

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
POLITICAL STUDIES

Український
науковий журнал

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
КВ 24573-14513Р
від 25.09.2020 р.

Видається
з квітня 2021 року.
Виходить двічі на рік

Засновник і видавець:
Інститут політичних
і етнопонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
www.ipiend.gov.ua

Адреса редакції та видавця:
вул. Генерала Алмазова, 8.
м. Київ, 01011, Україна
Тел.: +38 (044) 285-49-67,
e-mail: editor@ipiend.gov.ua

ISSN 2786-4774 (Print)
ISSN 2786-4782 (Online)

Політичні дослідження

Political Studies №2' 2021

Головний редактор
Олег Рафальський

Київ 2021

Редакційна колегія

Олег Рафальський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головний редактор

Олександр Майборода, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора, відповідальний редактор

Віталій Переvezий, кандидат історичних наук, доцент, вчений секретар Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, відповідальний секретар

Віктор Войналович, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олексій Гарань, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, науковий директор Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва

Микола Головатий, доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних дисциплін і соціальної роботи Міжрегіональної Академії управління персоналом

Віктор Єленський, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, професор, завідувачка відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Віктор Котигоренко, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Гжегож Мотика, доктор габілітований гуманітарних наук, професор, директор Інституту політичних досліджень Польської академії наук (Польща)

Андрей Пукшто, доктор наук, доцент кафедри політології Університету Вітовта Великого в Каунасі (Литва)

Микола Рябчук, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Андреас Умланд, кандидат політичних та історичних наук, доцент кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, співробітник Шведського інституту міжнародних справ у Стокгольмі (Швеція)

Олександр Фісун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Редакція журналу

Юрій Шайгородський, заступник головного редактора, відповідальний редактор журналу

Світлана Носова, літературний редактор

Олег Кондратенко, редактор англомовних текстів

Валерій Мачуський, адміністратор вебресурсів

Анна Бучинська, редактор англомовного контенту

Наталія Сінельнікова, технічний редактор

Журнал „Політичні дослідження” розміщується на платформі „Наукова періодика України” з використанням відкритого доступу Open Journal Systems (OJS), в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України та в Національному репозитарії академічних текстів

Здійснюється обов’язкове розсилання періодичного видання відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 року № 608 „Про порядок доставляння обов’язкових примірників документів”.

Примірники журналу надсилаються у всі обласні універсальні наукові бібліотеки України, у бібліотеки ЗВО державної форми власності, де здійснюється підготовка фахівців за спеціальністю 052 „Політологія”

За достовірність інформації та статистичних даних, що містяться в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори

Передрук можливий за умови посилання на автора і видання

DOI: 10.53317/2786-4774-2021-2

© Автори статей, 2021
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021

Рецензенти журналу

Ольга Андрєєва, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Тетяна Бєвз, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій Ганжуров, доктор політичних наук, професор, Національний технічний університет України „Київський політехнічний інститут”

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Сергій Даниленко, доктор політичних наук, доцент, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Микола Дмитренко, доктор політичних наук, професор, Академія зовнішньої розвідки України

Олег Калакура, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Олег Кондратенко, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олександр Корнієвський, доктор політичних наук, професор, Національний інститут стратегічних досліджень

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Галина Луцишин, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Тетяна Ляшенко, доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ганна Малкіна, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Ніколасць, доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Євген Перегуда, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет будівництва та архітектури

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Ніна Ржевська, доктор політичних наук, професор, Національний авіаційний університет

Сергій Римаренко, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зореслав Самчук, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Смоляннюк, доктор політичних наук, професор, Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка

Тетяна Траверсе, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Микола Туленков, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наталя Хома, доктор політичних наук, доцент, Національний університет „Львівська політехніка”

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, професор

Марина Шульга, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Денис Яковлєв, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Одеська юридична академія”

В'ячеслав Яремчук, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

Теоретико-методологічні засади політичної науки

Маргарита Чабанна Економічні аспекти індексування демократії	7

Політичні інститути та процеси

Галина Зеленько Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст	33

Олександр Фісун, Антон Авксентьев Дворівнева пропорційна виборча система в Україні: крос-регіональний аналіз першої апробації	62

Тетяна Андрійчук Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: проблеми організаційно-функціонального забезпечення	80

Політична культура та ідеологія

Антоніна Березовенко Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі	97

Юрій Шаповал Антикризовий ресурс політики пам'яті в Україні	111

Політична психологія

Анастасія Молоціян, Володимир Шелухін Гендерний вимір мовної поведінки жінок у різномовних сім'ях і партнерствах	135

Проблеми світового політичного розвитку

Микола Дмитренко Цивілізаційні виклики сучасності в контексті концепцій перевлаштування світу	150

Олег Ткач Згорання демократії як небезпека повернення до авторитаризму	170

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі
Інтернет вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 5 від 16.11.2021 р.).*

CONTENTS

Theoretical and methodological principles of political science

Marharyta Chabanna

Economic aspects of indexing democracy 7

Political institutions and processes

Galyna Zelenko

Crises of political development in Ukraine: causes and content33

Oleksandr Fisun, Anton Avksentiev

Two-tier proportional electoral system in Ukraine:
cross-regional analysis of the first approbation62

Tetiana Andriichuk

State policy for promoting the development of civil society:
problems of organizational and functional providing80

Political culture and ideology

Antonina Berezovenko

The Russian-Ukrainian War in Ukrainian Political Discourse97

Yury Shapoval

Anti-crisis resource of memory policy in Ukraine 111

Political psychology

Anastasiia Molotsiian, Volodymyr Shelukhin

The Gender Dimension of Women's Lingual Behavior
in Polylingual Families and Partnerships 135

Issues of global political development

Mykola Dmytrenko

Modern Civilizational Challenges
in the Context of the World Reorganization Concepts 150

Oleg Tkach

Democratic backsliding as a threat of a return to authoritarianism 170

Економічні аспекти індексування демократії

Анотація. Створення класифікацій політичних режимів, зокрема на підставі оцінювання політичних трансформацій із відповідним виокремленням режимів перехідних і гібридних, є предметом численних досліджень, базованих переважно на кількісному вимірюванні тих чи інших параметрів або на експертних опитуваннях. Відповідно, вже тривалий час у фокусі уваги дослідників перебувають індекси демократичного розвитку, обчислення яких дозволяє ранжувати країни за набором параметрів та оцінювати тенденції політичних змін. Аби уникнути висновків, зроблених на підставі неповної інформації, і фокусування на окремих – інституційних, культурних або економічних – аспектах, варто використовувати міждисциплінарний підхід, що, до того ж, дозволяє врахувати максимальну кількість чинників сталості/виникнення демократичних тенденцій.

Зважаючи на наукові дискусії довкола питань взаємозалежності політичного та економічного розвитку, у статті запропоновано зіставлення показників демократичного розвитку з оцінками розвитку ринкової економіки і водночас із показниками валового внутрішнього продукту за паритетом купівельної спроможності обраних для розгляду країн.

Кількісні дані проаналізовано із побудовою діаграм розсіювання та обчисленням відповідних коефіцієнтів кореляції. Спочатку автором визначено зв'язок між показниками демократичного розвитку для отримання числового підтвердження доцільності подальшого зіставлення. Оскільки отримані коефіцієнти для обраної групи країн є достовірними, методологія, застосована до розглянутих країн, є валідною і для застосування щодо інших регіонів, стосовно яких перераховані дослідницькі установи здійснюють оцінювання.

Обчислені показники свідчать про кореляцію між демократичним та економічним розвитком – показниками статусу демократії, індексом демократії та ранжуванням країн за шкалою демократизації, з одного боку, й індексом економічної свободи, статусом ринкової економіки, показниками інституційного рейтингу економічних свобод – з іншого. При цьому підкреслено: теоретичні узагальнення стосовно взаємозв'язку демократичності/демократизації і рівня економічного розвитку повинні враховувати не лише кореляцію між експертними оцінками, але і наявність зв'язку між показниками демократизації та ВВП, який проілюстровано обчисленими коефіцієнтами. Водночас врахування національного контексту, умов становлення демократії, ендегенних та екзогенних чинників свідчить про нелінійність зв'язку між демократичністю політичного режиму і показниками економічного розвитку.

Ключові слова: демократія, політичний режим, економічний розвиток, теорія модернізації, валовий внутрішній продукт.

Маргарита Чабанна,
доктор політичних наук,
доцент,
Національний університет
„Києво-Могилянська
академія”
ORCID: 0000-0002-0898-8290
chabanna@ukma.edu.ua

Marharyta Chabanna,
Doctor of political science,
Associate professor,
National University of
Kyiv-Mohyla Academy
ORCID: 0000-0002-0898-8290
chabanna@ukma.edu.ua

Economic aspects of indexing democracy

Abstract. Indices of democratic development are the important issue of contemporary political studies. Their calculation allows to rank countries by a set of parameters and, accordingly, to assess trends in political changes. In this context, some authors pay attention to the indicators of development of national economies. In general, when it comes to determining the type of political regime, it is necessary to consider the various dimensions (e. g. institutional, socio-cultural). To avoid conclusions based on incomplete information and focus on separate – institutional, cultural, or economic – aspects, it is necessary to use an interdisciplinary approach, which, in addition, allows to consider the maximum number of factors of sustainability of democratic trends. Considering the scholarly debate over the interdependence of political and economic development, the paper compares the indices of democracy with economic development estimates, as well as the Gross domestic product of the countries selected for consideration. Quantitative data were analyzed with the calculation of the corresponding correlation coefficients. Initially, the author identified the relationship between indicators of democratic development to obtain confirmation of the feasibility of further comparison. As the obtained coefficients for the selected group of countries are reliable, the methodology applied to the considered countries is valid for application for other regions for which the listed research institutions carry out evaluations. This allowed the use of democratic development indicators to compare them with assessments of market economy development. Accordingly, there is a correlation between democratic and economic development – indicators of democracy status, democracy index and ranking of countries on the democracy scale on the one hand, and the index of economic freedom, market economy status, indicators of institutional ranking of economic freedoms – one the other. Moreover, it is emphasized that theoretical generalizations about the relationship between democracy / democratization and the level of economic development should take into account not only the correlation between expert assessments, but also the relationship between democratization and GDP. On the other hand – such a relationship is nonlinear, and the conditions of democracy, external and internal factors, as well as the national context are significant.

Key words: democracy, political regime, economic development, modernization theory, Gross domestic product.

Питання (взаємозв'язку політичного та економічного розвитку, а саме: економічної стабільності та демократичності режиму, є предметом численних досліджень, наукових теорій та експертних дискусій, спричинених прагненням пояснити гальмування економічних реформ у окремих перехідних і гібридних режимах та їх успішність у більшості демократичних країн.

Водночас автори тих чи інших підходів використовують у контексті дослідження відповідних (взаємозалежностей) різні поняття для позначення економічного аспекту – зокрема, поняття економічного зростання, економічного розвитку (із акцентом на успішності економічних реформ, розмірі національного доходу, купівельній спроможності, дотриманні економічних свобод та інших параметрах). Це означає розбіжності у розумінні досліджуваних зв'язків і потребує ретельного розгляду, принаймні із використанням обраної термінології в межах певного підходу.

Відповідно, у статті запропоновано визначення взаємозв'язку демократичності політичного режиму (а саме: індексів демократії) та забезпечення економічних свобод і розвитку ринкової економіки (як параметрів індексів економічного розвитку) із акцентом на потребі зіставлення показників демократичного розвитку не лише з експертними оцінками, але і з даними про валовий внутрішній продукт. Обрання такого аспекту дозволяє конкретизувати предмет дослідження – показати потенційний зв'язок демократії з названими змінними, а не рівнем розвитку економіки загалом. Розгляд цього питання здійснено на підставі вивчення теоретичних праць та обчислення коефіцієнтів кореляції між обраними показниками з урахуванням суперечливості твердження про лінійність відповідних залежностей і необхідності зважати на сукупність чинників демократизації, зумовлених національним контекстом. Для зіставлення, з метою отримання валідних даних, обрано як країни з усталеною демократією та стабільними ринковими інститутами, так і перехідні та гібридні режими.

Загалом, взаємозв'язок процесу демократизації і показників валового внутрішнього продукту (ВВП) виступив предметом вивчення сформованої у 50-х роках ХХ ст. теорії модернізації¹ [3–5]. Згідно з цією теорією перехід від традиційного до сучасного суспільства насамперед пов'язаний з формуванням ліберально-демократичних інститутів, правової держави та громадянського суспільства і спричинений соціальними та економічними змінами². Традиційне суспільство, відповідно, є статичним, орієнтованим на спрощені форми економічного відтворення, притаманними для нього є нетерпимість до радикальних змін, регламентація політики традиціями та звичаями, наявність стійких зразків політичної поведінки, аполітичність та некритичність населення по відношенню до влади, низький рівень інституціоналізації соціальної та політичної системи, велика роль авторитету. Натомість сучасне індустріальне та постіндустріальне суспільство є динамічним, для якого властиві адаптованість до змін,

¹ У цілому, щодо поняття модернізації, ним позначають „сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурологічних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення; наближення соціальних і політичних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості” [1, с. 11]. Вихідною точкою при цьому є традиційне суспільство. Проте потрібно зважати на те, що поняття традиційного та сучасного суспільств у теорії використовують не як часові характеристики, а як абстрактно-типологічні, які відображають „різний рівень цивілізаційної зрілості соціальних систем”, наявність „різних механізмів соціальної регуляції і адаптації, а також технологій соціальних змін”, фіксують „різні місце і роль індивіда в різних соціальних системах та можливості його самореалізації” [1, с. 33]. Про комплексність перетворень при переході від традиційного до сучасного (у контексті численних досліджень – демократичного) суспільства йдеться у працях таких теоретиків, як Д. Растоу, А. Турен, С. Гантінгтон, М. Леві, Д. Ептер, Е. Шиллз, Т. Парсонс, Д. Лернер, Н. Смелзер, Е. Хаген, Е. Гідденс тощо. У працях українських дослідників увагу вказаному питанню приділено М. Михальченком, В. Горбатенком, О. Дергачовим, Г. Зеленько, В. Якушиком, В. Солдатенком та іншими вченими. Відповідно, В. Горбатенко, досліджуючи процеси реформування у контексті модернізації у сучасній Україні, пише про такі аспекти, як юридичний (перехід від уявної до реальної правотворчості), політичний (у т. ч. подолання деструктивної поведінки еліти) та соціальний (у т. ч. гармонізація системи соціальних цінностей і пріоритетів) [2, с. 41].

² Відповідну тезу розроблено у працях С. М. Ліпсета, Д. Лернера, які спиралися на ідеї Е. Дюркгейма, К. Маркса, Г. Спенсера, М. Вебера, Ф. Тьонніса, Г. Зімеля, О. Конта.

відносна стабільність та гнучкість внутрішньої структури, високий рівень спеціалізації політичних інститутів та диференціації їх функцій, орієнтація на консенсусне вирішення питань, не просто сприйняття, а ініціювання громадянами політичних, економічних, суспільних, культурних змін [1, с. 33–34].

Унаслідок суперечностей, притаманних теорії модернізації³, з часом деякі з авторів виступили її критиками [6], піддаючи сумнівам твердження про спричиненість демократизації процесом економічного зростання. Натомість вони доводили існування протилежного вектора трансформацій, коли до економічного зростання веде запровадження демократичних інститутів. Як політологи, так і економісти здійснюють перегляд теорії модернізації, ілюструючи положення про те, що економічні зміни не завжди спричиняють успішну демократичну трансформацію, численними прикладами. Наприклад, економічні реформи у Китаї та В'єтнамі не призвели до відповідних політичних перетворень, що ставить під сумнів залежність політичних реформ від зовнішньоторговельних чинників, надання фінансової допомоги, позик, спрямованих на покращення економічного становища відповідних країн. На сьогодні деякі вчені усе ще стверджують про можливість сприяння економічних реформ процесу демократизації, але з врахуванням того, що економічне зростання часто сприяє і зміцненню авторитарних режимів. Водночас, коли основні інституційні зміни відбуваються на вищих рівнях економічного розвитку, імовірність їх впливу на процес демократизації є високою. Економічне зростання зумовлює збільшення урядових інвестицій, підтримку наявного у державі режиму та очікування населенням подальшого покращення економічної ситуації. При цьому існує твердження про те, що економічне зростання посилює владу диктатора, проте послаблює диктатуру [7, с. 785–786].

Цікавим є те, що оскільки розвиток теорії модернізації відбувався паралельно зі здійсненням процесів демократизації, її критику зумовлено саме процесами „зворотних” демократизацій, які відбулись у період їх „третьої хвилі”. У такому контексті вчені [4; 8] показують відмінності між результатами впливу ендогенних та екзогенних чинників, коли за наявності перших економічний розвиток країни збільшує імовірність демократизації у країні, за наявності другого типу чинників – економічний розвиток сприяє зміцненню встановлених демократій [7, с. 786].

Проте вивчення питання взаємозв'язку або відсутності системного зв'язку між економічним розвитком та демократією є непростим через те, що демократія у своєму функціонуванні залежить від багатьох чинників,

³ У цілому, модернізацію не завжди визначають як позитивний процес, вказуючи на те, що його можуть супроводжувати конфліктні та кризові явища, „відставання” спричиняє суперечності між традиційними та запровадженими або реформованими інститутами, які є невластивими для відповідного суспільства. Зміст перетворень під час „модернізації навздогін” для ефективного їх здійснення потребує насамперед приділення уваги національній специфіці – тим політичним відносинам, формам взаємодії, суспільній свідомості, які є традиційними для конкретного суспільства, – для визначення меж та способів упровадження нових інститутів, норм політичної взаємодії, цінностей тощо.

як і економічний розвиток (якщо модель С. Ліпсета спирається на ідею прямолінійної залежності між рівнями економічного і демократичного розвитку, то, за моделлю Р. Джекмана, елементи стабілізації демократії виникають при тривалому економічному зростанні (проте у разі зростання економіки рівень демократичного розвитку може зменшуватися, якщо економічні чинники демократії не підтримуються іншими)) [9, с. 151].

Окремі економетричні дослідження спираються на положення, що утвердження демократичного режиму є сприятливим для економічного зростання, яке „контролюється” відповідними політичними інститутами. Їх автори [10–12] ставлять запитання про те, яке поєднання політичних інститутів сприятиме економічному зростанню. Тобто, чи однаково сприяють економічному зростанню політичні інститути у нових та консолідованих демократіях [13]. Політичними інститутами, які враховано, визначаючи вплив на ВВП, у вказаних дослідженнях є виборча система, форма правління, політичний режим, розмір правлячої партії або коаліції, федералізм, ротація еліт тощо. Відповідно, автори дійшли висновку про те, що політичні інститути справляють вплив на економічне зростання лише у демократіях, які перебувають на етапі становлення, але не у консолідованих демократіях [13].

Отже, за деякими дослідженнями, у країнах з високим рівнем ВВП вплив політичних інститутів на зростання є невеликим, на відміну від країн з низькими показниками економічного розвитку. Ці дані певною мірою підтверджують ідею про високий коефіцієнт кореляції між доходами та демократією. Відповідні твердження представлено у працях А. Пшеворського [4; 14]. Проте вважаємо за потрібне вказати, що можемо спостерігати кращий односторонній зв'язок між запровадженням демократичних інститутів та економічним зростанням, оскільки підвищення показників економічного розвитку не обов'язково збільшує ефективність інститутів демократії.

Беручи до уваги те, що функціонування політичних інститутів є різним у демократіях та автократіях, у демократичному режимі тривале перебування політичного лідера при владі сприяє економічному зростанню, натомість у автократичному режимі залежність є обернено пропорційною. Політична поляризація також позитивно впливає на економічний розвиток країни з демократичним режимом, на відміну від автократичних держав. А гарантування політичних прав сприяє досягненню економічного зростання, навіть у автократичних режимах.

Отже, на думку деяких учених [6], демократичний транзит мало залежить від економічних реформ, проте демократичні інститути є більш стабільними у країнах з високим рівнем економічного розвитку. Враховуючи вищевказане, у контексті суперечливості використання теорії модернізації для пояснення відповідних суспільно-політичних змін, якщо спиратися на суто теоретичні конструкти, варто звертати увагу на питання: 1) оцінки цілей та результатів модернізаційного процесу у контексті його сприйняття як лінійного процесу з чітко визначеною метою відповідного розвитку; 2) джерел модернізаційних процесів, які визначають стихійність або

цілеспрямованість відповідних змін; 3) штучності модернізації у деяких країнах, де її здійснення ми називаємо „модернізацією навздогін”.

Потребу перегляду взаємозв'язку економічних та політичних перетворень зумовлено тим, що: 1) класична теорія модернізації не враховувала інституційну трансформацію в цілому, приділяючи увагу лише такому результату, як демократизація; 2) потрібним виступило неоінституційне пояснення демократизації, оскільки це дозволяє пояснити, чому зв'язок між економічним розвитком та демократичним транзитом є не зовсім таким, як описано у теорії; формування стимулів акторів відбувається у протилежних напрямках, оскільки економічний розвиток посилює стимули для економічного урядування, але і збільшує видатки, які пов'язані зі зміною наявних інститутів; 3) раніше проведені дослідження недооцінювали зв'язок між економічним розвитком та демократією, у той час як важливі інституційні зміни є менш імовірними на вищих рівнях економічного розвитку, але умовна імовірність демократичності цих змін є набагато вищою [7, с. 786].

Водночас не слід нехтувати тим, що, на думку деяких дослідників, демократія здатна обмежувати економічний розвиток [15]. Твердження про те, що демократія не сприяє економічному зростанню, протилежне висловленню у теорії модернізації припущенням, представлене у працях Р. Дж. Барро та інших дослідників [16], спирається на аргументи про те, що авторитарне правління має більше важелів для проведення економічних реформ та економічного зростання (економічний розвиток у країнах Південно-Східної Азії, наприклад, було уможливлено, на думку дослідників, саме авторитарним політичним режимом відповідних країн, що „створив сприятливе середовище для довгострокових інвестицій, забезпечив високу частку накопичення у ВВП і сприяв розвитку високотехнологічних галузей. Так, у більшості країн Південно-Східної Азії рівень інвестицій становив 35% ВВП, що майже вдвічі більше, ніж у США і Латинській Америці”) [9; 17]. Водночас науковцями висловлюється і альтернативна позиція, оскільки авторитаризм є ефективним у впровадженні політик і стабілізації ситуації в країні, проте, на думку деяких учених, слабким у залученні коштів від населення та забезпеченні прозорості [18].

Тобто процеси демократизації відбуваються, як правило, зі зменшенням ВВП (проте дослідження групи вчених у 1960–2010 показало суттєвий вплив демократії у довгостроковому періоді на економічне зростання – країни, де відбувався перехід до демократії, досягли вищого на 20 % рівня ВВП [19; 20]). У довгостроковому періоді ситуація покращується і стабілізується. Водночас авторитаризм може призводити до економічного зростання у короткостроковому періоді із подальшим економічним спадом [21]. Суперечливості цих питань присвячена низка публікацій у провідних світових виданнях.

Отже, з одного боку, демократія не властива для країн з низьким рівнем доходів, проте, з іншого боку, вона властива не лише для розвинутих економік [21]. У загальнішому вигляді, демократія і, насамперед, громадянські

свободи, які вона забезпечує, сприяють економічному розвитку, реформам, приватному інвестуванню, зменшенню соціальних конфліктів тощо як чинникам зростання ВВП [21]. Отже, коректніше казати про непрямий вплив демократії на економічне зростання (у дослідженні Г. Джеймса зазначено про такий непрямий вплив через пов'язаність демократії з джерелами економічного зростання, а також через нижчий рівень інфляції, політичної нестабільності, вищий рівень економічних свобод [18]).

На сучасному етапі теоретизування на тему взаємозалежності рівня економічного розвитку та успішності демократичних змін має відбуватися паралельно з інтерпретацією даних, отриманих, переважно, з експертних опитувань, та показників економічного розвитку конкретних країн. З цією метою дослідники розробили низку індексів, що враховують політичні та/або економічні зміни.

У контексті створення класифікації політичних режимів та визначення критеріїв демократій методологію ранжирування країн за рівнем демократичного розвитку розроблено міжнародними організаціями, аналітичними структурами, університетами, друкованими виданнями, з яких відомими є організація *Freedom House* (США); дослідницький центр *The Economist Intelligence Unit* тижневика „*The Economist!*” (Великобританія), Фонд Бертельсманна та Центр прикладних політичних досліджень (Німеччина). Автори перерахованих досліджень пропонують власні критерії демократії та автократії/авторитаризму. У такому контексті вважається, що *Freedom House* здійснює розгляд електоральної демократії, пропонуючи, як і теорія поліархії Р. Даля, вузьке визначення демократичного режиму. Критерії електоральної демократії, за дослідженням *Freedom House*: конкурентна багатопартійна політична система, всезагальне виборче право, регулярні вибори із дотриманням принципів таємного голосування, відсутністю фальсифікацій, доступ політичних партій до електорату через засоби масової інформації та проведення відкритих виборчих кампаній [22]. Окрім того, як вказано вище, *Freedom House* приділяє увагу політичним правам та громадянським свободам, що розширює сферу розгляду. Проте, на думку експертів британського видання „*The Economist!*”, це є вузьким аспектом, ніж пропонує їх дослідження [23, с. 1]. Ширші визначення демократії повинні містити такі критерії, як суспільні особливості, політична культура тощо. Тобто, розгляд інституційних та процедурних аспектів функціонування політичного режиму має бути доповнено розглядом соціокультурного аспекту.

Один із найвідоміших проєктів організації *Freedom House* „Країни перехідного періоду” („*Nations in Transit!*”) є щорічною оцінкою процесу демократизації у 29 країнах, включаючи колишні комуністичні країни Європи та Євразії. Відповідно, ця організація пропонує такі критерії оцінки країн перехідного періоду: 1) виборчий процес, 2) громадянське суспільство, 3) незалежність засобів масової інформації, 4) демократичне урядування на державному рівні, 5) демократичне урядування на місцевому рівні, 6) судова система та незалежність суддів, 7) корупція [24].

Подібне дослідження проведено тижневиком „*The Economist*”, який запропонував Індекс демократії (*The Economist Intelligence Unit's index of democracy*). Це індекс, значення якого від 0 до 10 обчислюють для визначення рівня демократії у 167 країнах за 60 індикаторами як їх середнє арифметичне: виборчий процес та плюралізм; функціонування уряду (йдеться про демократичні принципи прийняття рішень); політична участь; політична культура; громадянські свободи [25, с. 16; 23, с. 3]. До уваги береться підзвітність органів влади, довіра громадян до уряду, довіра до політичних партій, взаємодія гілок влади. Важливим у процесі обчислення є врахування наявності вільних та чесних виборів, безпеки виборців, іноземного впливу на уряд, здатності державної служби впроваджувати політики [25, с. 31–32]. Визначення та вимірювання демократії здійснено на підставі того, що демократія є набором правил та принципів, які інституціоналізують та, відповідно, захищають свободу [25, с. 28]. Автори індексу вказують на необхідність розширеної класифікації демократичних політичних режимів, яка доповнює поділ на демократичні та недемократичні режими. У класифікації запропоновано виокремлювати повні демократії (значення індексу 8,0-10,0), неповні демократії (значення індексу 6,0-7,9), гібридні режими (значення індексу 4,0–5,9), авторитарні режими (значення індексу менше 4) [25, с. 31–32]. Узагальнення рис політичного режиму авторами проєкту дозволяє стверджувати про демократичність режиму, якщо наявними є вільне та чесне проведення виборів, верховенство права, дотримання базових прав людини, громадянських свобод, захист прав меншин, політичний плюралізм⁴.

Серед розроблених індексів у контексті нашого розгляду, із урахуванням економічних критеріїв, цікавим є Індекс трансформації Фонду Бертельсманна та Центру прикладних політичних досліджень, використовуваний для оцінки політичних, соціальних, економічних перетворень та процесу прийняття рішень у суверенних країнах із населенням більше 2 млн, які ще не досягли консолідованої демократії та у яких триває процес становлення ринкової економіки, а також у Бахреїні, Ботсвані, Естонії, Косово, Маврикії, Чорногорії та Катарі. Цей індекс відображає рівень розвитку демократії, рівень розвитку ринкової економіки та якість політичного управління. Зокрема, політичні та економічні трансформації, а саме: рівень розвитку демократії та ринкової економіки [27] відображає Індекс статусу.

Критерії демократичності держави, які пропонує Фонд Бертельсманна та Центр прикладних політичних досліджень: рівність громадянських прав; гарантування та захист прав та свобод; проведення вільних та чесних виборів; ефективність діяльності обраної влади; здатність партійної

⁴ Подібними інституційними рисами характеризується поліархія як політичний режим, визначений, зокрема, Р Далем ще у 1970-ті роки. Компонентами такого режиму є право дорослого населення голосувати, можливості його доступу до public office, право політичних лідерів змагатися за голоси виборців, проведення вільних та чесних виборів, свобода створення та вступу громадян до політичних партій та інших організацій, свобода громадян висловлюватися з політичних питань, диверсифікація джерел інформації з політичних питань, захищена законом, залежність урядової політики від голосування, висловлювання преференцій [26].

системи артикулювати та агрегувати суспільні інтереси; верховенство права; реалізація принципу поділу влади; незалежність судової системи; стабільність демократичних інституцій, їх підтримка політичними та соціальними суб'єктами; консолідована громадянська культура; наявність громадянського суспільства; розвиток ринкової економіки; високий рівень добробуту; стійкість економічної системи, валютна та цінова стабільність; зокрема, показники, пов'язані із процесом прийняття політичних рішень; ефективне виконання демократичними інституціями своїх функцій, коли прийняття політичних рішень, їх підготовка, ухвалення, виконання та перегляд відбуваються шляхом легітимних процедур уповноваженою владою. Індекс статусу (позначимо як *SI*) для кожної із країн є середнім арифметичним показників: 1) політичної трансформації (критерії оцінки: рівень суверенітету держави, рівень політичної участі, верховенство права, стабільність демократичних інститутів, політична та соціальна єдність) та 2) економічної трансформації (критерії оцінки: послідовність у становленні ринкової економіки, рівень соціально-економічного розвитку, розвиненість ринкових структур, ступінь конкуренції в економіці, валютна та цінова стабільність, повага до права приватної власності, рівень добробуту, стійкість економічної системи). На противагу мінімалістському визначенню електоральної демократії, вказаний індекс враховує і такі показники, як верховенство права та представництво, реалізацію принципу поділу влади зі системою стримувань та противаг. Зокрема, серед політичних критеріїв: 1) державність (критерій, який показує, наскільки існування держави-нації підтримано владними структурами), яку оцінюють за індикаторами: монополія на використання сили; державна ідентичність, яка показує, наскільки основні суспільні групи приймають, підтримують офіційну концепцію держави-нації, та рівність громадянських прав, включеність меншин у політичну націю; невторчання релігії у правовий порядок, коли релігійні організації діють як групи інтересів у суспільстві; наявність адміністративних структур; 2) політична участь, яку оцінюють за індикаторами: вільні та чесні вибори, ефективність діяльності обраної влади, ефективне урядування, права на об'єднання у політичні та неполітичні організації, свобода висловлювань; 3) верховенство права, яке оцінюють за індикаторами: реалізація принципу поділу влади, незалежність судової системи, використання службового становища, гарантування та захист громадянських прав; 4) стабільність демократичних інституцій, яку оцінюють за індикаторами: ефективне виконання демократичними інституціями (у тому числі судовою системою та адміністраціями) своїх функцій, коли прийняття політичних рішень, а саме: їх підготовка, ухвалення, виконання та перегляд відбуваються шляхом легітимних процедур уповноваженою владою; прийняття політичними та соціальними суб'єктами демократичних інституцій як легітимних, тобто підтримка демократичних інститутів організаціями (уряди, політичні партії, асоціації, громадські організації), здатними концентрувати політичну владу та виступати необхідними для демократичного процесу внаслідок наявності потенційної можливості

перешкоджати йому; політична та соціальна інтеграція (як стабільні зразки представництва для посередництва між суспільством та державою, консолідована громадянська культура), яку оцінюють за індикаторами: партійна система, здатна артикулювати та агрегувати суспільні інтереси, здатність груп інтересів виступати посередником між суспільством та політичною системою, згода громадян стосовно демократичних норм, діяльність інститутів громадянського суспільства.

У пов'язаному проєкті, що має на меті визначення Індикаторів сталого урядування в країнах-членах Організації економічного співробітництва та розвитку, оцінено здатність демократичних країн з розвиненою ринковою економікою реагувати на зміни. Загалом, проєкт „Індикатори сталого урядування” містить оцінку ефективності політики (зокрема, у сфері економічної політики, соціальної політики та захисту довкілля), якості демократії (виборчого процесу, доступу до інформації, громадянських прав, верховенства права), урядування (виконавчого потенціалу та підзвітності). Оцінювання якості демократії відбувається за такими параметрами, як: виборчий процес, доступ до інформації, громадянські права та політичні свободи, верховенство права. Оцінювання економіки (показника, обраного нами для зіставлення)⁵ враховує економічну політику, показники валового внутрішнього продукту, інфляції, процентних ставок, обсягів виробництва та капіталу.

Окрім названих проєктів, у контексті дослідження демократії запропоновано Індекс економічної свободи. Критеріями рівня економічної свободи є свобода особистого вибору, добровільний обмін, вільна конкуренція та безпека приватної власності. Індекс економічної свободи також розроблено для відображення інституційних аспектів країн, важливих для їх економічного зростання, з акцентом на наслідках державного втручання в економіку. Його як комбінований показник, а також, відповідно, визначений рейтинг створено для оцінки рівня економічної свободи у країнах. Індекс запропоновано дослідницьким центром *The Heritage Foundation* та виданням „*The Wall Street Journal*” (США)⁶.

Індекс 2010 р. охоплює 183 країни, спирається на 10 показників, вимірюваних за шкалою від 0 (мінімальна свобода) до 100 (максимальна свобода), які враховуються однаковою мірою. Основними принципами економічної свободи вважають розширення можливостей особистості, справедливе

⁵ Оскільки оцінка економічних політик у проєкті відбувається за численними параметрами, до яких належать економіка, ринки праці, податкова та бюджетна системи, дослідження, інновації та інфраструктура у відповідних сферах, глобальна фінансова система, нами обрано для зіставлення критерій „Економіка”, який відображає особливості економічного розвитку, беручи до уваги загальні тенденції та дані щодо ВВП.

⁶ Оцінюючи рівень економічного лібералізму, економічну свободу його автори визначають як відсутність урядового втручання або перешкоджання виробництву, розподілу та споживанню товарів та послуг, за винятком необхідного громадянам захисту та підтримки свободи. Показниками для обчислення індексу виступають свобода бізнесу, свобода торгівлі, фіскальна свобода, урядова участь, монетарна свобода, свобода інвестицій, фінансова свобода, права власності, свобода від корупції, свобода праці, суму яких оцінюють від 1 до 100 балів. Відповідно, країни належать до однієї з таких груп, як: країни з вільною економікою, країни з переважно вільною економікою, країни з помірно вільною економікою, країни з переважно невільною економікою, країни з невільною економікою [28].

ставлення та конкуренцію [29]. Індекс 2012 р. охоплює 184 країни, автори запропонували 10 показників економічної свободи, які оцінюють верховенство права, інтенсивність управління, регуляторну ефективність, відкритість ринків. Як вказано у звітах за 2018 р. та 2020 р., економічна свобода, на думку дослідників, підтримує демократичне урядування, заохочує економічне зростання [30] і стабільність соціального розвитку [31].

Іншим Індексом економічної свободи називають розроблений Інститутом Фрейзера (Канада) інституційний рейтинг економічних свобод [32]. З його допомогою вимірюють економічні свободи у сферах правової системи та безпеки прав власності, міжнародної торгівлі, урядування, монетарної політики, регуляторної діяльності.

Ці індекси цікавлять нас у контексті зіставлення показників розвитку національних економік та демократичності розвитку відповідних країн.

Для того, щоб переконатися у правомірності застосування у межах дослідження критеріїв індексування демократичного розвитку, запропонованих *Freedom House*, *The Economist*, Фондом Бертельсманна та Центру прикладних політичних досліджень, насамперед з'ясуємо наявність взаємозв'язку між здійснюваними ними оцінками демократизації.

Наведемо зведені дані про оцінку демократичного розвитку, здійснену *Freedom House*, *The Economist*, Фондом Бертельсманна. На прикладі даних по європейських країнах, занесених у проєкти *The Economist Intelligence Unit's index of democracy* (позначений нами далі як EIUDI), *Nations in Transit*, *Democracy Scale (DS)*, *Sustainable Governance Indicators*, *Quality of Democracy (SGI (democracy))* у 2020 р., наведених у табл. 1, можемо графічно зобразити тенденції зміни демократичності, як показано на рис. 1, де простежуються подібні тенденції.

Таблиця 1.

Показники демократичного розвитку*

		Індекс демократії <i>EIUDI</i> , 2020	Оцінка за шкалою демократизації <i>DS</i> , 2020	Індикатори сталого урядування <i>SGI (democracy)</i> , 2020
1	Болгарія	6,71	4,54	5,45
2	Чехія	7,67	5,64	7,27
3	Естонія	7,84	6,07	8,64
4	Угорщина	6,56	3,96	3,37
5	Латвія	7,24	5,79	7,87
6	Литва	7,13	5,64	8,12
7	Польща	6,85	4,93	4,83
8	Румунія	6,40	4,43	4,85
9	Словаччина	6,97	5,29	6,48
10	Словенія	7,54	5,93	7,30
11	Хорватія	6,50	4,25	5,71

* За даними *The Economist* (проєкт *The Economist Intelligence Unit's index of democracy*), *Freedom House* (проєкт *Nations in Transit*), Фонду Бертельсманна (проєкт *Sustainable Governance Indicators*), 2020 р. Таблицю складено автором. Вибірка країн зумовлена наявною інформацією, наведеною у вказаних проєктах. Джерела: [33; 34, с. 25].

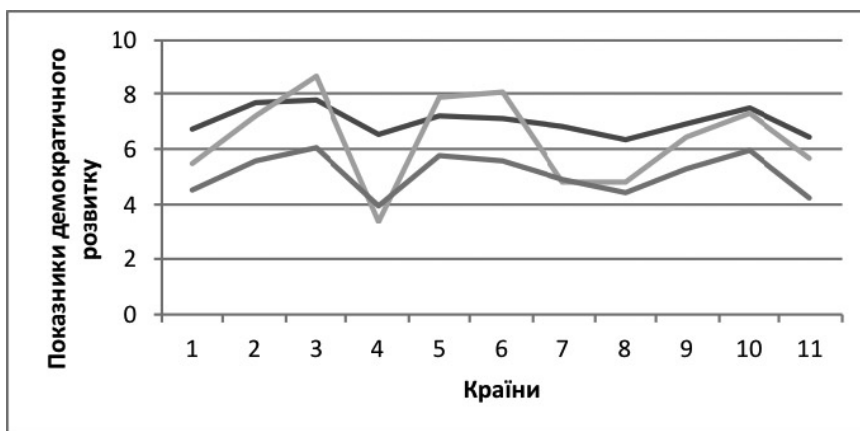

Рис. 1. Показники демократичного розвитку*

* За даними *The Economist* (проєкт *The Economist Intelligence Unit's index of democracy*), *Freedom House* (проєкт *Nations in Transit*), Фонду Бертельсманна (проєкт *Sustainable Governance Indicators*), 2020 р.

Побудовано за даними табл. 1.

Бачимо схожі тенденції із несуттєвими розбіжностями т. зв. інтенсивності змін та поодинокі розбіжності у напрямі цих змін. Отже, для чіткішого з'ясування подібності/неподібності відповідної методології оцінювання та валідності використання індексів у нашому дослідженні обчислимо коефіцієнти кореляції між відповідними показниками демократії.

Коефіцієнт лінійної кореляції, який ми обрали для зіставлення показників рівня демократичності, виміряних за номінальними шкалами, має показати, чи наявним є зв'язок між цими змінними. Математичне значення коефіцієнта показує його формула, за якою проводяться обчислення:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

де x_i та y_i є порівнюваними кількісними показниками, n є кількістю порівнюваних спостережень.

Значення коефіцієнта кореляції розташовано в інтервалі від „-1” до „1” (за від'ємної або додатної кореляції – тобто, зворотного або прямого зв'язку – при наближенні до значень „-1” або „1”, відповідно, та за слабкої кореляції при наближенні до 0). Для визначення статистичної значущості кореляційних зв'язків використаємо таблицю критичних значень кореляції Пірсона.

Обчислимо коефіцієнти кореляції між обраними нами показниками: *DS* (оцінками політичного режиму за шкалою демократизації у проєкті „Країни перехідного періоду”, *Freedom House*), *EIUDI* (Індексами демократії *The Economist Intelligence Unit's index of democracy*, видання „*The Economist*”), *SI* (Індексами статусу, розробленими Фондом Бертельсманна), *SGI* (Індикаторами сталого урядування, визначеними Фондом Бертельсманна), наведеними у табл. 1 та 2.

Таблиця 2.

Показники демократизації
(Freedom House, The Economist, Фонд Бертельсманна)*

	Країна	Індекс демократії (The Economist Intelligence Unit), EIUDI				Показник демократизації (Democracy Scale), DS				Індекс статусу Фонду Бертельсманна (Status index), SI		Статус демократії (Democracy Status), SI(d)	
		EIU DI, 2010	EIU DI, 2012	EIU DI, 2018	EIU DI, 2020	DS, 2010	DS, 2012	DS, 2018	DS, 2020	SI, 2010	SI, 2012	SI(d), 2010	SI(d), 2012
1	Болгарія	6,84	6,72	7,03	6,71	4,96	4,86	4,61	4,54	8,36	8,29	8,75	8,65
2	Чехія	8,19	8,19	7,69	7,67	5,79	5,82	5,71	5,64	9,65	9,61	9,80	9,65
3	Естонія	7,68	7,61	7,97	7,84	6,04	6,07	6,18	6,07	9,34	9,28	9,60	9,55
4	Угорщина	7,21	6,96	6,63	6,56	5,61	5,14	4,29	3,96	9,00	8,48	9,25	8,35
5	Латвія	7,05	7,24	7,38	7,24	5,82	5,89	5,93	5,79	8,51	8,31	8,85	8,80
6	Литва	7,24	7,05	7,50	7,13	5,75	5,71	5,64	5,64	9,04	9,03	9,30	9,35
7	Польща	7,05	7,12	6,67	6,85	5,68	5,86	5,11	4,93	8,86	9,05	9,00	9,20
8	Румунія	6,60	6,54	6,38	6,40	4,54	4,57	4,54	4,43	8,23	8,17	8,50	8,55
9	Словаччина	7,35	7,35	7,10	6,97	5,32	5,50	5,39	5,29	9,14	8,88	9,35	9,00
10	Словенія	7,69	7,88	7,50	7,54	6,07	6,11	5,93	5,93	9,52	9,45	9,75	9,65
11	Албанія	5,86	5,67	5,98	6,08	4,07	3,86	3,89	3,82	7,17	7,02	7,55	7,25
12	Боснія та Герцеговина	5,32	5,11	4,98	4,84	3,75	3,64	3,36	3,32	6,43	6,41	6,50	6,40
13	Хорватія	6,81	6,93	6,57	6,50	4,29	4,39	4,25	4,25	8,30	8,25	8,50	8,40
14	Північна Македонія	6,16	6,16	5,87	5,89	4,21	4,11	3,64	3,75	7,53	7,35	7,95	7,60
15	Сербія	6,33	6,33	6,41	6,22	4,29	4,36	4,04	3,96	7,39	7,51	8,00	8,05
16	Чорногорія	6,27	6,05	5,74	5,77	4,21	4,18	4,07	3,86	7,35	7,28	7,80	7,60
17	Вірменія	4,09	4,09	4,79	5,35	2,61	2,61	2,57	3,00	5,75	5,59	5,00	5,25
18	Азербайджан	3,15	3,15	2,65	2,68	1,61	1,43	1,07	1,14	4,85	4,85	3,92	4,02
19	Білорусь	3,34	3,04	3,13	2,59	1,50	1,32	1,39	1,39	4,52	4,36	4,08	3,93
20	Грузія	4,59	5,53	5,50	5,31	3,07	3,18	3,32	3,25	6,03	5,88	6,05	6,15
21	Казахстан	3,30	2,95	2,94	3,14	1,57	1,46	1,29	1,32	5,24	5,13	4,17	4,00
22	Киргизія	4,31	4,69	5,11	4,21	1,79	2,00	1,93	1,96	4,97	5,32	4,40	5,43
23	Молдова	6,33	6,32	5,85	5,78	2,86	3,11	3,07	3,11	5,79	6,24	6,65	7,05
24	Росія	4,26	3,74	2,94	3,31	1,86	1,82	1,39	1,39	5,70	5,73	5,25	5,35
25	Таджикистан	2,51	2,51	1,93	1,94	1,86	1,82	1,21	1,18	3,42	3,50	3,67	3,50
26	Туркменістан	1,72	1,72	1,72	1,72	1,07	1,07	1,04	1,00	3,55	3,54	2,78	2,83
27	Україна	6,30	5,91	5,69	5,81	3,61	3,18	3,36	3,39	6,55	5,96	7,00	6,10
28	Узбекистан	1,74	1,72	2,01	2,12	1,07	1,07	1,11	1,14	3,25	3,01	2,90	2,85

* Складено автором. Джерела: [27; 33; 34, с. 25].

Обчислення коефіцієнта кореляції між індексами за 2010, 2012, 2018 та 2020 рр. дасть змогу з'ясувати, наскільки правомірним є подальше зіставлення оцінок політичних режимів, наведених різними проєктами. Обираємо для зіставлення показників EIUDI, DS і SI (дані у табл. 2) країни, які

розглянуто у проєкті „Країни перехідного періоду” *Freedom House*, оскільки там представлено найширшу у хронологічному вимірі інформацію. Варто вказати, зважаючи на назву проєкту, – перелік країн містить усі типи від авторитарного режиму до консолідованої демократії, що узгоджується з типологізацією режимів у відповідних країнах іншими дослідниками, які пропонують інші шкали та термінологію, проте, в цілому, поділяють висновки *Freedom House* про градацію цих режимів. Таким чином, розглянемо дані по 28 країнах (у проєкті „Країни перехідного періоду” наведено показники оцінки 29 країн, проте не включаємо Косово у перелік, враховуючи відсутність у багатьох рейтингах інших організацій відповідної інформації).

Отримуємо значення коефіцієнтів, які дорівнюють:

$$\begin{aligned} r_{EIUDI,DS}(2010) &= 0,94526, & r_{EIUDI,SI}(2010) &= 0,96235, & r_{DS,SI}(2010) &= 0,96999, \\ r_{EIUDI,DS}(2012) &= 0,94400, & r_{EIUDI,SI}(2012) &= 0,96030, & r_{DS,SI}(2012) &= 0,96713, \\ r_{EIUDI,DS}(2018) &= 0,95877, & r_{EIUDI,DS}(2020) &= 0,967028^7. \end{aligned}$$

Методологія побудови шкал оцінювання тут і далі зумовлює додатній знак коефіцієнтів кореляції, який показує прямий взаємозв'язок показників. Відповідно, врахуємо це, використовуючи таблицю критичних значень. Для наведених вище коефіцієнтів ступені свободи $df = 54$. Якщо обирати рівень похибки 0,05 для одностороннього тесту, маючи попереднє припущення про напрям кореляції, тоді критичний коефіцієнт кореляції дорівнює 0,27, і оскільки обчислені значення його перевищують, можемо стверджувати про достовірність обчисленого нами коефіцієнта, з похибкою $p \leq 0,05$.

Окрім того, за даними *SGI*, *DS*, *EUIDI* за 2018, 2020 рр. (дані табл. 1), можемо визначити взаємозв'язок індексів для країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку:

$$\begin{aligned} r_{DS,SGI(democracy)}(2018) &= 0,89274, & r_{DS,SGI(democracy)}(2020) &= 0,91850, \\ r_{EIUDI,SGI(democracy)}(2018) &= 0,87491, & r_{EIUDI,SGI(democracy)}(2020) &= 0,82314, \\ r_{EIUDI,DS}(2018) &= 0,89554, & r_{EIUDI,DS}(2020) &= 0,91882. \end{aligned}$$

Тут ступінь свободи $df = 20$, критичний коефіцієнт кореляції дорівнює 0,42 і, аналогічно, можемо стверджувати про достовірність обчисленого нами коефіцієнта з похибкою $p \leq 0,05$.

При цьому, значення всіх коефіцієнтів (у діапазоні від $|0,82314|$ до $|0,96999|$) свідчать про дуже високий взаємозв'язок оцінок демократії, наведених *Freedom House*, *The Economist*, Фондом Бертельсманна, та, відповідно, про достовірність отриманих даних і придатність застосування методології їх обчислення для зіставлення з тенденціями економічного розвитку у нашому дослідженні.

Аналогічно виміряємо кореляцію показників економічного розвитку.

⁷ Використовуючи для перевірки достовірності обчислених нами коефіцієнтів кореляції таблицю критичних значень та визначаючи кількість ступенів свободи df , яка дорівнює $n-2$, тобто для нашого дослідження $df = 26$; визначаємо критичний коефіцієнт кореляції у таблиці, який дорівнює 0,317. Таким чином, дістаємо підтвердження високого ступеня взаємозв'язку між показниками демократичності політичного режиму у державі, оскільки всі значення отриманих нами коефіцієнтів є достовірними з можливим відхиленням у межах 0,1.

Вибірка країн, наведених у табл. 3, враховуючи фокус статті (з одного боку, на європейському контексті, з іншого – на транзитних або гібридних режимах), дещо розширена відповідно до вибірки за проектом *Freedom House* „Країни перехідного періоду”, що дозволило зіставити відповідні показники з даними інших дослідницьких проєктів, а саме: з даними Індексу економічної свободи, Інституційного рейтингу економічних свобод, Індикаторів стійкого розвитку в економічній політиці.

Таблиця 3.

Показники економічного розвитку
(Фонд Бертельсманна, *The Heritage Foundation*, Інститут Фрейзера) *

		Статус ринкової економіки, <i>SI(me)</i>		Індекс економічної свободи (<i>Index of Economic Freedom</i>), <i>IEF</i>				Інституційний рейтинг економічних свобод (<i>Economic Freedom of the World</i>), <i>EFW</i>		
		<i>SI(me)</i> , 2010	<i>SI(me)</i> , 2012	<i>IEF</i> , 2010	<i>IEF</i> , 2012	<i>IEF</i> , 2018	<i>IEF</i> , 2020	<i>EFW</i> , 2010	<i>EFW</i> , 2012	<i>EFW</i> , 2018
1	Болгарія	7,96	7,93	62,3	64,7	68,3	70,2	7,68	7,65	7,74
2	Чехія	9,50	9,57	69,8	69,9	74,2	74,8	7,64	7,78	7,81
3	Естонія	9,07	9,00	74,7	73,2	78,8	77,7	8,02	7,88	7,96
4	Угорщина	8,75	8,61	66,1	67,1	66,7	66,4	7,60	7,52	7,44
5	Латвія	8,18	7,82	66,2	65,2	73,6	71,9	7,74	7,88	7,89
6	Литва	8,79	8,71	70,3	71,5	75,3	76,7	7,58	7,69	8,10
7	Польща	8,71	8,89	63,2	64,2	68,5	69,1	7,17	7,36	7,04
8	Румунія	7,96	7,79	64,2	64,4	69,4	69,7	7,49	7,63	7,83
9	Словаччина	8,93	8,75	69,7	67,0	65,3	66,8	7,69	7,63	7,63
10	Словенія	9,29	9,25	64,7	62,9	64,8	67,8	7,10	7,17	7,33
11	Албанія	6,79	6,79	66,0	65,1	64,5	66,9	7,40	7,46	7,80
12	Боснія та Герцеговина	6,36	6,43	56,2	57,3	61,4	62,6	6,74	6,94	6,90
13	Хорватія	8,11	8,11	59,2	60,9	61,0	62,2	6,96	7,20	7,36
14	Північна Македонія	7,11	7,11	65,7	68,5	71,3	69,5	7,06	7,07	7,15
15	Сербія	6,79	6,96	56,9	58,0	62,5	66,0	6,70	6,74	7,05
16	Чорногорія	6,89	6,96	63,6	62,5	64,3	61,5	7,34	7,34	6,94
17	Вірменія	6,50	5,93	69,2	68,8	68,7	70,6	7,69	7,78	7,92
18	Азербайджан	5,79	5,68	58,8	58,9	64,3	69,3	5,82	6,13	6,47
19	Білорусь	4,96	4,79	48,7	49,0	58,1	61,7	-	-	6,35
20	Грузія	6,00	5,61	70,4	69,4	76,2	77,1	7,76	8,13	8,18
21	Казахстан	6,32	6,25	61,0	63,6	69,1	69,6	6,79	7,00	7,12
22	Киргизія	5,54	5,21	61,3	60,2	62,8	62,9	6,80	6,72	6,99
23	Молдова	4,93	5,43	53,7	54,4	58,4	62,0	6,71	6,82	6,99
24	Росія	6,14	6,11	50,3	50,5	58,2	61,0	6,48	6,60	6,74
25	Таджикистан	3,18	3,50	53,0	53,4	58,3	52,2	6,08	6,39	6,05
26	Туркменістан	4,32	4,25	42,5	43,8	47,1	46,5	-	-	-
27	Україна	6,11	5,82	46,4	46,1	51,9	54,9	5,90	6,20	6,06
28	Узбекистан	3,61	3,18	47,5	45,8	51,5	57,2	-	-	-

* Складено автором. Джерела: [27–31; 35; 36].

Отже, зіставимо 1) оцінку статусу ринкової економіки у Індексі статусу ($SI(me)$) із Інституційним рейтингом економічних свобод (EFW) та з показниками економічної свободи у світі (IEF) (за 2010 р. та 2012 р.), 2) оцінку економіки у Індикаторах сталого урядування ($SGL(economy)$) з Інституційним рейтингом економічних свобод (EFW) за 2018 р. та з Індексом економічної свободи у світі (IEF) за 2018 і 2020 р., 3) дані Інституційного рейтингу економічних свобод (EFW) з Індексом економічної свободи у світі (IEF) за 2018 р. Вибір показників зумовлено доступністю інформації з вибірки країн і в обраних хронологічних межах реалізації проєктів.

Обчислені коефіцієнти кореляції:

$$\begin{aligned} r_{SGL(economy),IEF}^{(2020)} &= 0,6879, & r_{SGL(economy),IEF}^{(2018)} &= 0,7660, \\ r_{IEF,EFW}^{(2018)} &= 0,8217, & r_{SI(me),EFW}^{(2010)} &= 0,67687, \\ r_{SI(me),EFW}^{(2012)} &= 0,59621, & r_{SI(me),IEF}^{(2010)} &= 0,74499, \\ r_{SI(me),IEF}^{(2012)} &= 0,73479. \end{aligned}$$

Для $r_{SGL(economy),IEF}$ і $r_{SGL(economy),EFW}$ ступінь свободи $df = 20$, критичний коефіцієнт кореляції дорівнює 0,42, для інших коефіцієнтів – ступінь свободи $df = 54$, а критичний коефіцієнт кореляції дорівнює 0,27, і можемо стверджувати про достовірність обчисленого нами коефіцієнта з похибкою $p \leq 0,05$.

Водночас індекси Фонду Бертельсманна містять оцінку як політичних, так і економічних перетворень. Нас у цьому контексті цікавить, чи наявним є між ними зв'язок. За даними проєкту „Індикатори сталого урядування” у 2018 та 2020 рр., наведеними у табл. 4 і позначеними нами як $SGL(democracy)$ і $SGL(economy)$, обчислимо відповідні коефіцієнти кореляції.

Відповідно, $r_{SGL(economy),SGL(democracy)}^{(2018)} = 0,69018$, $r_{SGL(economy),SGL(democracy)}^{(2020)} = 0,59637$ ⁸.

Щоб показати логіку аналогічних оцінок Фонду Бертельсманна у обчисленні Індексу статусу, з'ясуємо кореляцію між статусом демократії ($SI(d)$) та статусом ринкової економіки ($SI(me)$) за даними табл. 2 та 3.

Отримано: $r_{SI(d),SI(me)}^{(2010)} = 0,91632$, $r_{SI(d),SI(me)}^{(2012)} = 0,93294$ ⁹.

Загалом, у дослідженні нас цікавить зіставлення показників розвитку національних економік та демократичності розвитку відповідних країн. З цією метою використаємо індекси DS , $SI(d)$, $EIUDI$, що стосуються політичних перетворень, та $SGL(economy)$, IEF , EFW , які стосуються економічних трансформацій.

Відповідні дані наведено у табл. 2 та 3, де представлено індекси та рейтинги *Freedom House*, *The Economist*, Фонду Бертельсманна, *The Heritage*

⁸ Відповідно, за таблицею критичних значень, зі ступенем свободи для обчислюваного коефіцієнта, що дорівнює 20, похибкою – 0,05, ці коефіцієнти є достовірними.

⁹ За таблицею критичних значень, зі ступенем свободи 54, похибкою – 0,05, обчислені коефіцієнти кореляції є достовірними.

Foundation, Інституту Фрейзера за 2010–2020 рр. Попри певні розбіжності тенденції їх зміни, які графічно зображено на рис. 2 та 3 (вибір показників зумовлено доступністю інформації в обраних хронологічних межах), діаграми розсіювання значень показників (рис. 4 та 5) доводять доцільність обчислення коефіцієнтів кореляції.

Таблиця 4.

**Індикатори сталого урядування у деяких країнах-членах
Організації економічного співробітництва та розвитку***
(за даними проєкту Sustainable Governance Indicators)

		Індикатори сталого урядування, економіка Sustainable Governance Indicators Economy		Індикатори сталого урядування, якість демократії Sustainable Governance Indicators Quality of Democracy	
		SGI (economy) 2018	SGI (economy) 2020	SGI (democracy) 2018	SGI (democracy) 2020
1	Болгарія	5,9	6,0	5,73	5,45
2	Чехія	6,9	6,2	7,31	7,27
3	Естонія	6,7	6,9	8,48	8,64
4	Угорщина	5,2	5,9	3,50	3,37
5	Латвія	6,9	7,0	7,87	7,87
6	Литва	6,7	7,0	8,12	8,12
7	Польща	6,7	6,8	5,29	4,83
8	Румунія	5,5	5,2	5,10	4,85
9	Словаччина	6,1	6,0	6,79	6,48
10	Словенія	6,1	6,0	7,46	7,30
11	Хорватія	4,7	5,4	5,78	5,71

* Складено автором. Джерела: [37–39].

Рис. 2. Показники EIUDI, DS, EFW, 2018 р.*

* Побудовано автором за даними табл. 2–3.

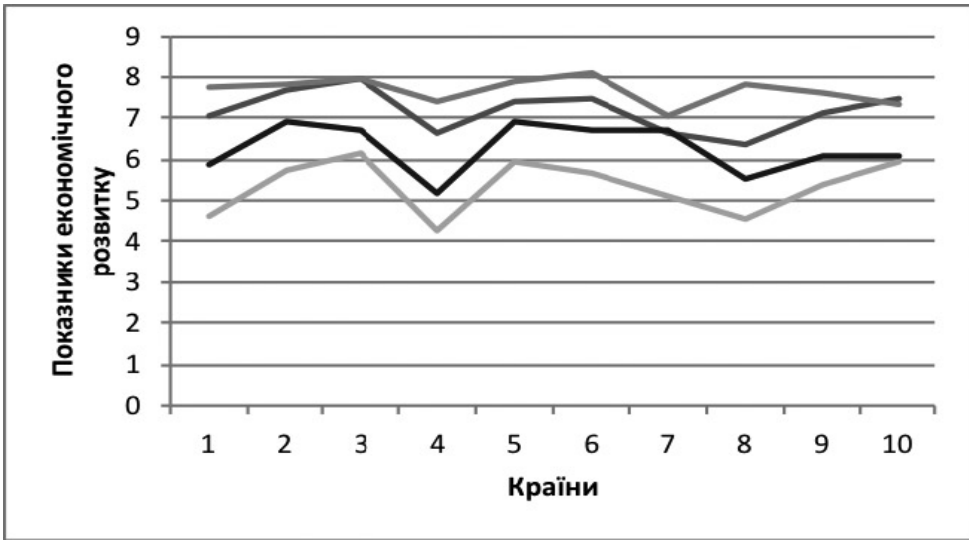

Рис. 3. Показники SGI (economy), EIUDI, DS, EFW, 2018 р.*

* Побудовано автором за даними табл. 2–4.

На графіках звернемо увагу на тенденції зміни показників, а не на їхні числові значення, зумовлені суто методологією обчислення відповідних індексів.

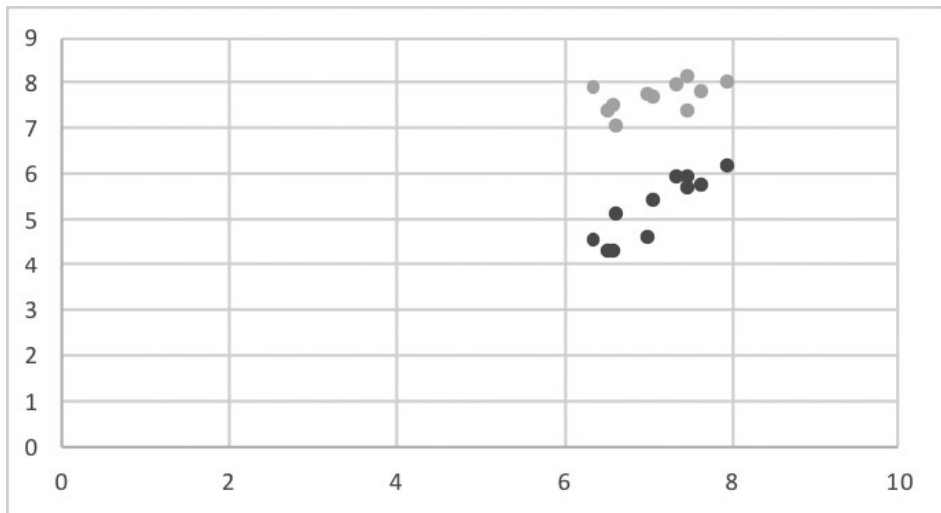

Рис. 4. Діаграма розсіювання значень EIUDI, DS, EFW, 2018 р.*

* Побудовано автором за даними табл. 2 та 3.

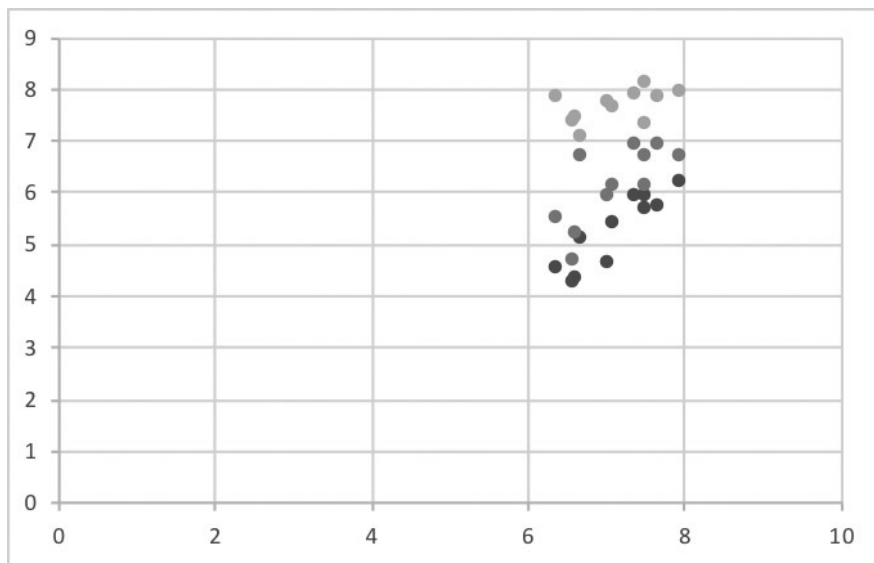

Рис. 5. Діаграма розсіювання значень SGI (economy), EIUDI, DS, EFW, 2018 р.*

* Побудовано автором за даними табл. 2–4.

Обчислені нами відповідні коефіцієнти кореляції, наведені у табл. 5, свідчать про взаємозалежність показників демократичного розвитку та оцінки функціонування ринкової економіки.

Таблиця 5.

Коефіцієнти кореляції показників демократичного розвитку та оцінки ринкової економіки*

		Показники економічного розвитку		
		SGI(economy)	IEF	EFW
Показники демократичного розвитку	DS	$r_{DS,SGI(economy)}(2020) = 0,67289$	$r_{DS,IEF}(2020) = 0,62912$	$r_{DS,EFW}(2018) = 0,67089$
		$r_{DS,SGI(economy)}(2018) = 0,80378$	$r_{DS,IEF}(2018) = 0,64249$	$r_{DS,EFW}(2012) = 0,64256$
	SI(d)	-1	$r_{SI(d),IEF}(2012) = 0,69950$	$r_{SI(d),EFW}(2012) = 0,61751$
			$r_{SI(d),IEF}(2010) = 0,66938$	$r_{SI(d),EFW}(2010) = 0,63422$
	EIUDI	$r_{SGI(economy),EIUDI}(2020) = 0,53341$	$r_{EIUDI,IEF}(2020) = 0,57968$	$r_{EIUDI,EFW}(2018) = 0,67746$
		$r_{SGI(economy),EIUDI}(2018) = 0,69157$	$r_{EIUDI,IEF}(2018) = 0,65156$	$r_{EIUDI,EFW}(2012) = 0,58015$

* Обчислення здійснено автором із використанням даних, наведених у табл. 1–4. Вибірка індексів для пошуку кореляції зумовлена періодом досліджень у межах відповідних проєктів.

Екстраполювати дані на ширший спектр країн та регіонів нам дозволяє те, що у статті зіставлено показники розвитку не лише країн з усталеною демократією та стабільними ринковими інститутами, але і перехідних та т. зв. гібридних режимів.

Такі вчені, як А. Пшеворський, М. Альварес, Х. А. Чейбуб, Ф. Лімонжі, пишуть про крихкість демократій із низьким рівнем доходів населення [40, с. 215]. Водночас інші вчені вважають, що саме ВВП на душу населення (як і економічна незалежність, національна єдність, політичні чинники, військові витрати) більше впливають на демократизацію, ніж інші економічні чинники [41].

Водночас, беручи до уваги мету дослідження, не можемо нехтувати показниками ВВП, що істотно вплине на об'єктивність висновків через незалежність показників від методології обчислення, що потенційно містить суб'єктивні оцінки і базується на врахуванні кількісних показників.

Візьмемо для зіставлення показники реального ВВП, що показують купівельну спроможність населення із врахуванням інфляції. Нами обрано дані МВФ за 2018 та 2020 рр. (наведені у табл. 6), що дозволить зіставити їх з даним DS (показником демократизації за *Freedom House*) та EIUDI (Індексом демократії за *The Economist*).

Таблиця 6.

ВВП за паритетом купівельної спроможності
(дол. США)*

	Країна	ВВП за паритетом купівельної спроможності. 2018, за даними МВФ	ВВП за паритетом купівельної спроможності. 2020, за даними МВФ
1	Болгарія	23,156	23,741
2	Чехія	37,371	40,293
3	Естонія	34,096	37,033
4	Угорщина	31,903	32,434
5	Латвія	29,901	30,579
6	Литва	34,826	38,605
7	Польща	31,939	33,739
8	Румунія	26,447	30,141
9	Словаччина	35,130	32,184
10	Словенія	36,746	38,506
11	Албанія	13,345	13,651
12	Боснія та Герцеговина	13,491	14,895
13	Хорватія	26,221	27,681
14	Північна Македонія	15,709	16,609
15	Сербія	17,555	18,840
16	Чорногорія	19,043	19,931
17	Вірменія	10,176	13,735
18	Азербайджан	18,076	14,499
19	Білорусь	20,003	19,759
20	Грузія	11,485	15,142
21	Казахстан	27,550	26,589
22	Киргизія	3,844	4,824
23	Молдова	7,305	13,253
24	Росія	29,267	27,394
25	Таджикистан	3,416	3,560
26	Туркменістан	19,527	16,711
27	Україна	9,283	12,710
28	Узбекистан	7,665	7,378

* Складено автором. Джерела: [42–44].

Для порівняння наведемо показники окремих країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку (табл. 7), що буде цікаво в контексті їх переважно високого рівня і показаної вище суттєвої кореляції розвитку ринкової економіки і демократії.

Таблиця 7.

Оцінка ВВП у деяких країнах-членах
Організації економічного співробітництва та розвитку
(за даними проєкту *Sustainable Governance Indicators*)*

	Країна	ВВП, 2018	ВВП, 2020
1	Болгарія	3,5	3,7
2	Республіка Чехія	5,5	5,7
3	Естонія	4,9	5,3
4	Угорщина	4,4	4,8
5	Латвія	4,3	4,6
6	Литва	4,9	5,3
7	Польща	4,5	4,8
8	Румунія	4,2	4,5
9	Словаччина	4,6	4,8
10	Словенія	5,3	5,5
11	Хорватія	4,1	4,3

* Складено автором. Джерело [39].

Зіставляючи показники демократичного розвитку, за даними *The Economist* (проєкт *The Economist Intelligence Unit's index of democracy*), *Freedom House* (проєкт *Nations in Transit*), Фонду Бертельсманна (проєкт *Sustainable Governance Indicators*) та оцінку ВВП у деяких країнах-членах Організації економічного співробітництва та розвитку (за даними табл. 1, 2, 4, 7), бачимо схожі тенденції, попри певні відхилення, що спонукає для точності виявлення залежності змінних, визначити кореляцію між ними:

$$r_{DS,ВВП}(2018) = 0,64915, r_{DS,ВВП}(2020) = 0,73136, r_{EIUDI,ВВП}(2018) = 0,53500, \\ r_{EIUDI,ВВП}(2020) = 0,66801, r_{SGI,ВВП}(2018) = 0,52193, r_{SGI,ВВП}(2020) = 0,52089.$$

Значення в межах від 0,52089 до 0,73136 свідчать про достовірність обчислених коефіцієнтів, наявну кореляцію індексів демократизації із даними про валовий внутрішній продукт за паритетом купівельної спроможності.

Отже, на підставі отриманих значень коефіцієнтів кореляції між показниками демократичності політичного режимів і рівня економічних свобод, а також показниками демократичного розвитку і обсягу ВВП можемо стверджувати про їх взаємозв'язок. Водночас, зважаючи на те, що функціонування демократії, як і функціонування ринкової економіки, залежить від багатьох чинників, з одного боку, слід враховувати, яке поєднання політичних інститутів, беручи до уваги національний контекст, сприятиме економічному зростанню. Окрім того, відіграє роль усталеність/ неусталеність запроваджених/сформованих політичних і ринкових інститутів, їх сприйняття суспільством, особливості політичної свідомості, роль демократичних цінностей у суспільстві, ставлення громадян до

демократії загалом тощо. З іншого боку, не слід нехтувати екзогенними чинниками економічних змін, не пов'язаними з типом політичного режиму. Варто взяти до уваги, що здійснення авторитарного правління в певних умовах може відбуватися за високого рівня економічного розвитку, оскільки пряма залежність демократизації від економічних реформ відсутня. При цьому демократичні інститути є більш стабільними у країнах з високим рівнем економічного розвитку. Ці постулати, сформульовані в ході численних досліджень і теоретичних узагальнень, дозволяють екстраполювати отримані у статті дані про наявні зв'язки на ширший пул країн, але показують обмеженість висновків щодо однакових тенденцій на підставі лише кількісних показників демократичності політичних режимів тих чи інших держав.

Бібліографічні посилання

1. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Київ : Парламентське вид-во, 2009. 536 с.
2. Горбатенко В. Характеристика сучасного етапу політичної модернізації України. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2005. Вип. 7. С. 40–46.
3. Diamond L., Marks G. Economic Development and Democracy Reconsidered. *Reexamining Democracy. Essays in Honor of Seymour Martin Lipset*. Newbury Park, CA : Sage Publications, 1992. P. 93–139.
4. Przeworski A., Alvarez M. E. et al. Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990. Cambridge : Cambridge University, 2000. 321 p.
5. Rueschemeyer D., Stephens E. H., Stephens J. D. Capitalist Development and Democracy. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 387 p.
6. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J. A. The Colonial Origins of Comparative Development. *American Economic Review*. 2001. № 91 (5). P. 1369–1401.
7. Kennedy R. The Contradiction of Modernization: A Conditional Model of Endogenous Democratization. *The Journal of Politics*. July 2010. Vol. 72. No. 3. P. 785–798.
8. Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and Facts. *World Politics*. 1997. No. 49 (2). P. 155–183.
9. Стулова І. М., Швецова А. В. Демократія та економічний розвиток: взаємозв'язок і взаємозумовленість. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/24391/40-Stulova.pdf?sequence=1>
10. Rodrik D. One Economics Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth. Princeton : Princeton University Press, 2007. 280 p.
11. Acemoglu D., Robinson J. Overview. *The Oxford Handbook of Political Economy* / Weingast, Barry R. and Wittman D. (Ed.). Oxford : Oxford University Press, 2006. 1093 p.
12. Pereira C., Teles V. Political Institutions, Economic Growth and Democracy: The Substitute Effect. Washington : The Brookings Institution, 2011. URL: <http://www.brookings.edu/research/opinions/2011/01/19-political-institutions-pereira>
13. Pereira C., Teles V. Political Institutions and Substitute for Democracy: A Political Economy Analysis of Economic Growth. *Brazilian Review of Econometrics*. June 2014. № 33 (1).
14. Przeworski A. Minimalist Conception of Democracy: A Defense. *Democracy's Value* edited by Shapiro I. and Hacker-Cordon C. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. P. 12–17.
15. Heo Uk, Tan A. C. Democracy and Economic Growth: A Causal Analysis *Comparative Politics*. 2001. Vol. 33. No. 4. P. 463–473.

16. Barro R. J. *Getting it Right: Markets and Choices in a Free Society*. MIT Press, 1997. URL: <https://scholar.harvard.edu/barro/publications/getting-it-right-markets-and-choices-free-society>
17. Никитченко А. Н. Транснаціоналізація демократії (II) „Третя хвиля” демократизації в світє теорій мирової економіки. *Поліс*. 1999. № 2. С. 36–41.
18. James H. Do we have to choose between democracy and growth? *World Economic Forum*. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2015/04/do-we-have-to-choose-between-democracy-and-growth/>
19. Acemoglu D., Naidu S., Robinson J. A., Restrepo P. Democracy and Economic Growth: New Evidence. University of Chicago, the Booth School of Business. *ProMarket*. February 6, 2018. URL: <https://promarket.org/2018/02/06/democracy-economic-growth-new-evidence>
20. Acemoglu D. Oligarchic Vs. Democratic Societies. *Journal of the European Economic Association*. 2008. № 6 (1). P. 1–44.
21. Acemoglu D., Naidu S., Restrepo P. Does democracy boost economic growth? *World Economic Forum*. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2014/05/democracy-boost-economic-growth>
22. Freedom in the World. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>
23. Laza Kekic. The Economist Intelligence Unit’s index of democracy. *The world in 2007*. URL: http://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf
24. Nations in transit 2009. Methodology. *Freedom House*. URL: <http://www.freedomhouse.hu/images/nit2009/methodology.pdf>
25. Democracy Index 2010: Democracy in retreat. A report from the Economist Intelligence Unit. Economist Intelligence Unit. *The Economist*. 46 p. URL: http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf
26. Dahl R. A. *On Democracy*. London : Yale University Press, 2020. 288 p.
27. Bertelsmann Transformation Index. URL: <https://www.bertelsmann-transformation-index.de/en/bti/>
28. 2018 Index of Economic Freedom Methodology. *The Heritage Foundation*. URL: <https://www.heritage.org/index/pdf/2018/book/methodology.pdf>
29. 2010 Index of Economic Freedom World Rankings. Executive Highlights. *The Heritage Foundation*. URL: https://thf_media.s3.amazonaws.com/index/pdf/2010/Index2010_ExecutiveHighlights.pdf
30. Miller T., Kim A. B. et al. Ranking the World by Economic Freedom. Highlights of the 2018 Index of Economic Freedom. *The Heritage Foundation*. URL: <https://www.heritage.org/index/pdf/2018/book/highlights.pdf>
31. Miller T., Kim A. B. et al. Ranking the World by Economic Freedom. Highlights of the 2020 Index of Economic Freedom. *The Heritage Foundation*. URL: https://www.heritage.org/index/pdf/2020/book/2020_IndexofEconomicFreedom_Highlights.pdf
32. Gwartney J., Lawson R., Hall J. *Economic Freedom of the World*. Fraser Institute, 2016. URL: <https://www.fraser.org>, <http://www.freetheworld.com>
33. The Economist Intelligence Unit. *The Economist*, 2020. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>
34. Nations in transit 2020: Democracy Score. History by Region. Dropping the Democratic Façade. *Freedom House*. 28 p. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf
35. Economic Freedom of the World: 2020 Annual Report. Copyright, 2020. *The Fraser Institute*. URL: <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/dataset?geozone=world&year=2018&page=dataset>

36. 2012 Index of Economic Freedom World Rankings. Executive Highlights. The Heritage Foundation. URL: https://thf_media.s3.amazonaws.com/index/pdf/2012/Index2012_ExecutiveHighlights.pdf
37. Economy. Sustainable Governance Indicators. *Bertelsmann Stiftung*. 2020. URL: https://www.sgi-network.org/2020/Policy_Performance/Economic_Policies/Economy
38. Economy Report. Economic Policy. Sustainable Governance Indicators 2019. *Bertelsmann Stiftung*. 2019. URL: https://www.sgi-network.org/docs/2019/thematic/SGI2019_Economy.pdf
39. SGI 2020 Scores. Sustainable Governance Indicators. *Bertelsmann Stiftung*. URL: <https://www.sgi-network.org/2020/Downloads>
40. Пшеворський А., Альварес М., Чейбуб Х. А. та ін. Що робить демократії життєздатними? У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / пер. з англ.; за ред. Д. Гузіни; гол. ред. серії і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. О. Кокорська. Київ : Видавництво „Ай Бі”, 2003.
41. Diamond L. Is the Third Wave Oven? *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. № 3. P. 12–34.
42. World Economic Outlook Database. April 2019. *International Monetary Fund*. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/world-economic-outlook-databases>
43. World Economic Outlook – GDP per capita. *International Monetary Fund*. October 2020. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October>
44. Report for Selected Countries and Subjects: October 2020. World Economic and Financial Surveys. World Economic Outlook Database. *International Monetary Fund*. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October>

References

1. Suspilno-politychni transformatsii v Ukraini: vid zadumiv do realii / V. F. Soldatenko (ker.) ta in.; Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy; Kyiv : Parlamentske vydavnytstvo, 2009. 536 s. (Socio-political transformations in Ukraine: from intentions to reality).
2. Horbatenko V. Kharakterystyka suchasnoho etapu politychnoi modernizatsii Ukrainy. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei*. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 2005. Vyp. 7. S. 40–46. (Characteristics of contemporary period of Ukrainian political modernization).
3. Diamond L., Marks G. Economic Development and Democracy Reconsidered. *Reexamining Democracy: Essays in Honor of Seymour Martin Lipset* Newbury Park, CA : Sage Publications, 1992. P. 93–139.
4. Przeworski A., Alvarez M. E. et al. Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990. Cambridge : Cambridge University, 2000. 321 p.
5. Rueschemeyer D., Stephens E. H., Stephens J. D. Capitalist Development and Democracy. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 387 p.
6. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J. A. The Colonial Origins of Comparative Development. *American Economic Review*. 2001. № 91 (5). P. 1369–1401.
7. Kennedy R. The Contradiction of Modernization: A Conditional Model of Endogenous Democratization. *The Journal of Politics*. July 2010. Vol. 72. No. 3. P. 785–798.
8. Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and Facts. *World Politics*. 1997. No. 49 (2). P. 155–183.

9. Stulova I. M., Shvetsova A. V. *Demokratiia ta ekonomichniy rozvytok: vzaiemozv'iazok i vzaiemozumovlenist* URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/24391/40-Stulova.pdf?sequence=1> (Democracy and economic development: interrelation and interdependence).

10. Rodrik D. *One Economics Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth* Princeton: Princeton University Press, 2007. 280 p.

11. Acemoglu D., Robinson J. Overview. *The Oxford Handbook of Political Economy* / Weingast, Barry R. and Wittman D. (Ed.). Oxford : Oxford University Press, 2006. 1093 p.

12. Pereira C., Teles V. *Political Institutions, Economic Growth and Democracy: The Substitute Effect*. Washington : The Brookings Institution, 2011. URL: <http://www.brookings.edu/research/opinions/2011/01/19-political-institutions-pereira>

13. Pereira C., Teles V. *Political Institutions and Substitute for Democracy: A Political Economy Analysis of Economic Growth*. *Brazilian Review of Econometrics*. June 2014. № 33 (1).

14. Przeworski A. *Minimalist Conception of Democracy: A Defense*. *Democracy's Value* edited by Shapiro I. and Hacker-Cordon C. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. P. 12–17.

15. Heo Uk, Tan A. C. *Democracy and Economic Growth: A Causal Analysis* *Comparative Politics*. 2001. Vol. 33. No. 4. P. 463–473.

16. Barro R. J. *Getting it Right: Markets and Choices in a Free Society*. MIT Press, 1997. URL: <https://scholar.harvard.edu/barro/publications/getting-it-right-markets-and-choices-free-society>

17. Nikitchenko A. N. *Transnacionalizaciya demokratii (II) „Tret'ya volna” demokratizacii v svete teorij mirovoj ekonomiki*. *Polis*. 1999. № 2. S. 36–41. (Transnationalization of democracy (II) „The third wave” of democratization in the context of World economy theory).

18. James H. *Do we have to choose between democracy and growth?* *World Economic Forum*. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2015/04/do-we-have-to-choose-between-democracy-and-growth/>

19. Acemoglu D., Naidu S., Robinson J. A., Restrepo P. *Democracy and Economic Growth: New Evidence*. University of Chicago, the Booth School of Business. *ProMarket*. February 6, 2018. URL: <https://promarket.org/2018/02/06/democracy-economic-growth-new-evidence>

20. Acemoglu D. *Oligarchic Vs. Democratic Societies*. *Journal of the European Economic Association*. 2008. № 6 (1). P. 1–44.

21. Acemoglu D., Naidu S., Restrepo P. *Does democracy boost economic growth?* *World Economic Forum*. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2014/05/democracy-boost-economic-growth>

22. *Freedom in the World*. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>

23. Laza Kekic. *The Economist Intelligence Unit's index of democracy*. *The world in 2007*. URL: http://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf

24. *Nations in transit 2009. Methodology*. *Freedom House*. URL: <http://www.freedomhouse.hu/images/nit2009/methodology.pdf>

25. *Democracy Index 2010: Democracy in retreat. A report from the Economist Intelligence Unit*. Economist Intelligence Unit. *The Economist*. 46 p. URL: http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf

26. Dahl R. A. *On Democracy*. London : Yale University Press, 2020. 288 p.

27. Bertelsmann Transformation Index. URL: <https://www.bertelsmann-transformation-index.de/en/bti/>

28. 2018 Index of Economic Freedom Methodology. *The Heritage Foundation*. URL: <https://www.heritage.org/index/pdf/2018/book/methodology.pdf>
29. 2010 Index of Economic Freedom World Rankings. Executive Highlights. *The Heritage Foundation* URL: https://thf_media.s3.amazonaws.com/index/pdf/2010/Index2010_ExecutiveHighlights.pdf
30. Miller T., Kim A. B. et al. Ranking the World by Economic Freedom. Highlights of the 2018 Index of Economic Freedom. *The Heritage Foundation*. URL: <https://www.heritage.org/index/pdf/2018/book/highlights.pdf>
31. Miller T., Kim A. B. et al. Ranking the World by Economic Freedom. Highlights of the 2020 Index of Economic Freedom. *The Heritage Foundation*. URL: https://www.heritage.org/index/pdf/2020/book/2020_IndexofEconomicFreedom_Highlights.pdf
32. Gwartney J., Lawson R., Hall J. Economic Freedom of the World. Fraser Institute, 2016. URL: <https://www.fraser.org>, <http://www.freetheworld.com>
33. The Economist Intelligence Unit. *The Economist*. 2020. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>
34. Nations in transit 2020: Democracy Score. History by Region. Dropping the Democratic Façade. *Freedom House*. 28 p. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf
35. Economic Freedom of the World: 2020 Annual Report. Copyright, 2020. *The Fraser Institute*. URL: <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/dataset?geozone=world&year=2018&page=dataset>
36. 2012 Index of Economic Freedom World Rankings. Executive Highlights. *The Heritage Foundation*. URL: https://thf_media.s3.amazonaws.com/index/pdf/2012/Index2012_ExecutiveHighlights.pdf
37. Economy. Sustainable Governance Indicators. *Bertelsmann Stiftung*. 2020. URL: https://www.sgi-network.org/2020/Policy_Performance/Economic_Policies/Economy
38. Economy Report. Economic Policy. Sustainable Governance Indicators 2019. *Bertelsmann Stiftung*. 2019. URL: https://www.sgi-network.org/docs/2019/thematic/SGI2019_Economy.pdf
39. SGI 2020 Scores. Sustainable Governance Indicators. *Bertelsmann Stiftung*. URL: <https://www.sgi-network.org/2020/Downloads>
40. Pshevorskyi A., Alvares M., Cheibub H. A. ta in. Shcho robyt demokratsii zhyttiezdatnymy? *U poshukakh pravylnoi paradyhmy: Kontseptualni perspektyvy postkomunistychnoho perekhodu u krainakh Skhidnoi Evropy* / per. z anhl.; za red. D. Huziny; hol. red. serii i avtor peredm. Dzh. Perlin; nauk.red. O. Kokorska. Kyiv : vydavnytstvo „Ai Bi”, 2003. (What makes a democracy viable? In search of right paradigm: Conceptual perspectives of postcommunist transition in the states of Eastern Europe).
41. Diamond L. Is the Third Wave Oven? *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. № 3. P. 12–34.
42. World Economic Outlook Database. April 2019. International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/world-economic-outlook-databases>
43. World Economic Outlook – GDP per capita. *International Monetary Fund*. October 2020. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October>
44. Report for Selected Countries and Subjects: October 2020. World Economic and Financial Surveys. World Economic Outlook Database. *International Monetary Fund*. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October>

Стаття надійшла до редакції 01.09.2021

Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст

Анотація. Кризи політичного розвитку притаманні країнам, що переходять від авторитарного політичного режиму до демократичного. На відміну від політичних криз, кризи політичного розвитку притаманні саме транзитним суспільствам. Вони зазвичай мають значно глибші і фундаментальніші причини, пов'язані з якістю авторитарного політичного режиму, характером трансформаційних змін, і є значно тривалішими. У статті проаналізовано кризи політичного розвитку, які проявляються в Україні у ході трансформації політичного режиму, серед яких криза ідентичності, розподілу, участі, проникнення та легітимності. Доведено, що криза ідентичності характеризується розпадом ідеалів та цінностей, які домінували у політичній культурі попереднього періоду; криза розподілу полягає у нездатності правлячої еліти забезпечити прийнятне для суспільства зростання матеріального добробуту і його розподілу, що спричиняє соціальне розшарування і є постійним джерелом суспільно-політичних конфліктів; криза проникнення проявляється у зниженні

здатності органів державної влади здійснювати функції, притаманні державі, що ускладнює проведення реформ і керування державою; криза участі проявляється через створення правлячим класом штучних перешкод для включення в політичне життя груп, які претендують на владу, або спричинена пасивністю суспільства, внаслідок чого починають превалювати неконвенційні форми політичної участі; криза легітимності проявляється у низькій ефективності конституційної моделі організації влади і виникає внаслідок неузгодженості цілей і цінностей правлячого режиму з уявленнями більшості громадян про норми справедливого правління. Поєднання цих криз створює кризовий синдром модернізації і стримує розвиток держави загалом. У висновках сформульовано інструменти інституційного характеру, застосовуючи які, можна знизити негативні наслідки криз політичного розвитку.

Ключові слова: кризи політичного розвитку, криза ідентичності, криза розподілу, криза участі, криза проникнення, криза легітимності, фінансово-політичні групи, політична інституціоналізація, політичний режим.

Галина Зеленько,
доктор політичних наук,
професор,
член-кореспондент НАН
України,
Інститут політичних і етно-
національних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
ORCID: 0000-0001-7219-4703
zgalina@ukr.net

Galyna Zelenko,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Member by Correspondence of
National Academy of Science
of Ukraine,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
National Academy of Sciences
of Ukraine
ORCID: 0000-0001-7219-4703
zgalina@ukr.net

Crises of political development in Ukraine: causes and content

Abstract. Crises of political development are inherent in countries transitioning from an authoritarian to a democratic regime. In contrast to political crises, crises of political development are inherent in transit societies. Usually they have much deeper and more fundamental reasons related to the quality of the authoritarian political regime, the nature of the transformational changes and are much longer lasting. In this article author analyzes the crises of political development that are manifested in Ukraine during the transformation of the political regime. The crises of political development include the crisis of identity, distribution, participation, penetration and legitimacy. The crisis of identity characterizes the disintegration of ideals and values that dominated in political culture of the previous period; the crisis of distribution lies in the inability of the ruling elite to ensure socially acceptable growth of material well-being and its distribution, which causes social stratification and is a constant source of socio-political conflicts; the crisis of penetration is conditioned in the reduced ability of public authorities to perform the functions inherent in the state, which complicates the implementation of reforms and governance; the crisis of participation is conditioned through the creation of artificial barriers by the ruling class for the inclusion in political life of groups claiming power or passivity of society, as a result of which unconventional forms of political participation begin to prevail; the crisis of legitimacy is conditioned in the low efficiency of the constitutional model of power organization and arises as a result of inconsistency of goals and values of the ruling regime with the ideas of the majority of citizens about the rules of just government. The combination of these crises creates a crisis syndrome of modernization and hinders the development of the state in general. In conclusions the author formulates the institutional tools which can reduce the negative effects of crises of political development.

Key words: crisis of political development, crisis of identity, crisis of distribution, crisis of participation, crisis of penetration, crisis of legitimacy, financial-industrial groups, political institutionalization, political regime.

Навряд чи помилятимуся, коли скажу, що слова „криза” і „реформи” є найпоширенішими в українському суспільстві. Причому і криза, і реформи – це перманентний процес, який, здається, ніколи не матиме логічного завершення, коли криза обернеться сталим розвитком, а реформи – ефективними змінами у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак якщо поняття „реформа” має більш-менш конкретний зміст, то поняття „криза” – це щось абстрактне, що свідчить, що процеси в країні розвиваються у неправильному напрямі, однак складові цієї кризи (коли йдеться про суспільно-політичні кризи, а не парламентські чи інші внутрішньовладні кризи) зазвичай доволі абстрактні: мають багато складових і у більшості випадків складно піддаються аналізу.

Наголосимо, що поняття „політична криза” і „кризи політичного розвитку” мають різний зміст. Під поняттям „політична криза” розуміється етап у розвитку політичного об’єкта (держави, влади, конкретної політики, парламенту, режиму, політичної системи, уряду тощо), який характеризується порушенням рівноваги однієї чи кількох базових підсистем

у процесі їхнього функціонування, внаслідок чого змінюється сутність об'єкта, порушується регулярність політичної взаємодії [1, с. 373–374]. Натомість „кризи політичного розвитку” характерні здебільшого для країн, які переходять до демократії, і, зрозуміло, мають значно глибші і фундаментальніші причини, пов'язані з характером політичного режиму, від якого держава переходить до демократії, характером трансформаційних змін, і є значно тривалішими, ніж політичні кризи. Тому метою цієї статті є аналіз криз політичного розвитку, які проявляються в Україні у ході трансформації політичного режиму і модернізації політичної системи. Задля досягнення поставленої мети слід виконати такі завдання: з'ясувати причини виникнення кожного різновиду криз політичного розвитку, охарактеризувати їх особливості саме в Україні, а також спрогнозувати їх подальший перебіг з точки зору мінімізації їхніх негативних наслідків.

Під час проведення цього дослідження було використано неоінституційний підхід, який дав змогу виявити причинно-наслідкові зв'язки між різними політичними процесами і компонентами державної політики і станом суспільства; системний підхід дав можливість проаналізувати кризові явища в українській політиці як системні проблеми, які спричинені дисфункцією владних інститутів. Також для отримання прогнозованих результатів були залучені методи кількісного і якісного аналізу, індукції та дедукції, групи компаративних методів (порівняльно-темпоральний, крос-темпоральний, метод вивчення окремих випадків).

Характерною рисою транзитних суспільств є так звані „політичні зміни без політичного розвитку”. Тобто – це стан країни та суспільства, коли вони в процесі переходу від одного типу політичного режиму (авторитарного) до іншого (демократичного) застигають у фазі інституціоналізації демократії. Що це означає? В політичній транзитології виокремлюють три основні етапи – етап лібералізації авторитарного режиму, етап інституціоналізації демократії та етап консолідованої демократії. І якщо посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та Балтії змогли перейти у стан консолідованої демократії, то пострадянські країни у переважній більшості на тривалий час застрягли на етапі інституціоналізації демократії (а деякі скотилися у попередній, хоча й видозмінений, авторитарний стан). Тобто у цих країнах створені формально демократичні політичні інститути, однак вони не працюють, що спричиняє утворення так званих „інституційних пасток”, коли дедалі більше відтворюються неправові практики, а країна, попри численні події і зміни, фактично не розвивається – тобто потрапляє у ситуацію „змін без розвитку”, що означає відсутність якісних змін насамперед у правилах гри, від чого страждають усі сфери суспільного життя.

Тобто кризи політичного розвитку мають хронічний характер, гальмують, а часом і унеможливають повноцінний політичний розвиток країни. Зауважимо, що коли йдеться про політичний розвиток, мається на увазі зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних цілей та створювати нові інститути, що забезпечують канали для ефективного діалогу між урядом і населенням.

Іншою ознакою політичного розвитку є раціоналізація, тобто функціональна диференціація політичних інститутів. Оцінка їх діяльності базується на критерії результативності. І, зрештою, характеристика загальносистемних властивостей політичного розвитку включає також національну інтеграцію. Для будь-якого політичного співтовариства важлива проблема національної ідентичності і чіткого визначення національної основи. Синонімом політичного розвитку у представленій конотації є поняття „політична модернізація”. Тобто перспективи політичної модернізації в Україні будуть визначатися здатністю політичного режиму розв’язати проблеми, що мають як загальний, так і специфічний – суто національний – характер. Вступ на шлях модернізації призводить до зростання технократичних вимог до економіки, технології і принципам ефективності. Однак наявність джерел кризового стану впливає з розриву між соціальними змінами і політичною інституціоналізацією, що призводить до розриву між системою суспільних цінностей і народжуваними змінами. При цьому можливе зростання незадоволеності від невідповідності між очікуваними благами і реальними наслідками політичних рішень.

У політичній історії України проявилися усі кризи політичного розвитку, які притаманні транзитним суспільствам – криза ідентичності, криза розподілу, криза участі, криза проникнення, криза легітимності. Зрозуміло, що усі ці кризи в Україні розвивалися одночасно, що істотно вплинуло як на соціокультурні характеристики суспільства, соціально-економічні процеси, так і характер політичного режиму загалом. Зауважимо, що у вітчизняній політичній науці є багато досліджень, у яких проаналізовано політичні кризи, які мали місце у політичному процесі України періоду незалежності. Однак прикладних досліджень, які б стосувалися саме криз політичного розвитку як явищ, котрі пов’язані з кризовим синдромом модернізації, немає. Тому у цій статті авторка спиралася на роботи різних дослідників, чий праці дотичні до заявленої теми¹.

Отже, відповідно до запропонованої послідовності охарактеризуємо істотні ознаки криз політичного розвитку в Україні.

Однією з найчутливіших і болісних для суспільства є **криза ідентичності**. Складність цієї кризи пояснюється тим, що вона стосується політичної культури суспільства – сфери, яка найскладніше і найповільніше трансформується. Для цієї кризи характерний розпад ідеалів та цінностей, які домінували у політичній культурі попереднього періоду. Зазвичай, коли настає криза ідентичності, люди намагаються шукати нові духовні та ціннісні орієнтири, нові групи, з якими вони б змогли себе ідентифікувати.

В Україні криза ідентичності мала багато причин, однак зумовлена, насамперед, так званим „потрійним переходом” – до державної незалежності, ринкової економіки та ліберальної демократії. Внаслідок цього відбувся злам ідеологічних основ соціалістичної системи, а разом з нею ціннісних і моральних засад, які більше сімдесяти років культивувалися у соціалістичному

¹ Дослідженню характеру політичних змін в Україні присвячено низку публікацій науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [зокрема, 7; 9–13].

суспільстві. Тобто криза ідентичності, яку ще називають кризою політичної культури, настає тоді, коли виникає певний ідеологічний та соціокультурний вакуум унаслідок розпаду попереднього суспільно-політичного та економічного укладу життя, що змушує людей шукати нові духовні орієнтири для усвідомлення свого місця в суспільстві і своїх зв'язків з державою.

Для України криза ідентичності є багатовимірною і полягає у розпаді СРСР і утворенні незалежної держави, із заборонаю КПРС у 1991 р. і утвердженням політичного плюралізму. На початку 1990-х років почали з'являтися нові партії, але оскільки Комуністична партія була дискредитована, громадяни взагалі не поспішали вступати в нові партії. Парадоксально, але за роки незалежності про своє членство у партіях заявляли 2–3 % громадян [3, с. 163–164], що надто мало для того, аби вести мову про реальну політичну самоідентифікацію.

Однак людина не може існувати у вакуумі. Необхідність пошуку нового духовного зв'язку зі соціальними та іншими групами спонукала громадян до переоцінки власного ставлення до традицій, минулого досвіду, символів державності, домінуючої ідеології тощо. Усвідомлюючи важливість збережених або нових ідей, людина визначає і свої можливості політичної участі в змінній державі, використання механізмів влади для захисту своїх цінностей та інтересів. Особливо гострі проблеми постали перед людьми у зв'язку з розумінням ними своєї спільності з великими макросоціальними групами – класами, народами, державами, які зазнають у цей період найбільш суттєвих змін.

В Україні періоду незалежності внаслідок докорінних змін у структурі виробництва, власності, змін геополітичних орієнтацій, де народ – як мультисоціальна спільнота – змушений був призвичаюватися не тільки до появи нових соціальних прошарків, що розвивалися завдяки виникненню приватного укладу виробництва, суспільство набуває рис такої собі мозаїки. Змінювалося співвідношення місцевого і некорінного населення, виникли етнічні диспропорції, ускладнилися конфесійні та інші зв'язки, з'явилися нові вкрай різноманітні політико-ідеологічні уподобання, стався розкол між прибічниками відновлення СРСР та його противниками, відбулося розшарування на багатих та бідних і т. ін.

Така інтенсивність змін призвела до того, що у громадян ввімкнулася так звана „захисна реакція” – вони попросту ніби сховалися від таких інтенсивних змін, що вилилися на рівні суспільства у феномені політичного відчуження – стану тотальної недовіри громадян до політичних та державних інституцій. Звісно, це негативно позначилося на становленні і партійної системи, і громадянського суспільства. Тобто політична ідентичність набула явно негативного забарвлення, оскільки переважна більшість громадян вбачала у нових формах соціального і поліетнічного життя не додаткові можливості для особистого існування, а „обман” державою населення, невиконання нею своїх зобов'язань, а то й і „змову” проти громадян. Усвідомлення відсталості своєї країни у переважній більшості громадян стимулює почуття соціальної замкнутості, схильність до радикалізму,

посилює недовіру до держави і демократичних цінностей. Це все обертається розмиванням соціального капіталу – через недовіру люди не бажають об'єднуватися у спільноти, а без довіри неможливі ані розвиток партійної системи, ані громадянського суспільства.

Натомість, як нової ідеології, національної ідеї, яка б була близька більшості населення, не було напрацьовано. Адже Україна радше „впала” у незалежність, а не виборола її. Розпад СРСР став наслідком об'єктивних відцентрових процесів, які відбувалися в країні, а не наслідком національно-визвольних рухів у союзних республіках. Це підтверджує й той факт, що перша політична партія на території сучасної України – Українська консервативна партія – з'явилася у 1989 р. Так само й Рух за незалежність виріс з Руху за перебудову України у складі СРСР. Тодішні політичні партії не були масовими. А результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1990 року, де більше 90% громадян проголосували за незалежність, були радше наслідком широкої інформаційної кампанії і „параду суверенітетів”, які на той час уже відбувалися у інших соціалістичних країнах та радянських республіках. Як ідеологія, в країні була запропонована модель ліберальної демократії – повна протилежність плановій, яка для патерналістського суспільства виявилася величезним моральним стресом, оскільки люди елементарно не мали навичок того, як цією свободою користуватися. Це збіглося з періодом первинного нагромадження капіталу, який увійшов у історію як „шалені 90-ті”, і обернулося масовою дезорганізацією і втратою орієнтирів. Саме у цей період в Україні масово почали з'являтися нетрадиційні церкви, секти, усілякі екстрасенси, які фактично виконували функцію ідентифікуючого фактору, яку не виконували політичні партії через низьку інституційну спроможність та політичні чвари, що на той момент уже охопили вітчизняний політикум. Крім того, тоді розпочалася боротьба за владу між так званими „червоними директорами”, які вчасно зорієнтувалися і почали створювати власні політичні проєкти. На перший погляд, це цілком нормально для країни, яка вступила на шлях ліберальної демократії, однак методи політичної боротьби та усунення політичних опонентів були вкрай нецивілізованими, що лише поглиблювало кризу ідентичності і змушувало громадян шукати підтримки лише у своїх близьких та знайомих, а не у державних інституцій, як це мало б бути.

Якщо проаналізувати суспільно-політичні процеси в Україні, то у нашій країні мають місце усі характерні риси кризи ідентичності – низький рівень довіри до політичних партій, громадських організацій, державних інституцій, суспільна аномія, з одного боку, та радикалізація політичної сцени – з іншого. Цьому сприяє низка факторів. По-перше, низька інституційна спроможність держави, яка вкрай неефективно виконує свої функції, є надто корумпованою, що конвертується у недовіру до держави і, що найнебезпечніше, до інструментів демократії – партій як інститутів, які виконують функцію артикуляції політичних інтересів, до виборів, які велика кількість громадян вважає нечесними. Найбільш тривожною є ситуація навколо політичних партій, оскільки саме вони є тією ланкою,

яка виконує роль передавача інтересів від суспільства до держави. Так, процеси партієгенезису в Україні відбуваються циклічно, де кожен цикл підпорядкований логіці функціонування наявного – кланово-олігархічного політичного режиму. За роки незалежності в Україні було зареєстровано 436 політичних партій, фактично ж функціонувало 349 [2, с. 6]. Піки зростання кількості політичних партій припадають на початок 1990-х рр., коли Україна набула незалежності, у період Помаранчевої революції, після Євромайдану. Такий бурхливий процес партієгенезису спричинив, по-перше, розмивання ідеологічних основ політичних партій; по-друге, деінституціоналізацію партійної системи; по-третє, девальвацію політичних партій як виразників політичних інтересів суспільства. Не дивно, що, як згадувалося вище, у ході соціологічних досліджень, які проводяться Інститутом соціології НАН України, з 1993 р. тільки 2–3% опитаних підтверджують своє членство у політичних партіях [3, с. 163–164]. Так само критично низьким є й рівень довіри до політичних партій. За даними соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова восени 2020 р., тільки 2,2% громадян повністю довіряють політичним партіям і 12,5% радше довіряють, не довіряють же 73,2% [4]. При цьому зростання кількості політичних партій конвертується у зниження довіри до них. Парадоксально, але рівень недовіри до таких інституцій був найвищим саме у роки, коли реєструвалася найбільша кількість партій. Тобто, наведені факти свідчать про те, що в Україні є вкрай слабким зв'язок між суспільством та державою через те, що партії не виконують притаманну їм функцію артикуляції інтересів суспільства.

Наслідком кризи ідентичності є сплеск популізму та масове суспільне розчарування, що досягло свого максимуму на президентських та парламентських виборах 2019 р., коли виборці проголосували за анти-системного кандидата на президентських виборах – В. Зеленського та нашвидкоруч створену партію, а точніше – політичний проєкт, „Слуга народу”. Водночас така собі електоральна революція є свідченням й нової тенденції – розв'язання конвенційними методами нагальних проблем, коли майже 75% громадян голосували за повну невідомість, замість зрозумілого, але дискредитованого корупційними скандалами, „кумовством” та клановістю П. Порошенка. До цього такі проблеми в Україні розв'язувалися неконвенційним способом – через майдани, що також є свідченням недовіри і неефективності інструментів демократії.

Водночас, за останні сім років сталися істотні зміни в національній ідентичності українців. Так, за оцінками відомого соціолога Є. Головахи, „у нас зараз, за різними опитуваннями, від 50 до 60% виступають за рух до ЄС, але це ще не критична маса... Однак що стосується Євросоюзу, то вибір вже зроблено, ми рухаємося в тому напрямку. У жодному опитуванні в останні роки орієнтація на Росію не переважала 25%. Головне, що курс вже обрано. До 2014 р. ми не мали обраного шляху і, відповідно, нікуди не просувалися. Зараз є шанс просунути до Євросоюзу, хоча шлях цей буде довгий і важкий” [5]. Тобто, це свідчить про істотні зміни зовнішньополітичної ідентичності, що є фактором послаблення кризи ідентичності.

Так само істотно змінилося ставлення громадян до організацій громадянського суспільства. Слід наголосити, що саме 2013 р. став переломним стосовно рівня довіри та недовіри до громадських організацій. Саме того року позначка рівня довіри стала вищою щодо позначки недовіри. За даними Фонду „Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” рівень довіри до громадських об’єднань у 2013 р. становив 38,4%, тоді як рівень недовіри – 35,6%. У період від 2004 р. до Євромайдану в Україні спостерігався невисокий рівень довіри до ГО (позначка не перевищувала 20%), а рівень недовіри, навпаки, відзначався високою позначкою (майже 50%). Тільки у 2013 р. громадяни почали більше довіряти, ніж не довіряти громадським об’єднанням. Так, у 2014 р. 45,7% опитаних респондентів заявляли про те, що вони „цілком довіряють ГО” та „швидше довіряють ГО”. Хоча після революційних подій Євромайдану рівень довіри почав дещо знижуватись, однак залишається вищим по відношенню до рівня недовіри. Як свідчать соціологічні опитування, до Євромайдану українці не відчували себе громадою навіть у рамках міської спільноти. Громадянське суспільство не мало вагової організаційної основи і конкретних об’єктів соціально-політичної ідентифікації. Велика кількість громадських організацій створювалася для отримання грантів і була нечисленною. Істотно низький відсоток населення вважав себе членами громадських організацій. Так, за даними соціологічного моніторингу, 87,1% опитаних українців відповіли, ще не є членом жодної організації, об’єднання чи руху. Лише 9,8% респондентів підтвердили свою участь бодай в одній організації, об’єднанні чи русі, а 3,1% у двох [3, с. 116]. Ці цифри доволі низькі, якщо б це йшлося про європейські країни, однак для України, де переважає суспільний патерналізм, такі цифри є істотним прогресом і свідченням того, що Україна поступово долає кризу ідентичності.

Наступною доволі складною кризою політичного розвитку транзитних країн є криза розподілу, яка полягає у нездатності правлячої еліти забезпечити прийнятне для суспільства зростання матеріального добробуту і його розподілу. Добре відомо, що стан і характер споживаних благ – один з ключових чинників, від якого залежить підтримка або заперечення населенням реформ і легітимність політичного режиму. Зрозуміло, що у період переходу від авторитаризму до демократії, а також від планової до ринкової економіки економічна криза, яка супроводжується зниженням рівня життя громадян, – неминуча. Звісно, органи державної влади в перехідний період не завжди здатні забезпечити населенню стійке зростання матеріального добробуту, причому в прийнятних для людей формах стимулювання і розподілу. Однак інша річ, що в Україні, порівняно з посткомуністичними країнами ЦСЄ і навіть деякими республіками колишнього СРСР, цей процес надто затягнувся. Недаремно в історії він відомий як „шок без терапії”. Тобто однією з причин перманентної кризи розподілу є той факт, що в Україні реформи були доволі половинчастими. Держава вкрай нерішуче відмовлялася від своїх функцій регулювання економікою на користь бізнесу. Деретуляції економіки як такої не проводилося до-

сить тривалий час, що неприпустимо для ринкової економіки і що лише відтягувало агонію планової моделі економіки. Іншим наслідком „надмірної кількості держави” у соціально-економічних процесах була дедалі зростаюча корупція, коли бізнес за всілякі дозволи, ліцензії, право займатися певними видами бізнесової діяльності змушений був платити хабарі або „відкати” – відсоток від прибутку підприємств. Це стало хронічним явищем, і навіть запровадження системи Prozorro – прозорої системи електронних торгів і тендерів під час проведення державою закупівель на певні послуги повністю не нівелювало цю проблему.

Іншим фактором, який сприяв переходу кризи розподілу у хронічний стан, був вибір Україною ще у 1990-х рр. так званої „ваучерної моделі приватизації”. Суть цієї моделі в тому, що роздержавлення економіки (а цей феномен притаманний тільки посткомуністичним країнам, натомість як у інших транзитних країнах таких прецедентів не було) проводилося шляхом виділення частки кожного громадянина у економіці держави через ваучеризацію. При цьому дозволялося продавати ваучери, однак кількість покупки в одні руки не обмежувалася. Це призвело до того, що величезні підприємства були викуплені їхніми ж керівниками, а згодом на їх основі утворилися фінансово-промислові групи (ФПГ) у кінці 1990-х – початку 2000-х рр. У подальшому утворення ФПГ істотно позначилося на якості вітчизняної політики, оскільки ці ж таки ФПГ з метою забезпечення себе від зміни влади і відповідної нестабільності при отриманні прибутків почали формувати під себе нормативно-правові акти, які б максимально гарантували відтворення лояльних до них людей у владі і забезпечували створення „правил гри”, вигідних ФПГ. Це призвело до деформації усього державного організму, соціальних ліфтів, здорової політичної конкуренції і т. ін. Держава виявилася „приватизованою” ФПГ, що поступово деформувало усі політичні інститути в державі – будь то інститут президентства, інститут політичних партій чи виборів до представницьких органів влади.

Цікаві цифри про прошарок найбагатших – так званих „олігархів” наводив журнал „Новое время” на основі аналізу статків найбагатших українців, починаючи з 2007 р. [6, с. 18–22]. Виявилось, що десять з двадцяти найбагатших людей за цей час жодного разу не полишали двадцятку. Якщо зі статками цих людей щось і відбувалося, то тільки під впливом макроекономічних факторів, які позначалися на економіці всієї країни. Тобто активи десяти найбагатших українців падали через зменшення їх вартості і разом з падінням ВВП країни. Сьогодні десятка найбагатших людей зосередила в своїх руках активів на 14,4 млрд дол. Це становить 13% ВВП України: небачена для демократичного світу концентрація багатств, характерна для відсталих і корумпованих країн. Для порівняння – у США активи першої десятки багатіїв – це тільки 3,3% ВВП найбільшої економіки планети. „Стабільність, яку демонструють найбагатші українці, за висновком А. Аслунда, аналітика Atlantic Council, відображає величезні проблеми всієї країни. Виходить, що існує каста недоторканих, які можуть нагромаджувати багатство за будь-якої влади” [6, с. 20]. Тобто, за таких умов реалізувати

будь-яку найкращу стратегію державного розвитку ставало попросту неможливо, якщо вона не відображала інтереси ФПГ або ж суперечила логіці отримання прибутку все тими ж ФПГ.

Ще однією причиною кризи розподілу була, власне, політика держави, яка, з одного боку, намагалася бути соціальною державою, про що записано в Конституції України, з іншого – не проводила радикальних реформ, які б забезпечили сталий розвиток держави і належний рівень життя. Така політика призвела до того, що Україна, яка у складі СРСР була найбагатшою республікою, поступаючись тільки Російській Федерації, за майже тридцятилітній період незалежності опинилася на передостанньому місці, випереджаючи тільки Молдову, за рівнем соціально-економічного розвитку. Більше того, якщо брати до уваги макроекономічні показники, то частка України в світовій економіці скоротилася упродовж 1992–2019 рр. з 1% до 0,29%, або майже у чотири рази [7].

Крім того, чи не найбільшою проблемою для України стало глибоке соціальне розшарування. Через недолугу фінансово-податкову політику, корупцію утворився величезний прошарок тіньової економіки, масштаби якої за різними оцінками коливаються від 40 до 68%. Тобто країна стала розвиватися за „законами Матфея”, коли багаті багатшають, а бідні біднішають. Наголосимо, що в Україні, де переважає патерналістська свідомість, подібна соціальна нерівність є вкрай дратівливим фактором – українці не люблять багатих, не поважають приватну власність, і це є хронічним конфліктогенним фактором. Звісно, він дещо нівелюється „тіньовою економікою”. Однак зрозуміло, що у такому стані економіка держави не може існувати завжди, оскільки це не сприяє наповненню бюджету і негативно позначається на виконанні державою її функцій загалом і функції забезпечення соціальної справедливості зокрема щодо категорій населення, які перебувають поза „тіньовим” сектором економіки, що, у свою чергу, спричиняє дисфункціональність усього державного механізму, провокуючи утвердження так званої „failed state”.

Тобто перманентна криза розподілу і нездатність держави виконувати функцію ефективного перерозподілу матеріальних благ, соціального захисту і т. ін. за принципом ефекту доміно спричиняє інші кризи політичного розвитку.

Наступною такою кризою є криза проникнення. Ця криза проявляється у зниженні здатності органів державної влади здійснювати функції, притаманні державі, суперечностях, які виникають при прагненні правлячих сил (насамперед вищих органів державної влади) реалізувати свої рішення у всіх сферах суспільного життя. В умовах модернізації суперництво груп за ресурси влади, панування своїх цінностей, владні повноваження призводять до появи безлічі центрів впливу, які мають можливість змінювати на свою користь утримання управлінських рішень (законів, постанов) органів центральної влади. Наприклад, місцеві еліти апелюють до місцевих норм, звичаїв та інтересів, що у разі розпаду господарських та інших зв'язків дозволяє їм зберегти і посилити свій вплив. На зміну характеру ухвалених

рішень можуть претендувати не тільки місцеві правлячі еліти, які прагнуть до додаткових повноважень і прерогатив для вирішення політичних питань, а й опозиція. Знижують ефективність політичного регулювання також і різномірність позицій різних груп і верств населення, відсутність у громадян політичного досвіду, ірраціональні риси масової свідомості, що впливають на неадекватне сприйняття рішень центру.

Як наслідок, закони, постанови та інші нормативні розпорядження влади багато в чому втрачають свою регулюючу здатність, тобто не проникають достатньою мірою в соціальні і політичні відносини. Зниження ефективності рішень центральної влади принижує авторитет не тільки режиму, але і сповідуваних ним цінностей. Спроби виправити становище, будь-якою ціною „продавити” необхідні рішення нерідко змушують режим переступати допустимі межі в політичному торзі з опонентами, штовхають правлячі кола до популізму, сприяють наростанню корупції, підсилюють тіньові механізми влади.

В Україні криза проникнення була обумовлена насамперед інституційно. Тобто після заборони Комуністичної партії в державі фактично утворився управлінський вакуум. Оскільки в СРСР за наявності представницьких органів влади фактичну владу здійснювали центральні, обласні та районні комітети Комуністичної партії, представницькі органи влади виконували легітимуючу функцію – схвалюючи рішення, які приймалися органами компартії. З метою усунення управлінського вакууму у 1991 р. було запроваджено обласні та районні державні адміністрації, які фактично перебрали на себе функції, які донедавна виконували компартійні структури. При цьому збереглися виконавчі органи при представницьких органах влади, які були підзвітні обласним, районним та місцевим радам. Через це в Україні сформувався дуалізм виконавчої влади, що призвело до перманентних конфліктів у подальшому. Нечіткий розподіл сфер компетенцій і фактичне дублювання повноважень між радами та місцевими державними адміністраціями призвели до появи вакууму відповідальності, коли знайти відповідальних за виконання того чи іншого рішення було складно. Це спричинило кризу при виконанні ухвалених державних рішень і перманентних конфліктів на регіональному та місцевому рівні.

Іншою причиною кризи проникнення був вибір змішаної президентсько-парламентської, а фактично президентської форми державного правління відповідно до Конституції 1996 р. За такої моделі не відбулося дисперсії влади і, відповідно, ресурсів. Це спричинило істотну авторизацію влади, а в умовах України на фоні ваучерної моделі приватизації призвело до формування такого собі вітчизняного феномену кланово-олігархічного, або неопатримоніального політичного режиму. Суть цього режиму у своєрідному „захопленні держави” (*capture state*) ФПГ. Неопатримоніальним є такий тип домінування, в рамках якого політико-адміністративна система будується формально на раціонально-легальних засадах (сучасних інститутах і правилах просування по службі, розподілу благ і т. ін.), однак логіка її функціонування диктується неформальними інститутами (непотизмом,

клієнтарно-патронажними мережами, трайбалізмом і т. ін.), в результаті чого суспільні повноваження апропріюються і розглядаються політичними агентами як приватна власність [8, с. 69]. Фактично усі великі активи захоплюються членами вузького кола осіб – ФПГ, найчастіше наближених до центрів ухвалення політичних рішень. Великий, середній і малий бізнес живуть в умовах постійної загрози експропріації чи систематичних поборів з боку чиновників різного рангу. Втручання від політичної еліти тут чекати неможливо, якщо тільки ці побори не перетинаються з її власним інтересом [8, с. 75]. За олігархічного неопатримоніалізму рентоорієнтовані актори мають на меті знизити роль глави держави як домінуючого елементу неопатримоніальної вертикалі. Як наслідок, такий режим підсилюється бюрократичним неопатримоніалізмом як відповідна реакція бюрократії, як укріплення олігархічного неопатримоніалізму. Ця реакція у відповідь набуває вигляду „силової раціоналізації”, за якої відбувається „експропріація ресурсної бази незалежних економічних гравців, усунення їх значимого політичного впливу і, врешті-решт, занепад ролі парламенту і політичних партій” [14, р. 2]. Причому цей феномен характерний для усіх пострадянських республік. З цього приводу В. Гельман стверджував, що у пострадянських республіках держава була „захоплена” здобувачами ренти, причому не стільки ззовні (представниками бізнесу), скільки зсередини (політиками і чиновниками, які входять у неформальну „виграшну коаліцію”) [15, с. 11].

В Україні внаслідок утворення монополій у економічній сфері, початок чого було покладено вже згаданою „ваучерною моделлю” приватизації і бажанням Президента України Л. Кучми зберегти підприємства-гіганти, сформувався кланово-олігархічний політичний режим. А повна неспроможність інституту громадської думки в Україні вилилася у два взаємопротилежні явища, які не є нормою. З одного боку, українське суспільство набуло ознак аномії і ніби закрилося від влади, змін, реформ. Набуло поширення явище політичного абсентеїзму, коли навіть законодавчо визначені (конвенційні) форми політичної та громадської участі виявилися малоефективними, оскільки громадяни і через брак досвіду, і через власну пасивність та переважаючий патерналізм попросту не користувалися ними. З іншого боку, в країні з’явився прошарок радикально налаштованих громадян – це як ще один наслідок непрацюючого інституту громадської думки, які вдалися до неконвенційних форм політичної участі – Помаранчевої революції та Революції Гідності, що призвело до масових суспільних потрясінь. А пізніше такі радикальні групи, які є меншістю, однак формують такі собі „групи вето”, завдячуючи власним радикальним методам, здатні заблокувати будь-які реформи, які їх не влаштовують.

Ще одним феноменом української політичної реальності стало оформлення так званих „системоутворюючих підприємств”. Зазвичай ці підприємства були побудовані ще за часів СРСР, однак перейшли у приватну власність одного власника чи однієї корпорації. А оскільки таке підприємство в масштабах міста чи району є єдиним великим працедавцем і платником

податків, то й, відповідно, власники цих підприємств перетворилися у таких собі місцевих феодалів, без схвалення яких влада цього населеного пункту або району не ухвалює жодних рішень. Це призводить до того, що рішення, які приймаються нагорі, на місцевому рівні, якщо це не влаштовує таких собі місцевих феодалів, або ігноруються, або виконуються суто для проформи, звіту.

Наступним фактором, який має двоякі наслідки і потенційно здатен поглибити кризу проникнення, є укрупнення територіальних громад і децентралізація фінансів. З одного боку, це давно назрілий крок, який відповідає і європейській практиці, і, що основне, менталітету українців, оскільки переносить багато сфер компетенцій держави на місцевий рівень, тим самим сприяючи зменшенню надмірної централізації, розвитку місцевих ініціатив, а також сприяє концентрації ресурсів і т. ін. Однак, з іншого боку, це призводить до посилення місцевих кланів і тим самим знижує якість керованості державою. Тому тут, ймовірно, завдання полягає в тому, щоб чітко врегулювати сфери компетенцій по вертикалі та горизонталі – тобто між центральними і місцевими органами влади і місцевими державними адміністраціями та органами самоврядування, і у відповідному, чіткому дотриманню прописаних правил гри.

Також було б некоректно у цій статті оминати факт набуття з 1 липня 2021 р. чинності Закону України про так званій „продаж землі”. З одного боку, це цілком нормальне явище, коли власники земельних паїв отримали право розпоряджатися ними на свій розсуд. З іншого боку, у цій сфері Україна може повторити практику з „ваучерною приватизацією”, яка призвела до утворення монополій у промисловості і наступному феномені „приватизації держави” ФПГ. Тому, щоб запобігти формуванню відповідних монополій ще й в аграрній сфері, важливо захищатися не лише від купівлі землі іноземцями (це закон забороняє), а й у купівлі землі у великій кількості вже існуючими агрохолдингами (за нинішнім законом юридичні особи зможуть купувати землю з 2023 р.). Зрозуміло, що у цьому процесі запобіжні заходи може приймати тільки держава.

Наступним різновидом криз політичного розвитку, яка також має місце в Україні, є криза участі. Ключовою ознакою цього типу кризи є створення правлячим класом штучних перешкод для включення в політичне життя груп, які претендують на владу. Вважається, що найчастіше криза участі посилюється слабким розвитком системи представництва соціальних інтересів, невідповідністю політичних структур та інститутів запитам і сподіванням населення. Внаслідок цього політична активність може „обходити” пропоновані державою канали та механізми врахування думок, породжуючи непередбачувані наслідки для органів управління – тобто починають превалювати неконвенційні форми політичної участі. З іншого боку, через власну слабкість, а в Україні ще й через втрату державою монополії на застосування сили, влада проявила нерішучість у припиненні діяльності політичних радикалів і терористів. Перешкоди для врегулювання такого типу відносин створюють і посилюють спротив

опозиції, сепаратистські тенденції і національно-територіальні конфлікти, бюрократизацію еліти, спроби її окремих ланок і утворень перехопити невластиві їм функції в процесі прийняття рішень. Свій внесок у посилення кризи участі зазвичай додає й індиферентність населення, що знецінює спроби влади перетворити політичні структури, небажання (і невміння) широких соціальних верств обирати гідних і компетентних представників своїх інтересів в органи управління.

В Україні криза участі зумовлена, з одного боку, небажанням правлячого класу допускати громадян до реальних механізмів впливу на політику, з іншого боку – незнанням громадянами власних можливостей політичної участі, які з'явилися з запровадженням політичного плюралізму і подальшого розширення, частково й завдяки засобам масової комунікації, форм політичної та громадської участі – від членства у політичних партіях до участі у акціях протесту, підписаннях петицій, різноманітних громадянських ініціатив на кшталт „Києве, мий” та ін. Поєднання цих факторів зазвичай породжує або явище політичного відчуження (про це йшлося вище), або радикалізацію не тільки політичної сцени, а й усього суспільно-політичного життя. Тобто за таких умов з'являються вже згадані „групи вето”, які перебирають від держави право на політичне насилля і блокують будь-які, навіть доцільні і ефективні політичні рішення.

Якщо вести мову детальніше, то в Україні криза участі так само, як і решта криз політичного розвитку, зумовлена рядом причин. Одна з основних, яка спричинила низьку довіру до інструментів демократії – насамперед виборів, це тип виборчої системи, який формує певну модель механізмів інкорпорації політичного класу, критерії ефективності політиків і загалом правила гри.

І тут знову проявляється згаданий вище феномен „захопленої держави”. Тобто ФПГ, які фактично є монополістами вітчизняної економіки, з часом розпочали формування через прийняття відповідного виборчого законодавства механізмів кооптації, які б забезпечували з максимальною вірогідністю відтворення „агентів” ФПГ у органах представницької влади, насамперед у парламенті, обласних та районних радах. В Україні це уможливлювалося, з одного боку, самою конфігурацією виборчої системи, а з іншого – специфікою її застосування. Це така собі своєрідна **превентивна виборча система** – як комплекс норм та практик їх застосування, які давали можливість з максимальною ймовірністю привести у представницькі органи влади тих самих „агентів” ФПГ – конкретних кандидатів, якщо це стосується мажоритарної складової наявної виборчої системи і політичних партій як суб'єктів виборчого процесу, яка включає ряд елементів. Перший з них – це формування передвиборчих програм політичних партій, що є одним з проявів поєднання популізму, волюнтаризму і вкрай рідко реалізму в політиці.

Зазвичай програми політичних партій в Україні – це штучно створена відповідними фахівцями програма, яка є частиною відповідного політичного проєкту – політичної партії. На практиці такі бізнес-групи проводять „дослідження з поля”, замовляючи соціологічним службам вивчення

ситуації з тим чи іншим потенційним електоратом. З огляду на здобуту інформацію, група фахівців готує передвиборчу програму з метою її „продажу” на політичному ринку. На перший погляд, така ситуація цілком природна і відповідає законам політичного процесу. Однак така постановка питання, коли політичні еліти і партії продукують нові ідеї і, з огляду на ситуацію в державі, на наявні проблеми, пропонують шляхи їх вирішення і наполегливо домагаються цілі, радше є винятком. У нашій країні така мета частіше обмежується „продажем” (протисканням, або „впарюванням”, якщо використовувати політтехнологічний сленг) цієї програми і отриманням мандатів у парламенті та обласних радах. Задля цього, власне, і формуються політичні партії, які в Україні давно стали товаром, причому доволі популістським за своїм змістом, оскільки формуються не на основі якоїсь ідеї чи ідеології, а „під споживача”. При цьому, нагадаємо, тільки 2–3% опитаних щорічно підтверджують своє членство у політичних партіях. Однак самі партії називають значно вищі цифри щодо їх членів. Натомість у ході виборчих кампаній виявляється, що кількість виборців, які проголосували за ту чи іншу політичну партію, значно нижча тих кількісних показників, які заявлялися партією. Причому так зазвичай бувало з партією влади, яка у різні періоди була представлена СДПУ(о), блоком партій „За Єдину Україну”, Партією регіонів і т. ін. Тобто така ситуація викриває проблему фіктивного членства у партіях – і це велике питання до Міністерства юстиції України, які допускають таку ситуацію.

Стосовно згадуваної нами „превентивної виборчої системи”, то вона працює так. Не новина, що в Україні сформувалася специфічна партійна система, коли політичні партії здебільшого є субінститутом („псевдоінститут”), який хоча й закріплений юридично, але не виконує належних функцій. Тобто партійні (а по суті, партійно-бізнесові) проекти створюються під вибори шляхом або реєстрації нових партій, або ребрендингу вже існуючих (чим триваліша історія партії, тим вища її ціна на політичному ринку). Звісно, це не означає, що повноцінних партій немає. Однак партія, яка намагається вийти на парламентський рівень, незмінно має грати за правилами, які створені ФПГ задля їх відтворення у владі. Обійти їх практично неможливо через специфіку виборчих кампаній. Якщо ж партія намагається не грати за цими нав’язаними правилами, її шанси перейти у вищу лігу дуже знижуються. У разі, коли партія все ж приймає правила гри, нав’язані ФПГ, вона розчиняється у масі зобов’язань перед ФПГ, втрачаючи таким чином власну ідентичність. На місцевому рівні такі партії можуть бути відносно успішними. Однак для виходу на загальнонаціональний рівень (переходу у „вищу лігу”) вони змушені витратитися на популяризацію своїх ідей, що зазвичай робиться через ЗМІ, рахуватися з адмінресурсом і тим самим домовлятися з людьми, які є негласними „господарями” регіонів, і вже, відповідно, „грати за їх правилами”. Якщо діяти виключно в рамках закону, то усі ці витрати цілком посильні для політичних партій. Однак тут партії зіштовхуються зі ситуацією, коли, граючи за правилами – в межах закону, – вони програють партіям, які виходять за рамки закону і

витрачають на пропагування себе значно більші суми, що хоча законом і заборонено, однак адміністративний ресурс уже на боці цих партій-бізнес-проектів і компетентні органи (територіальні виборчі комісії, прокуратура) попросту не реагують на порушення законодавства. Тим самим стартові позиції партій, які зрощені з владою і є бізнес-проектами, вже сильніші, ніж ті, які дійсно хочуть становити конкуренцію владі. Крім того, багато партій створюються як бізнес-проекти, перетворюючись у товар, який ФПГ орендують або купують за відповідну плату під час виборів, щоб ті „грали” як технічні кандидати на їхню користь, або ж у складі виборчих комісій.

Відповідну превентивну роль задля отримання необхідних результатів на виборах тривалий час виконувала й наявна (до 2020 р.) мажоритарно-пропорційна виборча система. Зокрема, мажоритарна складова була інструментом, який давав можливість масово скупити голоси виборців у мажоритарних округах, а в парламенті досягати „потрібних” результатів голосувань саме за рахунок мажоритарників. Ця система також використовувала свої „превентивні заходи”, які дозволяли ще на етапі виборчої кампанії з високою вірогідністю отримати бажаний результат. Це досягалося за рахунок „витискання” потенційних опонентів бажаних кандидатів через формальні причини (неправильно складена декларація, оформлені документи), відсутність адекватної реакції територіальних виборчих комісій на скарги, відхилення судами позовних заяв на порушення прав потенційних опонентів „потрібних кандидатів” або ж затягування розгляду цих справ, ігнорування компетентними органами масових порушень виборчого процесу, формування „правильних” складів виборчих комісій і т. ін. Ці „переваги” виборчої системи активно експлуатувалися й постмайданними політичними силами під час електорального циклу 2014 р., які так само влаштовували політичні торги з тих чи інших питань, мобілізуючи голоси фракцій і окремих депутатів, які відверто заявляють про свою опозиційність. Однак у електоральному циклі 2019 р., як свідчать його результати, „превентивна виборча система”, хоча й не без винятків, але дала збій.

Також криза участі посилюється й специфічними механізмами інкорпорації політичного класу, де критерієм ефективності є, у першу чергу, особиста відданість – належність до певного клану. Відповідно, й повноцінні соціальні ліфти для такої системи нехарактерні. Саме дистрофією соціальних ліфтів і пояснюється проходження у владу осіб, які часто жодним чином не проявили себе ані публічними діячами, ані ефективними менеджерами, але завдяки власній належності до ФПГ легалізувалися у владі. Від цієї практики не відмовилася й партія „Слуга народу”, завдяки чому у вищі органи державної влади потрапили особи без відповідного фаху, навичок, досвіду, без перебільшення – випадкові люди.

Щодо інших форм політичної та громадської участі, то вони залишаються вкрай неефективними в Україні. Як згадувалося вище, членами політичних партій протягом усіх років незалежності було не більше 3% населення. Членами громадських організацій – не більше 17%. Такі форми

громадської участі, як підписання петицій, звернення до органів державної влади, так само лишаються вкрай незатребуваними через зневіру населення у їх ефективність.

Водночас звернемо увагу, що ситуація з участю в діяльності громадських організацій істотно змінилася після Євромайдану. Що стосується кількісних показників, то, за даними Державної служби статистики без урахування Криму і тимчасово окупованих Росією територій України, вони засвідчують зростання кількості громадських організацій: якщо станом на 1 вересня 2012 р. в Україні було зареєстровано 47932 громадських організацій, то на початок 2021 р. їх кількість сягнула 101 тис. [16]. Також в Україні поширеною формою громадської участі стало волонтерство – усіляка підтримка військових на Донбасі, внутрішньо переміщених осіб, інших категорій населення.

Водночас на фоні такого сплеску кількості громадських організацій оголилися й певні проблеми у сфері громадської участі. Зауважимо, що характер громадської участі визначається рядом соціокультурних характеристик суспільства. Так, тип політичної культури, сприятливий для розвитку громадянського суспільства, визначає, насамперед, довіра до інших громадян, громадська ініціативність та участь у колективній діяльності. Водночас більшість українців на сьогодні мають низький рівень ментальної готовності до такої діяльності, а ідеї громадянського суспільства для них ще не набули форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей, так і цінностей-засобів) [17, с. 331].

О. Майборода цю ситуацію пояснює наявністю певної консервації „підданської” політичної культури більшої частини населення України, що може призводити до конфронтаційності і в соціальних відносинах, і в масовій поведінці, спрямованій проти державних інституцій [18, с. 9–10]. Навіть після Євромайдану зростання міжособистісної довіри в українців загалом не є помітним: від 4,3 бала (за десятибальною шкалою) у 2005 р. до 5,06 бала у 2014 р. [19, с. 241]. Лише 42% громадян у 2015 р. підтверджували наявність у них досвіду об’єднання з іншими людьми для розв’язання соціальних або власних проблем протягом останніх дванадцяти місяців (при цьому це стосується здебільшого мешканців великих міст). Серед українців досі не поширена більшість форм громадянської активності, зокрема, участь у роботі структур „третього сектору” (для порівняння, у Німеччині таку участь беруть 31,4% опитаних громадян, в Україні – 2,3%) [20, с. 186].

Також не надто дієвим (хоча було б несправедливо не відмітити позитивний бік цього процесу) залишається запроваджений у 2015 р. інструмент електронних петицій. Наприклад, станом на липень 2016 р. на сервісі електронних петицій до Президента України було оприлюднено близько 25 тис. петицій і лише 40 з них (як правило, ті, щодо яких певні політичні сили чи інші заінтересовані організації проводили потужну інформаційну кампанію) дістали необхідну підтримку (25 тис. підписів). Тобто, звичайному громадянину чи громадському об’єднанню, ініціювавши петицію, вкрай важко заручитися необхідною підтримкою. Крім того, аналіз

оприлюднених відповідей Президента України на розглянуті петиції свідчить, що близько трьох чвертей петицій пересилаються Верховній Раді України чи Кабінету Міністрів, а інформація про результати їх розгляду у подальшому не оприлюднюється. Інші петиції, як правило, отримують відповіді у вигляді роз'яснень.

Проте за офіційними цифрами важко сховати реальну інституційну спроможність українського громадського сектору. На практиці лише незначна кількість зареєстрованих інституцій громадянського суспільства провадить будь-яку діяльність. Органам статистики про свою діяльність звітують лише близько третини зареєстрованих громадських об'єднань, інших не знаходять за реєстраційними адресами, і додаткові відомості про них відсутні [21]. На думку експертів, активно працюючих інститутів громадянського суспільства взагалі не більше 3–4 тис., значна кількість інших є формальними чи кишеньковими утвореннями [22, с. 36]. На жаль, останніх даних знайти не вдалося, однак за п'ять років ситуація змінилася неістотно.

Ілюстративним є аналіз напрямів діяльності громадських об'єднань. Згідно зі статистичними даними, найбільше таких об'єднань є оздоровчими та фізкультурно-спортивними (17,6%), професійної спрямованості (10,3%), молодіжними (7,8%), об'єднаннями ветеранів та інвалідів (5,8%) [21, с. 7]. При цьому тривалий час не можна було назвати жодного громадського об'єднання, діяльність якого мала б значний суспільний резонанс та підтримку серед широких верств населення. З 2014 р. завдяки активній роботі, спрямованій на допомогу воїнам АТО та внутрішньо переміщеним особам з непідконтрольних територій, стали достатньо відомими благодійні та волонтерські організації. За даними Центру Разумкова (листопад 2020 р.), громадським організаціям довіряє 45,9% громадян [23], тоді як у 2016 р. ця цифра становила 52% [24], що можна вважати виявом загальної деморалізації суспільства внаслідок подій останніх років.

Однак за більш прискіпливого погляду на діяльність громадських організацій оголиться інша проблема. Так, **інституційна спроможність громадських організацій** виявляється насамперед через їх взаємодію з державою. І саме тут привертає увагу, що в Україні вона вкрай низька, що можна пояснити специфікою їх появи. А саме – оскільки ми в процесі модернізації переходили від авторитаризму до демократії, то в Україні, яка позбувається рудиментів авторитаризму, становлення громадянського суспільства, по суті, є процесом „відвойовування” сфер компетенції у держави. Причому держава загалом ділиться власними компетенціями у сферах, які є найбільш обтяжливими для неї і найменш привабливими з погляду прибутків, але дуже неохоче допускає громадянське суспільство туди, де формуються правила гри або у сфери, де обертаються великі кошти. Таким яскравим прикладом є, наприклад, ліквідація ЖЕКів і створення замість них організацій власників багатоквартирних будинків (ОВБК), коли ініціаторам їх створення перешкоджали як могли – шкодячи майно, підпалюючи автівки тощо). Тобто, держава часто саботує процеси виокремлення громадського сектору. Крім того, оголюється ще фактор

„приватизованої держави”, коли багато громадських організацій або створюються, або адаптуються під потреби ФПГ, які, у свою чергу, знаходять законно прийнятні форми їх адаптації.

Підміна державно-владних відносин неформалізованими громадянськими відносинами в рамках неформальних інститутів спричиняє розвиток квазігромадянського суспільства, яке перебирає на себе значну частину державно-владних функцій і стає конкурентом „нормального” громадянського суспільства. Їх відмінність полягає в тому, що „нормальне” громадянське суспільство завжди взаємодіє з державою через легітимні канали, тоді як квазігромадянське – навпаки. Як наслідок, поряд з офіційною постає тіньова держава, зазвичай заснована на корупції, яка обслуговує неструктуровані чи структуровані нелегально спільноти людей в обмін на відповідні послуги. У зазначеній тріаді домінуючу роль все ще відіграє останнє – представлене ФПГ, які поступово сконцентрували у своїх руках основні виробничі ресурси, а згодом монополізували й політичну сферу (феномен „захоплення” держави, про який ішлося вище).

Зрештою, виникає ситуація, коли громадянське суспільство змушене конкурувати не тільки з державою, а ще й з ФПГ. Так, в Україні, згідно з законодавством, при усіх органах державної влади та державних підприємствах створюються громадські ради, які хоча й мають консультативно-дорадчу функцію – є інструментом впливу громадянського суспільства, – все ж таки мають деякий потенціал політичного впливу. Проте на практиці громадські ради часто стають „кишеньковими”. Механізм їх створення описав В. Петровський [25]. Громадські ради формуються відповідно до Постанови Кабміну № 996 від 3.11.2010 р. „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” зі змінами і доповненнями, затвердженими постановою № 234 від 8.04.2015 р., і Типового положення „Про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації”. Цією постановою Кабмін завдяки обмеженню чисельності громадських рад у складі 35 осіб легалізував, на думку В. Петровського, процес створення „кишенькових” громадських рад, які фактично захищають олігархічно-корупційні інтереси виконавчих органів, принагідно розв’язуючи власні проблеми. Саме на цьому й побудовано схеми, суть яких у тому, що внаслідок штучного заведення на установчі збори необхідної кількості „ручних” організацій або ж кулуарних домовленостей (у народі це зветься „договорняк”) під час голосування більшістю за межі квотної чисельності виштовхуються всі або майже всі організації, які готові працювати для держави і суспільства, але з якихось причин є незручними для міністерства. Натомість до складу громадської ради вводяться 35 членів, які завжди підтримають необхідну політику відповідних органів виконавчої влади. „Подальша діяльність такої громадської ради, – на думку В. Петровського, – вже не має жодного значення. Всі питання її легітимний голова вирішить з органом влади, при якому її обрано, так, як потрібно. Тому головне за узаконеною постановою

Кабміну схемою – обрати потрібний склад громадської ради, який обирає потрібного голову. Тим самим будь-яка діяльність конкретного органу влади (законна, незаконна, з ознаками корупції, порушень чинного законодавства тощо) освячена громадськістю, а отже, законно захищена. Зрозуміло, що голова громадської ради та члени її правління, незалежно від того, працює вона чи ні, мають можливість вирішувати й власні питання, контролюючи, принаймні на папері, роботу органу виконавчої влади, але фактично будучи не його контролером, а партнером” [24]. Тобто створення громадських рад перетворилося на таку собі форму самолегітимації політичного режиму, коли за рахунок імітації залучення створюється видимість того, що враховується думка громадськості.

Тому наразі в Україні спостерігається жорстка боротьба між ФПГ, які саботують реформи, і громадянським суспільством, яке й надалі відвойовує сфери компетенції для себе. ФПГ застосовують розгалужену систему методів, спрямованих на нівелювання (дискредитацію) всього, що заважає їх функціонуванню. Свого часу кампанія з дискредитації розгорнулася навколо діяльності антикорупційних громадських організацій і дискредитації так званих „грантоїдів”. Нині така дискредитаційна кампанія триває навколо тих, кого називають „соросятами”.

Водночас такі звинувачення не зовсім безпідставні, адже суть повноцінного громадянського суспільства у тому, що людина у вільний від роботи час на безоплатній основі займається тією чи іншою громадською діяльністю. У нас же ж цілком шляхетні цілі виконують цілком пристойні люди та організації, але на європейські чи американські гроші. Тобто громадська діяльність у такому разі є формою заробітку і не може вважатися повноцінною. Тому, при нібито підвищенні громадянської активності вона не є органічною – такою, що йде від самих громадян, а отже, не має належного ефекту. Так само вона є вкрай обмеженою у суспільстві, де ледь не половина громадян перебуває за межею бідності, де діяльність людей підпорядкована виживанню, а не боротьбі з режимом. Третя причина – це критичний рівень і міжособистісної, інституційної довіри – люди побоюються обману, зневірені і тому намагаються обмежувати коло свого спілкування і діяльності найближчим оточенням, колегами тощо.

Крім того, часто за кулісами громадських організацій ховається бізнес. Громадські організації виступають основними політичними лобістами. Поширеним явищем є створення „кишенькових” благодійних фондів при державних структурах, правоохоронних органах тощо для перерахування корупційних платежів. Наприклад, „громадські антикорупційні організації м. Києва в рамках проєкту „Приховані інтереси” знайшли близько 600 структур, які належать 120 депутатам Київради та 45 найвищим посадовцям міської та районних держадміністрацій і до числа яких входять також 96 громадських організацій і 34 благодійні. Такі організації дозволяють також виявити зв’язки між депутатами..., які можуть надавати один одному корупційні послуги” [26]. Подібна конвергенція зазвичай обертається тим, що нібито прогресивні і цілком здорові ідеї громадськості використовуються

ФПГ у своїх інтересах, стаючи засобом досягнення їхньої мети. І проблема в тому, що у суспільствах з украй низьким рівнем життя нематеріальні ідеї рідко домінують над матеріальними. Звідси й голосування „за гречку”, за побудовану дорогу чи дитячий майданчик або ж відвертих популістів.

Наступна криза, яка притаманна політичному розвитку України і є перманентною – це криза легітимності. Ця криза виявляється у низькій ефективності конституційної моделі організації влади і виникає внаслідок неузгодженості цілей і цінностей правлячого режиму з уявленнями більшості громадян про необхідні форми і засоби політичного регулювання, норми справедливого правління і з іншими цінностями масової свідомості. Відповідність цілей режиму і масових уявлень сприяє підтримці і зростанню легітимності правлячих структур, а невідповідність – падінню легітимності і дестабілізації державності.

В Україні, як відомо, конституціоналізм має телеологічний характер. Це означає, що норми, записані в Конституції України і доволі високо оцінені світовою демократичною спільнотою, мають орієнтовний характер. Тобто фактично конституція – є таким собі образом ідеальної держави, до якої слід прагнути. Зауважимо, що телеологічний конституціоналізм притаманний усім посткомуністичним державам. А оскільки кожна конституція – це результат компромісу, то факт її прийняття у посткомуністичних країнах відіграв стабілізуючу роль. Адже у всіх країнах (за винятком Угорщини) конституції приймалися через досить короткий термін після падіння авторитарних режимів, коли ані громадянське суспільство, ані незалежні ЗМІ, ані незалежна судова система в принципі не виконували роль запобіжників від повернення до попереднього авторитарного стану. Саме такі телеологічні конституції фактично виконали роль запобіжника від узурпації влади, згорання демократичного процесу тощо. Це стало можливим завдяки складній процедурі внесення змін до конституції, що на початковому етапі державотворення мало позитивний вплив. Однак з часом, оскільки держава не поспішала унормувувати цивілізовані правила гри насамперед для політикуму – тобто не поспішала з інституціоналізацією власне влади, утворилися ножиці між формальним та реальним конституціоналізмом. З часом в Україні ці ножиці тільки збільшувалися, а конституція виявилася непрацюючою у багатьох принципових моментах. Усе це вилилося у недовіру насамперед до органів державної влади, до політики, яку вони проводять, у тому числі й реформ, і, що найгірше, до інструментів демократії.

Тобто, в Україні слід було б одразу після прийняття конституції насамперед ухвалили закони процесуального характеру, які б зробили конституцію діючим документом, а норми, прописані в конституції – життєздатними. Натомість в Україні, замість цього, виявилися дві, на наш погляд, найбільші проблеми. Перша – процесуальні закони, які б забезпечували дієвий механізм стримувань і противаг і життєздатність самої конституції, не були прийняті. Зокрема, в Україні протягом багатьох років неможливою була процедура імпичменту через відсутність відповідного закону. Все ще відсутні закони або окремі норми в законах, які б регулювали

статус парламентської опозиції (вони були вилучені з закону про регламент Верховної Ради України після „антиреформи” В. Януковича 2010 р. і не повернуті у 2014 р.), статус парламентських слідчих комісій, процедура розпуску парламентської коаліції, ще немає закону про Верховну Раду України, лише у 2006 р. був ухвалений закон Про Кабінет Міністрів України, санкції за вихід депутата із фракції (імперативний мандат) і т. ін. Все це призвело до вкрай низького рівня інституціоналізації самої влади. Тобто відсутність правил гри – це як відсутність відповідних пазлів у політичній матриці. І ці пустоти – правовий вакуум в Україні заповнився так званими „неправовими практиками”, або політичною корупцією.

Друга проблема – якість законів і нормозастосування. Навіть незважаючи на якісні закони, їх виконання часто було вибіркоким. Тобто у випадку порушення законів лояльними до влади бізнес-структурами на це заплющувалися очі органами, зобов’язаними слідкувати за дотриманням законів. Інший бік справи – коли ухвалювалися закони, які суперечать один одному. Часто це робилося навмисно, знову ж таки, за рахунок лобювання окремих норм законів ФПГ через парламент. Саме суперечливістю норм законів можна пояснити тривалість розгляду величезної кількості справ у судах. Тобто таке „довільне” законотворення є наслідком вкрай низької якості законів, коли в них прописувалися норми без достатнього науково-аналітичного опрацювання та узгодження з іншими законами. Зауважимо, що у кланово-олігархічних режимах подібне довільне нормотворення є нормою, оскільки воно так само є джерелом політичної корупції, яка лежить в основі таких типів політичного режиму.

Задля досягнення необхідного ступеня підтримки масами правлячих структур, відповідного консенсусу між різними політичними угрупованнями зазвичай влада вдавалася до різноманітних переговорів, торгів, взаємно стимулюючи підтримку один одного.

В Україні напевно одним із найпоширеніших способів забезпечення підтримки влади є політичні торги, що цілком нормально. Однак проблема України у тому, що зазвичай предметом політичних торгів є не передвиборчі обіцянки політичних сил, які прописані у їхніх політичних програмах, а посади у виконавчих органах влади, ліцензії і дозволи на той чи інший вид бізнесової діяльності, вплив на цілі галузі виробництва тощо. Звісно, що такі угоди найчастіше є ситуативними – коли голосують за той чи інший законопроект, задля його проходження влада розраховується певними дозволами та ліцензіями. Формуючи парламентську коаліцію, до її складу часто включають політичні сили, які мають протилежні ідейні позиції, однак в обмін на посади у виконавчій владі або у керівництві парламентських комітетів входять до складу коаліції. Часто підтримка опозиційних фракцій чи опозиційних депутатів, знову ж таки, є ситуативною і залежить від результатів тих же політичних торгів, предметом яких є гроші, певні норми у законопроектах або посади у виконавчій владі центрального чи регіонального рівня. Це саме стосується окремих депутатів, які попросту могли „перекуповуватися” і переходити із фракції у фракцію (таких депутатів стали називати „тушками”), або депутатів-мажоритарників, які продавали свій голос у кожному голосуванні за той чи інший законопроект.

Ще одним способом забезпечення підтримки з боку різних політичних сил є так звана „лояльність”, коли в обмін на підтримку фіскальні або правоохоронні органи заплющують очі на порушення закону під час ведення бізнесу тими чи іншими бізнесовими структурами або окремими представниками бізнесу.

Стосовно населення, то ступінь підтримки влади забезпечується в Україні найчастіше за рахунок відповідних інформаційних кампаній. Тобто в нашій державі тривалий час існувала політика так званих „темників”, коли керівництву центральних наймасовіших телевізійних каналів з Адміністрації Президента України роздавалися вказівки, як висвітлювати ті чи інші дії влади. Причому така практика була започаткована ще за президентства Л. Кучми. А з розвитком соціальних мереж і засобів масової комунікації взагалі ці практики впливу на суспільство лише вдосконалились, особливо за президентства П. Порошенка, коли лідерів громадської думки – експертів, блогерів „наймали на роботу” представники влади (це могли бути окремі міністри, політики, представники Адміністрації Президента) і за певну плату ті поширювали серед своїх підписників „потрібні” замовнику меседжі. Звідси в обіг ввійшло слово „порохобот” – тобто лідер громадської думки, який через соцмережі висвітлював діяльність тодішнього президента у вигідному світлі.

Причому тут спостерігався істотний перекик, коли, популяризуючи діяльність президента, не популяризувалася суть реформ, які проводилися. З цього приводу цікаві дані щодо обізнаності у реформах наводить Центр Разумкова. Так, у період президентства П. Порошенка „частка громадян, які засвідчили, що „знали багато”, коливалася від 10–11% – у випадку реформи системи охорони здоров’я та децентралізації, до 2% – стосовно реформи фінансового сектору. Натомість більшість опитаних „нічого не знали” про реформу фінансового сектору (72%), реформу управління державною власністю (66%), дерегуляцію та розвиток підприємництва (64%), реформу державного управління (62%), податкову реформу (57%), програму енергонезалежності та реформу енергетики (56%). Близько половини респондентів (49–51%) „нічого не знали” про реформу національної безпеки і оборони та реформу сільського господарства. Близько 40% опитаних „нічого не знали” про реформу правоохоронної системи та судову реформу, близько 30% – про оновлення влади та люстрацію, реформи освіти та поліції, децентралізацію та реформу місцевого самоврядування. Найменше виявилось тих, хто нічого не знав про реформу системи охорони здоров’я” [23]. Оцінюючи вплив реформ і дій влади в різних сферах на своє особисте становище, більшість (55–76%) респондентів вказали на відсутність такого впливу практично в усіх сферах (крім охорони здоров’я) [23]. Тобто, це свідчить про вкрай неефективну комунікацію влади та суспільства, що мало відповідні наслідки під час виборчої кампанії 2019 р. Однак найбільш негативний ефект від провалу інформаційної політики стала фактична дискредитація потрібних країні реформ. Так, серед респондентів переважає негативне ставлення до освітньої, медичної, пенсійної, земельної, судової реформ, реформи поліції та запланованої

масової приватизації державних підприємств. Також майже половина (47%) опитаних погодилася з думкою, що українська влада має негайно припинити реалізацію реформ і рекомендацій міжнародних партнерів, у стислі терміни розробити власну стратегію розвитку України з опорою на власні сили та негайно розпочати її реалізацію. Тоді як лише 33% з такою думкою не погодилися [23]. Майже 34% опитаних загалом не вірили в успіх реформ, проте в них ще була певна частка надії. Зовсім не вірили в успіх реформ 27% респондентів [23]. Прикро, нинішній правлячий клас на чолі з президентом В. Зеленським повторюють помилки попередньої влади. Даних щодо обізнаності громадян у політиці, яка проводиться, ми не знайшли. Також при цьому доволі високим залишається рейтинг президента В. Зеленського. Однак це досягається завдяки окремим акціям – таким як закриття опозиційних каналів 112, Zik і NewsOne, запровадження санкцій щодо окремих політиків, зокрема В. Медведчука, відповідних піар-кампаній у ЗМІ, де присутня яскрава картинка. І зовсім не завдяки зрозумілій державній політиці і, що важливіше, державній стратегії.

Охарактеризована вище відірваність органів державної влади від суспільства обертається зниженням рівня довіри, легітимності, непідтримкою державної політики, радикалізацією політичної сцени або політичним абсентеїзмом – тобто усіма тими кризами політичного розвитку, які були розглянуті у цій публікації.

Тому, підсумовуючи вищевикладене, наголосимо.

1) Кризи політичного розвитку – це не суто український феномен, а явище, притаманне усім транзитним суспільствам. Однак виключно від політики кожної конкретної країни залежить, як швидко вона подолає кризи політичного розвитку, що у політичній науці трактується як кризовий синдром модернізації.

2) Жодна з криз політичного розвитку не розвивається сама по собі, а зазвичай є результатом ряду об'єктивних та суб'єктивних чинників. До перших належить власне політична зрілість суспільства – політична свідомість, політична культура, які у транзитних суспільствах, що переходять від авторитаризму до демократії, через історичні причини є недостатньо розвиненими, а тому такі суспільства зазвичай не є драйверами конструктивного політичного розвитку. До других належить власне характер політичної еліти і характер ухвалюваних політичних рішень. У цьому випадку, якщо еліта діє стратегічно, виходячи з національних інтересів, у країні є великі шанси швидко здолати кризовий синдром модернізації.

3) Якщо політичні рішення ухвалюються виходячи з політичної доцільності, країна отримує ситуацію „політичних змін без політичного розвитку”, тобто застряє на етапі інституціоналізації демократії. В Україні це проявляється у формуванні нових і нових структур – органів контролю, антикорупційних органів, перманентному реформуванні чи то судової системи, чи то системи державного управління, чи то політичної реформи загалом. Однак відсутність системного підходу не дає державі зробити істотний прорив у реформуванні. Нововведення зазвичай „вихолощуються” наявними політичними практиками. Виникає ситуація, що країна ніби ходить

по колу, зміни відбуваються, а розвитку немає.

4) Чи може країна вирватися з наявного кризового синдрому модернізації? Якщо звернутися до практики посткомуністичних країн ЦСЄ чи Балтії, то відповідь буде радше позитивна, оскільки досвід цих країн свідчить, що завдяки застосуванню ефективних для кожної конкретної країни інструментів демократії країну можна, що називається, „підтягнути” у більш цивілізований щодо правил гри стан. Однак у конкретному випадку України це зробити, на наш погляд, доволі проблематично. Основна причина в тому, що в Україні вже відбулася консолідація кланово-олігархічного політичного режиму, по-перше. По-друге, в Україні за роки незалежності інститути та інструменти демократії були дискредитовані. А повернути до них довіру доволі складно. По-третє, українське суспільство у переважній більшості є доволі пасивним, прошарок пасіонарного населення доволі вузький, що не створює критичної маси для просування швидких змін. По-четверте, великою проблемою для українців є тотальна бідність, яка лише поглибилася під час пандемії COVID-19, а це перетворює Україну у споживацьке суспільство, що не сприяє його громадянській активності. По-п’яте, українське суспільство не має таких екзогенних стимулів демократії, як це було з країнами ЦСЄ та Балтії в обличчі ЄС. Хоча після підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р. Україна у більш легкому варіанті, ніж вказані країни, їх отримала.

5) Констатація цих фактів не звучить як вирок. Усе це лише свідчить про те, що вихід з кризового стану буде боліснішим і тривалішим, ніж це було у вказаних країнах. Частково передумови для інституційних змін, які сприятимуть змінам в країні, створені насамперед за рахунок повернення до парламентсько-президентської форми державного правління і адміністративно-територіальної реформи, що сприяє дисперсії влади і ресурсів і, що найголовніше, сприяє політичній конкуренції; запровадження пропорційної виборчої системи з регіональними відкритими списками, а також державного фінансування партій, що потенційно знижує залежність політичних партій від ФПГ і здатне знизити масштаби політичної корупції. Крім того важливу роль відіграє делімітація економіки, цифровізація багатьох послуг, зниження ролі людського фактору у сфері взаємодії держави та бізнесу і т. ін.

Перераховані лише основні фактори сприяють зміні країни, а ось наскільки швидкими вони будуть – залежить і від політичного класу, і від пасіонарних громадян. Ці та інші аспекти досліджуваної проблеми є доцільними й перспективними.

Бібліографічні посилання

1. Кармазіна М. С. Криза політична. *Політична енциклопедія*. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 373–374.
2. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.
3. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. 547 с.

4. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень – листопад 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r> (дата звернення: 21.07.2021).

5. Головаха Є. В Україні зі свободою менше проблем, ніж з відповідальністю. Свободу ми так чи інакше собі забезпечили. URL: https://sensor.net/ru/resonance/3284246/v_ukran_z_svbodoyu_menshe_problem_nj_z_vdpovdalnstyu_svbodu_mi_tak_chi_nakshe_sob_zabezpechili_vgen?fbclid=IwAR0JYf5eV7ZZ1BoiOwX5y29O6dvpwWceBGCEdPJcel0MJ1G1aPm0sretDol (дата звернення: 24.08.2021).

6. Закритий клуб олигархов: сливки фінансового общества. *Новое время*. № 21. 7 юня 2018. С. 18–22.

7. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 704 с.

8. Мельников К. В. Неопатримониализм: классификация как способ преодоления концептных натяжек. *Полис*. 2018. № 2. С. 68–81.

9. Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 342 с.

10. Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 264 с.

11. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні : Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432 с.

12. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 478 с.

13. Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку : наукова доповідь / за ред. Г. І. Зеленько. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.

14. Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy. *PONARS Eurasia Policy Memo*. 2015. October. No. 394. P. 2.

15. Гельман В. Politics versus policy: технократические ловушки постсоветских преобразований. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. 38 с. (Серия препринтов; М-55/17; Центр исследований модернизации).

16. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.07.2021).

17. Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. *Сучасна українська політика*. Київ : Центр соціальних комунікацій. 2013. Вип. 28. С. 323–334.

18. Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3 (71). С. 9–10.

19. Наумова М. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : зб. наук. праць. 2015. Вип. 2. Том 16. С. 239–249.

20. Резнік О. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 2 (16). Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 175–184.

21. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році : стат. бюлетень. *Держстат України* / відп. за вип. О. Кармазіна. 2015. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_go_bl.htm (дата звернення: 24.08.2021).

22. Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України: 2002–2013 роки : звіт за даними дослідження / упоряд.: Любов Паливода. Київ : БФ „Творчий центр ТЦК”, 2014. 88 с.

23. Україна–2020: невинуваті очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevinuvatni-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r> (дата звернення: 24.08.2021).

24. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доповідь / Яблонський В. М., Балакірева О. М. та ін.; за заг. ред. О. Корнієвського. Київ : НІСД, 2017. 56 с.

25. Петровський В. Кишенькова громадськість для органів влади. *Дзеркало тижня*. 2017. 15 квітня. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiv-vladi-239761_.html (дата звернення: 24.08.2021).

26. Голуб А. Від прозорості до контролю. *Тиждень*. 2017. 13 лютого. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/185040> (дата звернення: 23.08.2021).

References

1. Karmazina M. S. Kryza politychna. *Politychna entsyklopediia*. Kyiv : Parlamentske vydavnytstvo, 2011. S. 373-374. (The political crisis).

2. Karmazina M. Trydtsiat rokiv ukrainskoi bahatopartiinosti (kinets 1990 - pochatok 2020 rr.). Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. 88 s. (Thirty years of Ukrainian multiparty system (the late of 1990 - the early of 2020)).

3. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2016. 547 s. (Ukrainian society: monitoring of social change).

4. Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraïni, riven doviry do sotsialnykh instytutiv ta politykiv, elektoralni oriientatsii hromadian (zhovten - lystopad 2020 r.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraïni-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020-r> (Citizens assessment of the situation in the country, the level of trust in social institutions and politicians, electoral orientations of citizens (October - November 2020)).

5. Holovakha Ye. V Ukraini zi svobodou menshe problem, nizh z vidpovidalnistiu. Svobodu my tak chy inakshe sobi zabezpechyly. URL: https://censor.net/ru/resonance/3284246/v_ukran_z_svobodoyu_menshe_problem_nj_z_vdpovdalnstyu_svobodu_mi_tak_chi_nakshe_sob_zabezpechili_vgen?fbclid=IwAR0JYf5eV7ZZ1BoiOwX5y29O6dvpwWCeBGCEdPJcel0MJ1G1aPm0sretDol (There are fewer problems with freedom than with responsibility in Ukraine. We have secured our freedom one way or another).

6. Zakrytyj klub oligarhov: slivki finansovogo obshchestva. *Novoe vremya*. № 21, 7 iyunya. S. 18-22. (The closed club of oligarchs: the cream of the financial society).

7. Politychni protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. 704 s. (The political process in independent Ukraine: results and problems).

8. Melnikov K. V. Neopatrimonializm: klassifikaciya kak sposob preodoleniya konceptnyh natyazhek. *Polis*. 2018. № 2. S. 68-81. (Neopatrimonialism: classification as a way to overcome conceptual tensions).

9. Ukraina u poshuku stratehii suspilno-politychnoho rozvytku. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2019. 342 s. (Ukraine in the search of strategies for socio-political development).

10. Politychne pole Ukrainy u sytuatsii suspilnoi kryzy: vlada, opozyttsiia, politychni partii, hromadski orhanizatsii / za red O. M. Maiborody. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. 264 s. (The political field of Ukraine in the situation of social crisis: government, opposition, political parties, NGOs).

11. Demokratyzatsiia politychnykh instytutiv i suspilnyi rozvytok v Ukraini : zbirnyk naukovykh prats / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2019. 432 s. (Democratization of political institutions and social development in Ukraine).

12. Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2018. 478 s. (Policy of social reforms: strategy, mechanisms, resources).

13. Instytutsiini zminy politychnoi systemy Ukrainy: otsinka stanu, tendentsii rozvytku : naukova dopovid / za red. H. I. Zelenko. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. 164 s. (Institutional changes of political system of Ukraine: assessment of the state, development trends).

14. Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy. *PONARS Eurasia Policy Memo*. 2015. October. No. 394. P. 2.

15. Gel'man V. Politics versus policy: tekhnokraticheskie lovushki postsovetskih preobrazovaniy. Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2017. 38 s. (Seriya preprintov; M-55/17; Centr issledovaniy modernizatsii). (Politics versus policy: technocratic traps of post-Soviet transformations).

16. Kilkist subiektiv YeDRPOU za orhanizatsiino-pravovymy formamy hospodariuvannia. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Number of USREOU entities by organizational and legal forms of management).

17. Shaihorodskiy Yu. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: chynnyky y osoblyvosti formuvannia. *Suchasna ukrainska polityka*. Kyiv : Tsentr sotsialnykh komunikatsii. 2013. Vyp. 28. S. 323-334. (Civil society in Ukraine: factors and features of formation).

18. Maiboroda O. Perspektyvy partnerskoi modeli vzaiemodii mizh derzhavoiu i suspilstvom u suchasni Ukraini: postanovka problemy. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2014. Vyp. 3 (71). S. 9-10. (Prospects of the partnership model of interaction between the state and society in modern Ukraine: the problem statement).

19. Naumova M. Dynamika hromadianskykh tsinnostei ukraintsiv i perspektyvy efektyvnoi demokratii. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin* : zb. nauk. prats. 2015. Vyp. 2. Tom 16. S. 239-249. (Dynamics of civic values of Ukrainians and prospects for effective democracy).

20. Reznik O. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. Vyp. 2 (16). Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2015. S. 175-184. (Ukrainian society: the monitoring of social change).

21. Diialnist hromadskykh ob'iednan v Ukraini u 2014 rotsi : stat. biuletten. *Derzhstat Ukrainy* / vidp. za vyp. O. Karmazina. 2015. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_go_bl.htm (Activities of public associations in Ukraine in 2014).

22. Stan ta dynamika rozvytku orhanizatsii hromadianskoho suspilstva Ukrainy: 2002-2013 roky : zvit za danymy doslidzhennia / uporiad.: Liubov Palyvoda. Kyiv : BF „Tvorchyi tsentr TTsk”, 2014. 88 s. (Status and dynamics of development of civil society organizations of Ukraine: 2002-2013).

23. Ukraina-2020: nevypravdani ochikuvannia, neochikuvani vyklyky. Pidsumky roku u dzerkali hromadskoi dumky (hruden 2020 r.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020> r (Ukraine-2020: unjustified expectations, unexpected challenges. The results of the year in the mirror of public opinion).

24. Pro stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini : analit. dopovid / Yablonskyi V. M., Balakirieva O. M. ta in.; za zah. red. O. Korniiievskoho. Kyiv : NISD, 2017. 56 s. (About the state of development of civil society in Ukraine).

25. Petrovskyi V. Kyshenkova hromadskist dlia orhaniv vlady. *Dzerkalo tyzhnia*. 2017. 15 kvitnia. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiv-vlady-239761_.html (Pocket public for the authorities).

26. Holub A. Vid prozorrosti do kontroliu. *Tyzhden*. 2017. 13 liutoho. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/185040> (From transparency to control).

Стаття надійшла до редакції 13.09.2021

Дворівнева пропорційна виборча система в Україні: крос-регіональний аналіз першої апробації

Анотація. У статті досліджуються деякі ефекти від першої апробації дворівневої пропорційної системи з „гнучкими” списками на місцевих виборах в Україні 2020 року. В компаративно-регіональному розрізі аналізується вплив нової системи на збільшення кількості недейсних бюлетенів та розраховується відсоток виборців, які скористалися правом преференційного голосу за конкретного кандидата з окружного списку обраної партії. Сформульовано гіпотези щодо регіональних відмінностей стосовно цих кількісних параметрів: зокрема, на частку недейсних бюлетенів можуть впливати етнолінгвістичний та урбаністичний фактори. Виявлено, що близько 80% виборців, які взяли участь у голосуванні восени 2020 року, скористалися правом преференційного голосу, вписавши номер конкретного кандидата до бюлетеня – цей несподівано високий показник вписано в контекст інших національних кейсів, де застосовувалися пропорційні системи з „гнучкими” чи чистими „відкритими” списками.

Особлива увага фокусується на питанні співвідношення двох рівнів електоральної системи – єдиних „закритих” та окружних „гнучких” списків і, відповідно, балансі впливу виборців та партійних керівництв на проходження кандидатів до місцевих рад. Це співвідношення обраховано для усіх обласних рад, а на матеріалі Харківської та Львівської обласної ради визначено емпіричну ймовірність зміни черговості кандидатів в окружних партійних списках під впливом голосування виборців. Хоча прихильники та

лобісти запровадження нової електоральної системи в Україні називали її моделлю з „відкритими” списками, у статті визначаються два ключові інституційні механізми суттєвого применшення ролі преференційного голосування у підсумковому визначенні кандидатів, які здобули мандати. Аргументовано, чому за результатами персонального розподілу мандатів між кандидатами у партійних списках ця модель „гнучких” списків була ближчою до полюса „закритих”, ніж „відкритих” списків.

Ключові слова: виборчі системи, виборчі списки, Виборчий кодекс України, пропорційна виборча система, „гнучкі” списки, преференційне голосування, недейсні бюлетені.

Олександр Фісун,
доктор політичних наук,
професор,
Харківський національний
університет імені
В. Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-2716-0149
fisun@karazin.ua

Антон Авксентьєв,
кандидат політичних наук,
Харківський національний
університет імені
В. Н. Каразіна
ORCID: 0000-0003-0442-2561
a.avksentiev@karazin.ua

Oleksandr Fisun,
Dr.Sc. habil (Political
Science), Professor,
V. N. Karazin Kharkiv National
University
ORCID: 0000-0002-2716-0149
fisun@karazin.ua

Anton Avksentiev,
Ph.D in Political Science,
V. N. Karazin Kharkiv National
University
ORCID: 0000-0003-0442-2561
a.avksentiev@karazin.ua

Two-tier proportional electoral system in Ukraine: cross-regional analysis of the first approbation

Abstract. The article examines some effects from the first approbation of a two-tier proportional system with „flexible” lists in the local elections in Ukraine in 2020. In the comparative-regional context, the impact of the new system on the increase in the number of invalid ballots is analyzed and the percentage of voters who exercised the right to preferential voting for a particular candidate from the district list of the elected party is calculated. Hypotheses about regional differences in these quantitative parameters are formulated: in particular, the share of invalid ballots may be influenced by ethnolinguistic and urban factors. It was found that about 80% of voters who took part in the autumn 2020 vote exercised the right to preferential voting by entering the number of a particular candidate on the ballot – this unexpectedly high figure is in the context of other national cases using proportional systems with „flexible” or clean „open” lists.

Particular attention is focused on the relationship between the two levels of the electoral system – the single closed and district flexible lists, and, accordingly, the balance of influence of voters and party leaders on the passage of candidates to local councils. This ratio was calculated for all oblast councils, and the material of the Kharkiv and Lviv oblast councils determined the empirical probability of changing the order of candidates in the district party lists under the influence of voters. Although supporters and lobbyists called the introduction of a new electoral system in Ukraine a model with „open” lists, the article identifies two key institutional mechanisms for significantly downplaying the role of preferential voting in the final determination of candidates. It is argued that according to the results of the personal distribution of seats among the candidates in the party lists, this model of „flexible” lists was closer to the pole of „closed” than „open” lists.

Keywords: electoral systems, electoral lists, Electoral Code of Ukraine, proportional electoral system, „flexible” lists, preferential voting, invalid ballots.

З 1 січня 2020 року в Україні набув чинності Виборчий кодекс, який передбачав чергову зміну електоральної системи для парламентських та місцевих виборів. На фоні тотальної „партизації” місцевих рад особливої актуальності набуло питання принципової можливості впливу виборців на персональний розподіл мандатів у радах. Задля цього Виборчим кодексом було передбачено механізм преференційного голосування за конкретного кандидата з окружного списку обраної виборцем партії. З іншого боку, нова електоральна система містила й певні „запобіжники”, які обмежували реальний вплив цих преференційних голосів виборців. Відповідно, актуальним науковим та практичним завданням постала не стільки формально-правова оцінка положень чинного законодавства щодо виборів, скільки політологічний аналіз того, як насправді спрацювали алгоритми електоральної системи.

Алгоритми Виборчого кодексу для обрання місцевих депутатів

Місцеві вибори, які відбулися 25 жовтня 2020 року, стали першою апробацією Виборчого кодексу України. Згідно з ним для виборів майже усіх

категорій місцевих депутатів (обласних і районних рад, а також рад громад із кількістю виборців понад 10 тисяч) запроваджувалася дворівнева пропорційна система з „гнучкими” списками. Загалом, перехід до пропорційної моделі з „відкритими” списками відповідав рекомендаціям Венеційської комісії [1], водночас нюанси виникли саме з тим, що саме автори Кодексу запропонували в документі під виглядом „відкритих” списків.

За нововведеної системи суб'єктами висування кандидатів у депутати могли бути лише місцеві організації політичних партій, які подавали єдиний список, а також декілька окружних списків до відповідної ради. Кожен кандидат, занесений до єдиного списку партії (окрім першого номера), одночасно закріплювався за одним з округів і входив до відповідного окружного списку. Виборці повинні були проголосувати за одну партію, а також мали можливість (але не були зобов'язані) вписати в бюлетень номер одного кандидата з окружного списку обраної партії. Таку систему можна назвати дворівневою тому, що розподіл мандатів серед партій, які подолали 5-відсотковий бар'єр, відбувався у два етапи – спочатку серед окружних списків таких партій, а потім серед єдиних списків. Число мандатів, здобутих окружним списком, обчислювалося шляхом ділення кількості голосів, поданих за цей окружний список, на виборчу квоту. При цьому всі округлення відбувалися в бік найближчого меншого цілого числа, а залишки переходили на другий компенсаційний рівень та розподілялися вже між єдиними списками партій. Єдині списки були повністю закритими з фіксованою черговістю, визначеною партіями. Стартову черговість в окружних списках також визначали партійні з'їзди, однак вона могла бути змінена: вгору підіймалися ті кандидати, які долали бар'єр персональних голосів за себе у розмірі 25% від виборчої квоти – такі кандидати розміщалися у рейтинговому порядку нагорі окружного списку [2].

Саме наявність такого персонального бар'єра у 25% від квоти дозволяє класифікувати електоральну модель як пропорційну систему з „гнучкими” списками („flexible” lists) або „напіввідкритими” списками („semi-open” lists) [3]. При цьому сам розмір цього бар'єра є досить високим (аналогічні 25% передбачені електоральною формулою в Нідерландах, тоді як у більшості країн з пропорційною системою „гнучких” списків відсоток не перевищує 10%). Базові гіпотези на матеріалі національних кейсів подібних електоральних систем давали досить песимістичні прогнози щодо відсотка виборців, які користуються правом преференційного голосу, якщо в систему закладені вкрай високі бар'єри персональних голосів, що наближають модель „гнучких” списків до полюса „закритих” списків [4; 5].

Загалом, „гнучкі” списки є проміжною опцією між „закритими” та „відкритими”, відповідно, головним дослідницьким питанням для аналізу таких моделей є баланс впливу на визначення того, хто саме з кандидатів обирається до ради – пріоритетним є вплив виборців чи партійних керівництв? Окрім цього, як для першої апробації незвичної для України системи, де виборці мали змогу вписувати номер певного

кандидата від обраної партії, актуалізується питання готовності самих виборців до коректного голосування за такої моделі. Для кількісної оцінки ступеня цієї готовності ми звертаємося до двох параметрів – відсотка недійсних бюлетенів, а також відсотка виборців, які скористалися правом преференційного голосу і вписали номер певного кандидата. Також видається актуальним регіональний аспект: чи мала місце суттєва відмінність за усіма цими параметрами першої апробації виборчої системи між різними областями України?

Відповідно, *метою* дослідження є крос-регіональний аналіз першої апробації нової електоральної системи на місцевих виборах–2020, визначення ступеня готовності виборців до преференційного голосування, а також міри їхнього реального впливу на персональний розподіл депутатських мандатів у місцевих радах.

Серед *останніх досліджень* цих аспектів електоральної реформи та проблеми апробації Виборчого кодексу на місцевих виборах–2020 на особливу увагу заслуговують аналітичні матеріали та звіти українських „think tanks” – Національного інституту стратегічних досліджень [6], Центру демократії та верховенства права [7], руху „Чесно” [8], Громадянської мережі „Опора” [9] та Аналітичного центру „Обсерваторія демократії” [10]. Експрес-аналіз деяких ефектів виборчої системи виключно в Харківській області наводиться нами в статті „Як спрацювала пропорційна система „відкритих списків” на місцевих виборах 2020 р. в Харківській області?” [11]. Аналогічну методологію розрахунків ми використовуємо в цій статті, але саме дослідження поглиблюється за рахунок розширення об’єкта з Харківщини на усі обласні ради України. Також у відповідних блоках досліджень ми порівнюємо результати „українського кейса–2020” з аналогічними розрахунками західних дослідників виборчих систем і преференційного голосування за іншими національними кейсами.

Готовність виборців до використання системи „гнучких” списків Відсоток недійсних бюлетенів

Напередодні виборів одним із головних негативних ефектів від першої апробації системи „гнучких” списків в українському експертному середовищі вважали ймовірно суттєве зростання відсотка недійсних бюлетенів [12]. Серед усіх бюлетенів, визнаних недійсними, приріст очікувався в категорії ненавмисно неправильно заповнених бюлетенів через нерозуміння частиною виборців особливостей нової системи. Відсоток зумисно зіпсованих як протест бюлетенів не повинен був змінитися внаслідок запровадження нової електоральної моделі. Загалом, порівняно з іншими державами, останні електоральні кампанії в Україні характеризувалися досить помірними відсотками недійсних бюлетенів. Сайт IDEA (Institute for Democracy and Electoral Assistance) наводить узагальнені дані щодо недійсних бюлетенів на останніх парламентських виборах різних країн світу, і результат України (0,9%) є значно нижчим за середній. Максимальне значення цього відсотка зафіксоване на виборах у деяких африканських та латиноамериканських

держав. ТОП-5 країн з найбільшим відсотком недійсних бюлетенів має такий вигляд: 31,6% – у Мавританії, 27,4% – Перу, 26,2% – Гватемалі, 24,4% – в Еквадорі, по 19% – у Колумбії та Марокко [13]. М. Горецькі зі співавторами наводить дані, що середнє значення відсотка недійсних бюлетенів на національних парламентських виборах в європейських країнах у період з 2000 по 2018 роки становило близько 2% [14].

Утім, побоювання щодо стрімкого зростання частки недійсних бюлетенів на українських виборах-2020 аргументувалися такими тезами:

– по-перше, на місцевих виборах можна очікувати більшого відсотка недійсних бюлетенів, ніж на парламентських (зокрема, й через наявність чотирьох різних бюлетенів на місцевих виборах – для обрання депутатів обласної, районної та міської/сільської рад, а також мера);

– по-друге, системи „відкритих” або „гнучких” списків традиційно супроводжуються вищим відсотком недійсних бюлетенів, ніж більш прості на кшталт мажоритарної ФТТР або пропорційної з „закритими” списками;

– по-третє, на жодних попередніх виборах в Україні виборцям не потрібно було самостійно вписувати номер обраного кандидата у відповідну графу;

– по-четверте, дизайн бюлетеня міг ускладнити завдання виборців (хоч він і був розміщений на одному листі, але був дуже громіздким, а численні кандидати в окружних списках партій надруковані маленьким шрифтом).

Класичний негативний приклад, який екстраполювали на територію України напередодні виборів – це місцеві вибори 2014 року в сусідній Польщі, де в середньому 17,5% бюлетенів було визнано недійсними. Взаємозв'язок такого екстремального відсотка з „технічними” аспектами організації голосування (зокрема, дизайном бюлетенів, які були надруковані в форматі багатосторінкових буклетів), а не політичним актом виявлення протесту, комплексно досліджено в статті „Ballot Paper Design and Vote Spoiling at Polish Local Elections of 2014: Establishing a Causal Link” [14, р. 611], а саму гіпотезу раніше запропонував А. Гендзвілл зі співавторами в роботі „Nieważne głosy, ważny problem” [15]. З іншого боку, поряд з такими прикладами стрімкого зростання частки недійсних бюлетенів існує багато кейсів країн, де відсоток залишався в межах норми (наприклад, 4,3% під час першої апробації системи з „відкритими” списками на місцевих виборах в Іраку 2009 року).

В табл. 1¹ у розрізі регіонів України наводяться показники недійсних бюлетенів у першому турі президентських виборів (31.03.2019), на дострокових парламентських виборах (21.07.2019) та на виборах до обласних рад (25.10.2020).

¹ Усі наведені в статті таблиці та рисунки складені авторами. Джерело даних – вебсайт Центральної виборчої комісії України [16].

Таблиця 1

Відсоток недійсних бюлетенів у розрізі регіонів

Область	1-й тур президентських виборів (2019)	Парламентські вибори (2019)	Вибори до обласної ради (2020)
Вінницька	1,2%	1,0%	6,9%
Волинська	1,1%	0,8%	7,5%
Дніпропетровська	1,1%	0,9%	7,3%
Житомирська	1,2%	1,1%	7,9%
Закарпатська	2,2%	2,6%	12,9%
Запорізька	1,2%	0,9%	7,4%
Івано-Франківська	1,2%	1,2%	8,8%
Київська	1,1%	0,9%	8,2%
Кіровоградська	1,1%	0,9%	9,1%
Львівська	1,1%	0,9%	7,4%
Миколаївська	1,2%	0,9%	8,1%
Одеська	1,5%	1,3%	8,1%
Полтавська	1,1%	0,8%	6,7%
Рівненська	1,2%	1,2%	8,6%
Сумська	1,1%	0,8%	7,0%
Тернопільська	1,1%	0,9%	7,8%
Харківська	1,1%	0,8%	5,5%
Херсонська	1,2%	1,0%	8,4%
Хмельницька	1,2%	1,0%	7,2%
Черкаська	1,1%	0,9%	8,4%
Чернівецька	1,6%	1,4%	12,9%
Чернігівська	1,0%	1,1%	7,4%

Частка недійсних бюлетенів на виборах до обласних рад за пропорційною системою з „гнучкими” окружними списками коливається від 5,5% до 12,9% залежно від регіону (в середньому – 8%). Центральна виборча комісія України наводить сукупний показник недійсних бюлетенів у кількості 7,23% – але в них враховуються не тільки бюлетені з виборів до обласної ради, але й інших місцевих рад, а також більш прості для заповнення бюлетені з виборів мерів [16]. Разом з очікуваною тенденцією до зростання відсотка недійсних бюлетенів, порівняно з виборами 2019 року, звертає на себе увагу високий ступінь кореляції між показниками регіонів у трьох електоральних кампаніях. Так, індекс кореляції показників (у розрізі регіонів) виборів 2020 року з президентськими виборами 2019 року становив $R_1 = 0,80$, аналогічна кореляція з парламентськими виборами-2019 також $R_2 = 0,80$ (у парламентських та президентських виборів між собою індекс кореляції становив $R_3 = 0,97$). Тобто протягом останніх трьох електоральних кампаній має місце певна сталість, в яких областях більше, а в яких менше недійсних бюлетенів. Максимальну кількість (12,9%) недійсних бюлетенів

зафіксовано у двох західних прикордонних областях – Закарпатській та Чернівецькій, – які відрізняються від більшості регіонів суттєвішим етнолінгвістичним різноманіттям.

Територіальна організація виборів до обласних рад 2020 року передбачала поділ областей на округи, тому, заглибившись на рівень округів, можна більш аргументовано сформулювати гіпотези щодо причин регіональних відмінностей з відсотком недійсних бюлетенів. На рис. 1 наведені відсотки недійсних бюлетенів у розрізі 53 округів, розташованих в обласних центрах (позначені темно-сірим кольором), та 135 округів поза межами обласних центрів (позначені світло-сірим кольором).

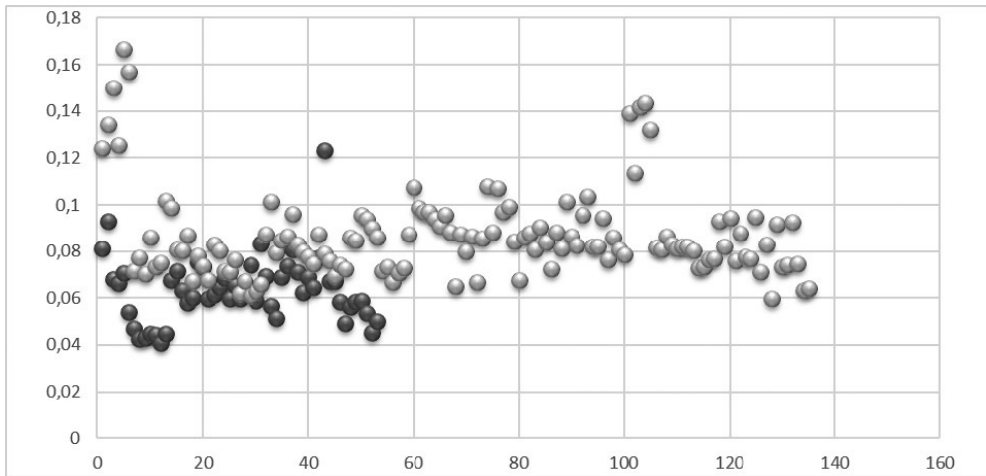

Рис. 1. Відсоток недійсних бюлетенів на виборах до обласних рад (2020) у розрізі округів

Як видно з діаграми, „урбаністичний фактор” відіграє свою роль – порівняно вищими відсотками недійсних бюлетенів характеризуються округи поза межами обласних центрів, тоді як у великих містах ці відсотки знижуються. Середнє значення частки недійсних бюлетенів спостерігаємо в округах, розташованих в обласних центрах, – 6,3%, тоді як для округів поза межами обласних центрів – 8,7%. Дані щодо пікових показників округів з максимальними відсотками недійсних бюлетенів також свідчать на користь „етнолінгвістичної” гіпотези: найбільші значення частки недійсних бюлетенів зафіксовані в прикордонних округах Чернівецької області та Закарпаття (загальний максимум – 16,7% в окрузі № 5 Чернівецької області, серед округів в обласних центрах максимум – 12,3% в обласному центрі Закарпаття, місті Ужгород). Коефіцієнт варіації масиву з відсотків недійсних бюлетенів у 188 округах становив 28,53% – таке значення близьке до „пограничних” 30%, після яких масив даних прийнято вважати неоднорідним.

Ми розглядаємо таке зростання кількості недійсних бюлетенів на місцевих виборах, порівняно з парламентськими та президентськими, саме як наслідок дебютного впровадження складної для виборців електоральної системи, а не певний навмисний політичний акт протесту. Якщо поглянути на соціологічні дані щодо ставлення українців до центральної та місцевої влади, то до місцевих органів влади воно є значно кращим. Наприклад, за даними Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова в серпні 2021 року довіра до Верховної Ради становила 18,7%, тоді як до місцевої ради населеного пункту, де проживає респондент, – 51,4% [17]. Власне, ця асиметрія довіри на користь місцевої влади, яка стала наслідком розпочатої у 2014–2015 роках реформи децентралізації, відобразилася і на результатах місцевих виборів-2020, де в більшості областей „регіональні” партійні проєкти місцевих еліт перемогли загальнонаціональні партії. Тому було б нелогічно припускати, що мотивації зумисного псування бюлетенів на місцевих виборах є потужнішими, ніж на парламентських чи президентських – ймовірніше, справа якраз в електоральній компетенції та готовності громадян до коректного застосування нової виборчої системи. Природно, що в сільській місцевості та в прикордонних місцях компактного проживання етнічних меншин відсоток недійсних бюлетенів виявився вищим. Утім, якщо оцінювати в цілому, то 8% недійсних бюлетенів на виборах-2020 в Україні – це аж ніяк не 17,5% зразка Польщі-2014, про які йшлося в негативних прогнозах апробації системи з „гнучкими” списками.

Відсоток використання виборцями преференційних голосів за кандидатів зі списків

Другий проблемний аспект, на який звертали увагу після прийняття Виборчого кодексу і впровадження системи „гнучких” списків на місцевих виборах – можливість виборців скористатися правом проголосувати не тільки за партію, але й окремого кандидата з її окружного списку. Побоювання стосувалися того, що виборці не стануть самостійно вписувати номер кандидата й обмежаться позначкою навпроти партії, яку підтримують.

П. Тейссен зі співавторами наводять дані національного кейса Бельгії, що на місцевих виборах преференційним голосом за кандидата користується 74%, а на парламентських – 48% виборців [18]. На місцевих виборах у Литві (2015 року) відсоток виборців, які підтримали не тільки партію, а й окремого кандидата з її списку, становив 66% [19]. Зважаючи, що в Україні не було прецедентів голосування за моделлю „відкритих” чи „гнучких” списків, очікувані відсотки преференційного голосування за конкретних кандидатів були нижчими, ніж у країн із відповідним досвідом. Однак у підсумку відсоток використання преференційного голосу виявився несподівано високим – у середньому 80% (коливається від 75,5% до 84,3%, залежно від регіону). На рис. 2 та рис. 3 наведено відповідні відсотки в розрізі областей та округів.

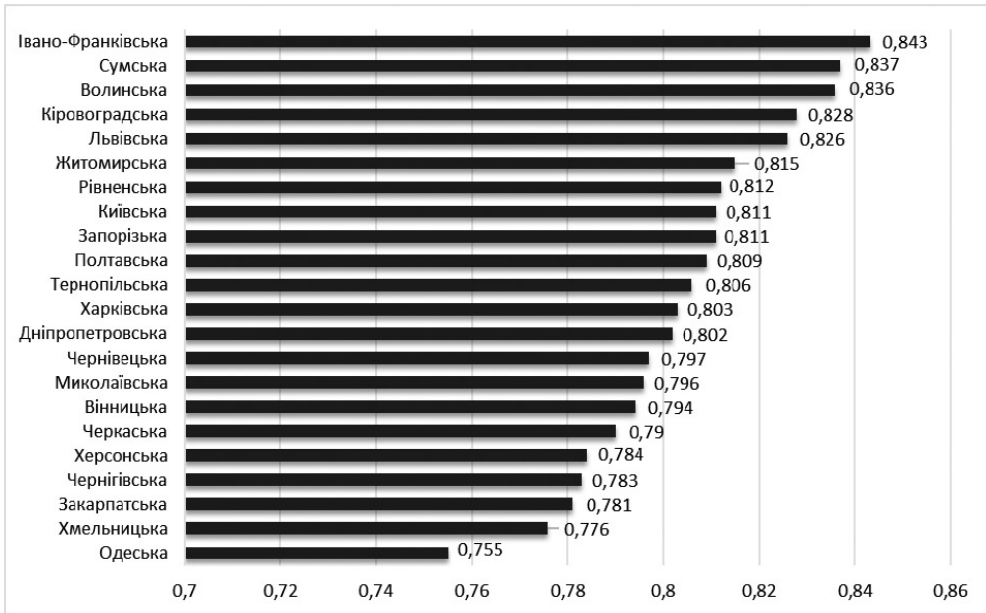

Рис. 2. Відсоток виборців, які скористалися преференційним голосом за кандидата зі списку на виборах до обласних рад (2020) у розрізі регіонів

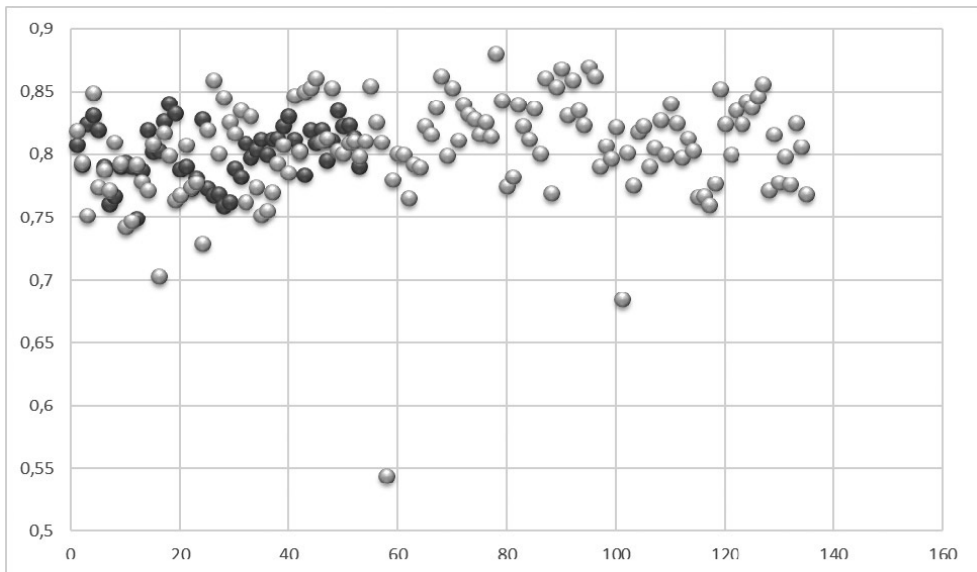

Рис. 3. Відсоток виборців, які скористалися преференційним голосом за кандидата зі списку на виборах до обласних рад (2020) у розрізі округів

На відміну від закономірності з недійсними бюлетенями, відсоток преференційного голосування слабо пов'язаний з належністю округу до обласного центру (позначено темно-сірим на діаграмі). Середнє значення для округів з обласних центрів становило 80,1%, для всіх інших округів (невеликі міста, селища, села) – 80,6%. При цьому екстремальні значення характерні саме для округів, розташованих поза межами обласних центрів. Так, порівняно мінімальний показник (54,37%) преференційного голосування серед усіх 188 округів зафіксовано в окрузі № 1 Одеської області, який охоплює максимально віддалений від обласного центру прикордонний з Румунією Ізмаїльський район. Також виділяються у менший бік з-поміж 188 округів відсотки преференційного голосування в окрузі № 1 Закарпатської області (прикордонний з Угорщиною Берегівський район) – 68,44%, а також в окрузі № 8 Хмельницької області (Кам'янець-Подільський район) – 72,91%. ТОП-3 максимальні відсотки преференційного голосування зафіксовані в окрузі № 7 Кіровоградської області (Олександрійський район) – 88,08%, а також в округах № 9 і № 4 Івано-Франківської області (Коломийський та частина Івано-Франківського району) – 87,01% і 86,87%, відповідно. В цілому ж, показники преференційного голосування в 188 округах виявилися дуже близькими: коефіцієнт варіації становив лише 4,57% – такі значення характерні для масивів даних украї високого ступеня однорідності.

При цьому ані прямої, ані зворотної кореляції між відсотками недійсних бюлетенів і відсотками преференційного голосування в межах округів не зафіксовано (індекс $R = 0,02$, що говорить про відсутність зв'язку між параметрами) – це спростовує гіпотезу щодо більшої кількості недійсних бюлетенів там, де вищий відсоток виборців намагався скористатися правом преференційного голосу за конкретного кандидата з партійного списку.

Аналіз партійного аспекту преференційного голосування на матеріалі Харківської області (де-факто в Україні існують регіональні партії й у кожній області є свій пул учасників місцевих виборів, а загальна кількість партій-учасниць – близько 200) також не виявив особливих відмінностей у поведінці виборців різних політичних сил. У табл. 2 наведені відсотки виборців, які скористалися правом преференційного голосу за конкретного кандидата у розрізі різних партій (списки партій наведено за зменшенням їхніх загальних результатів на виборах).

Єдина гіпотеза щодо незначних відмінностей, які прослідковуються в цьому тестовому масиві даних, може полягати в наступному: відсоток преференційного голосування за конкретних кандидатів менший у слабших партій з низькими загальними результатами (та, ймовірно, менш відомими, ресурсними й активними кандидатами).

**Преференційне голосування
в Харківській області у розрізі партій**

Харківська обласна рада		
Виборці партії	% результат партії	% голосування за кандидатів
Політична партія „Блок Кернеса – Успішний Харків!”	34,5%	78,3%
Політична партія „Опозиційна платформа – За життя”	21,3%	79,9%
Політична партія „Слуга народу”	12,7%	83,9%
Політична партія „Блок Світличної Разом!”	12,4%	81,8%
Політична партія „Європейська солідарність”	8,1%	81,5%
Політична партія „Партія Шарія”	4,4%	81,2%
ВО „Батьківщина”	2,7%	80,2%
Політична партія „За Майбутнє”	1,6%	78,5%
Політична партія „Наш край”	1,4%	73,7%
Політична партія „Перемога Пальчевського”	0,8%	72,3%
Політична партія „Акцент”	0,5%	69,7%

**Вплив преференційних голосів виборців на персональний склад рад
Співвідношення єдиних „закритих” та окружних „гнучких” списків**

Електоральна система для обрання місцевих депутатів (обласних і районних рад, а також рад громад з кількістю виборців понад 10 тисяч) передбачала два етапи розподілу мандатів для партій, які подолали 5-відсотковий бар’єр. Спочатку мандати розподілялися між окружними списками партій (число голосів, поданих за партію в окрузі, ділилося на виборчу квоту), а потім залишки переходили на компенсаційний рівень єдиних списків. При цьому кожен кандидат (окрім перших номерів єдиних списків) перебував у двох ампула – мав свій номер у єдиному списку та в одному з окружних списків (ці номери між собою ніяк не пов’язані). Черговість кандидатів в єдиному списку не могла бути зміненою, а преференційні голоси виборців за конкретного кандидата могли підняти його в окружному списку (однак у разі здобуття персональних голосів у розмірі щонайменше 25% від виборчої квоти – на кшталт системи „гнучких” списків у Нідерландах).

Через те, що на першому етапі розподілу мандатів між окружними списками всі округлення відбувалися в менший бік (тобто за результату $M = 1,99$ окружний список здобув 1, а не 2 мандати), велика частка мандатів була розподілена саме на „компенсаційному” рівні єдиних „закритих” списків. У табл. 3 наведено співвідношення розподілу мандатів у 22 обласних радах.

Таблиця 3

Персональний склад обласних рад
за підсумками виборів-2020

Облрада	Мандатів	Фракцій	Єдині	% Єдині	Окружні	% Окружні
Вінницька	84	6	35	41,7%	49	58,3%
Волинська	64	7	35	54,7%	29	45,3%
Дніпропетровська	120	7	58	48,3%	62	51,7%
Житомирська	64	9	42	65,6%	22	34,4%
Закарпатська	64	8	30	46,9%	34	53,1%
Запорізька	84	7	37	44,0%	47	56,0%
Івано-Франківська	84	6	36	42,9%	48	57,1%
Київська	84	5	26	31,0%	58	69,0%
Кіровоградська	64	7	32	50,0%	32	50,0%
Львівська	84	9	49	58,3%	35	41,7%
Миколаївська	64	6	26	40,6%	38	59,4%
Одеська	84	7	36	42,9%	48	57,1%
Полтавська	84	7	37	44,0%	47	56,0%
Рівненська	64	7	35	54,7%	29	45,3%
Сумська	64	6	28	43,8%	36	56,3%
Тернопільська	64	6	22	34,4%	42	65,6%
Харківська	120	5	40	33,3%	80	66,7%
Херсонська	64	7	39	60,9%	25	39,1%
Хмельницька	64	7	34	53,1%	30	46,9%
Черкаська	64	6	30	46,9%	34	53,1%
Чернівецька	64	8	41	64,1%	23	35,9%
Чернігівська	64	8	34	53,1%	30	46,9%

Серед 1660 депутатів обласних рад 782 (47,1%) пройшли за єдиними „закритими”, а 878 (52,9%) за окружними „гнучкими” списками. Тобто на обрання майже половини депутатів преференційні голоси виборців не мали жодного впливу, а проходження визначалося номерами, які кандидатам присвоїло партійне керівництво. У 7 облрадах депутатів, обраних за єдиними списками, більшість – 6 з 7 таких облрад – відносно „малі” (на 64 мандати). Статистично більшому відсотку мандатів за єдиними „закритими” списками сприяли, по-перше, порівняно невеликий розмір ради, по-друге, порівняно більша кількість партій, які подолали 5-відсотковий бар’єр. Відповідно, заглиблюючись нижче на рівень районних рад і рад громад (кількість мандатів у яких менша), співвідношення ще більше змінюється на користь єдиних „закритих” списків. Наприклад, у 16 міських радах Харківської області, розміри яких становили від 26 до 34 мандатів (без 17-ї „великої” міської ради обласного центру – Харкова – на 84 мандати), загалом було обрано 484 депутати. З них за єдиними „закритими” списками – 244 (50,4%), за окружними „гнучкими” списками – 240 (49,6%). Заглиблення

на рівень ще менших за кількістю мандатів селищних та сільських рад посилює цю тенденцію, нівелюючи вплив преференційних голосів виборців на персональний розподіл мандатів у радах.

Зміна черговості в окружних списках партій (на матеріалі виборів до Харківської та Львівської обласних рад)

При цьому проходження за окружними списками не завжди означало відповідність до кількості преференційних голосів виборців через наявність бар'єра (25% від виборчої квоти) для підняття кандидата в окружному списку. Проаналізуємо на матеріалі результатів виборів до Харківської обласної ради, наскільки відкритими виявилися „гнучкі” окружні списки, та порівняємо показники з аналогічними у Львівській обласній раді (з дослідження Н. Бойка [20]). Обрані для аналізу регіони є цікавим прикладом „полярних” в електоральному плані областей. Відповідно, вибір саме такої пари дозволяє дослідити, чи впливає аспект електоральних традицій та сталих уподобань виборців регіону на „відкритість” списків (тобто можливість зміни стартової черговості кандидатів у списках).

У Харківську обласну раду серед 120 обраних депутатів 80 (66,6%) пройшли за окружними списками, а 40 (33,3%) – за єдиними. Статистично, чим з меншим результатом проходила партія, тим більше співвідношення змінювалося на користь єдиних списків (див. табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл мандатів у Харківській обласній раді

Партія	Відсоток голосів	Отримано мандатів	За єдиними списками	За окружними списками
Політична партія „Блок Кернеса – Успішний Харків!”	34,5%	46	9	37
Політична партія „Опозиційна платформа – За життя”	21,3%	29	8	21
Політична партія „Слуга народу”	12,7%	17	9	8
Політична партія „Блок Світличної Разом!”	12,4%	17	8	9
Політична партія „Європейська солідарність”	8,1%	11	6	5

Серед усіх 120 кандидатів, яких було обрано за підсумками голосування (без урахування подальших рокирувань через відмови від мандатів), 72 (60%) подолали персональний бар'єр у розмірі 25% від виборчої квоти, який становив 1188 голосів. При цьому найчастіше такі кандидати вже були розташовані на високих позиціях в окружних списках, тобто подолання ними персонального бар'єра не змінювало стартової черговості списку. А ось у 24 випадках (рівно 20% від 120 мандатів облради) кандидатам, які спочатку були поставлені партією на „непрохідні місця” (тобто не були обрані за системи „закритих” списків), вдалося за допомогою своїх

персональних голосів змінити черговість списку і пройти до ради. Також було зафіксовано ще 23 випадки, коли кандидати подолали бар'єр у 1188 персональних голосів, але не пройшли за окружними списками (4 з цих 23, врешті, пройшли за єдиними списками).

У Львівській обласній раді (табл. 5) серед 84 мандатів лише 35 (41,7%) розподілилися між окружними списками, тоді як 49 (58,3%) – між єдиними „закритими” списками партій. Де-факто, лише для політичної партії „Європейська солідарність”, яка пройшла з високим результатом (30,8%), спрацювала система „гнучких” списків, тоді як для 8 інших фракцій мандати розподілялися здебільшого між єдиними „закритими” списками партій.

Таблиця 5

Розподіл мандатів у Львівській обласній раді

Партія	Відсоток голосів	Отримано мандатів	За єдиними списками	За окружними списками
Політична партія „Європейська солідарність”	30,82%	28	5	23
Політична партія „Слуга народу”	9,49%	9	6	3
Політична партія „Об'єднання „Самопоміч””	8,71%	9	6	3
ВО „Батьківщина”	7,39%	7	4	3
Політична партія „Голос”	6,56%	7	4	3
ВО „Свобода”	6,05%	6	6	0
Політична партія „Народний Рух України”	5,80%	6	6	0
Політична партія „Українська Галицька партія”	5,66%	6	6	0
Політична партія „За Майбутнє”	5,24%	6	6	0

Серед 35 випадків здобуття мандата за окружним списком у 19 кандидат мав стартове „прохідне” місце в окружному списку, а в 16 випадках підіймався на „прохідне” місце завдяки преференційним голосам виборців [20]. Відповідно, якщо обраховувати відсоток серед усіх 84 мандатів, то преференційні голоси виборців вплинули на персональний розподіл лише 19% мандатів Львівської обласної ради, тоді як для розподілу 81% вирішальною виявилася стартова черговість єдиних та окружних списків, визначена партіями. Прикметно, що у кейсі Харківської обласної ради маємо майже ідентичні показники – 20% на 80% – які засвідчують, що в алгоритми виборчої системи було закладено вкрай обмежений потенційний вплив преференційних голосів виборців.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Дослідження першої апробації в Україні дворівневої пропорційної системи з „гнучкими” списками виявило цікаве поєднання високого рівня готовності виборців до преференційного голосування з потужним

інституційним обмеженням (на користь партійних керівництв) їхнього реального впливу на персональний розподіл мандатів між кандидатами. Це інституційне обмеження відбулося завдяки, по-перше, високому, як для систем „гнучких” списків, бар’єру персональних голосів (25% від виборчої квоти) для зміни черговості кандидатів в окружних списках і, по-друге, через наявність компенсаційного рівня єдиних закритих списків. Оскільки в алгоритмі системи на етапі розподілу мандатів між окружними списками всі округлення відбувалися в бік найближчих менших цілих чисел, на рівень єдиних „закритих” списків перейшла лівова частка від усіх мандатів. Так, серед 1660 депутатів обласних рад 782 (47,1%) пройшли за єдиними „закритими”, а 878 (52,9%) за окружними „гнучкими” списками. На нижчих рівнях районних рад та рад громад це співвідношення ще більше викривлювалося на користь єдиних списків, на черговість у яких виборці жодним чином не могли вплинути. Такий викривлений на користь партійних керівництв баланс впливу на персональний розподіл мандатів закріплює сталу для України корупційну практику торгівлі „прохідними” місцями в списках.

При цьому самі виборці доволі охоче користувалися правом преференційного голосу – в середньому 80% проголосували не лише за партію, а й вписали номер певного кандидата з її окружного списку. Попри песимістичні прогнози, нова система не призвела до катастрофічного зростання відсотка недійсних бюлетенів через незрозуміння виборцями правил коректного заповнення бюлетенів – цей відсоток становив 8%. У регіональному вимірі суттєвих відхилень в аспекті преференційного голосування не зафіксовано (діапазон значень в областях коливається від 75% до 84%). Водночас відсотки недійсного голосування в різних регіонах відрізняються суттєвіше: діапазон відхилень – від 5,5% до 13%. Серед вагомих факторів, що впливають на відсоток недійсних бюлетенів – урбаністичний: у межах великих міст (обласних центрів) цей відсоток стабільно менший, ніж поза ними. Середнє значення частки недійсних бюлетенів в округах, розташованих в обласних центрах, – 6,3%, тоді як для округів поза межами обласних центрів – 8,7%. Максимальні значення відсотків недійсних бюлетенів припали на округи з прикордонних територій Закарпатської та Чернівецької областей – тобто, місця компактного проживання етнічних меншин.

Зважаючи на те, що за аналогічною електоральною системою мають відбуватися і майбутні парламентські вибори, перспективи подальших досліджень першочергово пов’язані з аналізом функціонування різних типів пропорційних моделей в інших країнах, а також розробкою рекомендацій щодо внесення змін у Виборчий кодекс України.

Бібліографічні посилання

1. Пропорційні виборчі системи: розподіл мандатів у середині партійних списків : доповідь європейської комісії „За демократію через право” (Венеційська комісія). URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/Venice.pdf> (дата звернення: 12.10.2021).

2. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#> (дата звернення: 12.10.2021).
3. Party List Proportional Representation. *Electoral Reform Society*. URL: <https://www.electoral-reform.org.uk/voting-systems/types-of-voting-system/party-list-pr/> (дата звернення: 12.10.2021).
4. Däubler Thomas. Do more flexible lists increase the take-up of preference voting? *Electoral Studies*. 2020. Volume № 68. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102232>
5. Folke Olle, Persson Torsten, Ricne Johanna. The Primary Effect: Preference Votes and Political Promotions. *American Political Science Review*. 2016. № 110 (3). P. 559–578.
6. Нормативно-правове забезпечення та управління виборчим процесом – оцінка ефективності та рекомендації (за підсумками виборчої кампанії-2020) / І. А. Павленко та ін. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/vyborchyi-process.pdf> (дата звернення: 12.10.2021).
7. Стаднік Є. Виборча реформа триває: план на 2021 рік. 2021. 20 січня. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/vyborcha-reforma-plan-na-2021/> (дата звернення 12.10.2021).
8. Виборчий кодекс: що потрібно змінити. *Рух „Чесно”*. URL: <https://projects.lb.ua/vyborchyi-kodeks> (дата звернення: 12.10.2021).
9. Остаточний звіт за результатами спостереження Громадянської мережі ОПОРА на місцевих виборах–2020. URL: https://www.oporaua.org/report/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/zvit-mistsevi-vybory_2020 (дата звернення: 12.10.2021).
10. Випробування Виборчим Кодексом: аналіз результатів місцевих виборів у Харківському регіоні. *Аналітичний Центр „Обсерваторія демократії”*. URL: <http://od.org.ua/uk/дослідження-випробування-виборчим> (дата звернення: 12.10.2021).
11. Фісун О., Авксентьєв А. Як спрацювала пропорційна система „відкритих списків” на місцевих виборах 2020 р. в Харківській області? *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна, серія „Питання політології”*. 2020. № 38. С. 139–147.
12. Кількість недійсних бюлетенів на голосуванні 25 жовтня сягатиме десятків відсотків – КВУ. 2020. 15 жовтня. URL: <https://www.unian.ua/elections/kilkist-nediysnih-byuleteniv-na-golosuvanni-25-zhovtnya-syagatime-desyatktiv-vidsotkiv-kvu-11181983.html> (дата звернення: 12.10.2021).
13. Wall Allan. Open List Proportional System: The Good, the Bad and the Ugly. *International IDEA*. May 2021. DOI: <https://doi.org/10.31752/idea.2021.55>
14. Górecki Maciej, Pierzgalski Michal, Stępień Pawel. Ballot Paper Design and Vote Spoiling at Polish Local Elections of 2014: Establishing a Causal Link. *East European Politics and Society and Culture*. 2019. № 34 (3). P. 611–636.
15. Nieważne głosy, ważny problem. Wyniki badania kart do głosowania w wyborach do sejmików województw 2014 / Adam Gendźwiłł, Mikołaj Cześniak, Jarosław Flis, Jacek Haman, Anna Materska-Sosnowska, Bartłomiej Michalak, Paweł Pietrzyk, Jarosław Zbieranek. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego, 2016. 170 s.
16. Офіційний вебсайт Центральної виборчої комісії України. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/mistsevi-vibori.html (дата звернення: 12.10.2021).
17. Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень – серпень 2021 року). 2021. 10 серпня. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy> (дата звернення: 12.10.2021).

18. Thijssen Peter, Wauters Bram, van Erkel Patrick. Preferential voting in local versus national elections: the role of proximity revisited. 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/322759407_Preferential_voting_in_local_versus_national_elections_the_role_of_proximity_revisited (дата звернення: 12.10.2021).

19. Official Website of The Central Electoral Commission of The Republic of Lithuania. URL: https://www.vrk.lt/statiniai/puslapiai/2015_savivaldybiu_tarybu_rinkimai/output_en/rezultatai_daugiamand_apygardose/rezultatai_daugiamand_apygardose1turas.html (дата звернення: 12.10.2021).

20. Бойко Н. Наскільки відкритими виявилися „відкриті списки”? 2020. 2 грудня. URL: <https://voxukraine.org/naskilki-vidkritimi-viyavilis-vidkriti-spiski/> (дата звернення: 12.10.2021).

References

1. Proportsiini vyborchi systemy: rozpodil mandativ u seredyni partiinykh spyskiv: dopovid yevropeiskoi komisii „Za demokratiiu cherez pravo” (Venetsiiska komisiia). URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/Venice.pdf> (Proportional electoral systems: distribution of seats within party lists / report of the European Commission „For Democracy through Law” (Venice Commission)).

2. Vyborchyi kodeks Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#> (Electoral code of Ukraine).

3. Party List Proportional Representation. *Electoral Reform Society*. URL: <https://www.electoral-reform.org.uk/voting-systems/types-of-voting-system/party-list-pr/>

4. Däubler Thomas. Do more flexible lists increase the take-up of preference voting? *Electoral Studies*. 2020. Volume № 68. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102232>

5. Folke Olle, Persson Torsten, Ricne Johanna. The Primary Effect: Preference Votes and Political Promotions. *American Political Science Review*. 2016. № 110 (3). P. 559–578.

6. Normatyvno-pravove zabezpechennia ta upravlinnia vyborchym protsesom – otsinka efektyvnosti ta rekomendatsii (za pidsumkamy vyborchoi kampanii-2020) / I. A. Pavlenko ta in. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/vyborchyi-process.pdf> (Regulatory and legal support and management of the election process – evaluation of effectiveness and recommendations (based on the results of the 2020 election campaign)).

7. Stadnik Ye. Vyborcha reforma tryvaie: plan na 2021 rik. 2021. 20 sichnia. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/vyborcha-reforma-plan-na-2021/> (Electoral reform continues: a plan for 2021).

8. Vyborchyi kodeks: shcho potribno zminyty. *Rukh „Chesno”*. URL: <https://projects.lb.ua/vyborchyi-kodeks> (Electoral Code: what needs to change / the „Honest” movement).

9. Ostatochnyi zvit za rezultatamy sposterezhennia Hromadianskoi merezhi OPORA na mistsevykh vyborakh–2020. URL: https://www.oporua.org/report/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/zvit-mistsevi-vybory_2020 (Final report on the results of observation of the OPORA Civic Network in the local elections-2020).

10. Vyprobuvannia Vyborchym Kodeksom: analiz rezultativ mistsevykh vyboriv u Kharkivskomu rehioni. *Analitichnyi Tsentр „Observatoriia demokratii”*. URL: <http://od.org.ua/uk/дослідження-випробування-виборчим> (Tests by the Electoral Code: analysis of the results of local elections in the Kharkiv region /Analytical Center „Observatory of Democracy”).

11. Fisun O., Avksentiev A. Yak spratsiuvala proportsiina systema „vidkrytykh spyskiv” na mistsevykh vyborakh 2020 r. v Kharkivskii oblasti? *Visnyk KhNU im. V. N. Karazina, seriia „Pytannia politolohii”*. 2020. № 38. S. 139–147 (How open list proportional representation works in the 2020 local election at Kharkiv region?).

12. Kilkist nediiisnykh biuleteniv na holosuvanni 25 zhovtnia siahatyme desiatkiv vidsotkiv – KVU. 2020. 15 zhovtnia. URL: <https://www.unian.ua/elections/kilkist-nediysnih-byuleteniv-na-golosuvanni-25-zhovtnya-syagatime-desyatktiv-vidsotkiv-kvu-11181983.html> (The number of invalid ballots on October 25 will reach tens of percent – CVU).

13. Wall Allan. Open List Proportional System: The Good, the Bad and the Ugly. *International IDEA*. May 2021. DOI: <https://doi.org/10.31752/idea.2021.55>

14. Górecki Maciej, Pierzgałski Michał, Stępień Paweł. Ballot Paper Design and Vote Spoiling at Polish Local Elections of 2014: Establishing a Causal Link. *East European Politics and Society and Culture*. 2019. № 34 (3). P. 611–636.

15. Nieważne głosy, ważny problem. Wyniki badania kart do głosowania w wyborach do sejmików województw 2014 / Adam Gendźwiłł, Mikołaj Cześniak, Jarosław Flis, Jacek Haman, Anna Materska-Sosnowska, Bartłomiej Michalak, Paweł Pietrzyk, Jarosław Zbieranek. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego, 2016. 170 s.

16. Ofitsiinyi vebсайт Tsentralnoi vyborchoi komisii Ukrainy. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/mistsevi-vibori.html (Official Website of Central Election Commission of Ukraine).

17. Dovira do instytutiv suspilstva ta politykiv, elektoralni oriiientatsii hromadian Ukrainy (lypen – serpen 2021 roku). 2021. 10 serpnia. URL: <https://rozumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy> (Trust in the institutions of society and politicians, electoral orientations of the citizens of Ukraine (July -August 2021)).

18. Thijssen Peter, Wauters Bram, van Erkel Patrick. Preferential voting in local versus national elections: the role of proximity revisited. 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/322759407_Preferential_voting_in_local_versus_national_elections_the_role_of_proximity_revisited

19. Official Website of The Central Electoral Commission of The Republic of Lithuania. URL: https://www.vrk.lt/statiniai/puslapiai/2015_savivaldybiu_tarybu_rinkimai/output_en/rezultatai_daugiamand_apygardose/rezultatai_daugiamand_apygardose1turas.html

20. Boiko N. Naskilky vidkrytymy vyavylysia „vidkryti spysky”? 2020. 2 hrudnia. URL: <https://voxukraine.org/naskilki-vidkritimi-viyavilis-vidkriti-spiski/> (How open were the „open lists”?).

Стаття надійшла до редакції 16.10.2021

УДК 321.01:316.32(477)
DOI: 10.53317/2786-4774-2021-2-4

Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: проблеми організаційно-функціонального забезпечення

Анотація. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства – важливий складник системи відносин „державна – громадянське суспільство”.

В Україні напрям сприяння розвитку громадянського суспільства виокремився на початку 2000-х років. Уже реалізовані три відповідні державні документи (концепція, стратегії) та підготовлений проєкт нової Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Затверджена й низка нормативно-правових актів про різні механізми взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства (консультації з громадськістю, громадські ради, громадська експертиза та ін.).

У статті досліджуються особливості державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Акцентовано увагу на організаційно-функціональному забезпеченні цього процесу, виокремлено його проблемні аспекти. Проаналізовано процес становлення системи підрозділів органів виконавчої влади з питань взаємодії з громадськістю. Розглянуто організаційні характеристики таких підрозділів та їх функції.

Окрему увагу приділено проблемам організаційно-функціонального забезпечення в частині формування політики сприяння розвитку громадянського суспільства, визначення стандартів та координації діяльності органів виконавчої влади у відповідній сфері.

За результатами дослідження автором обґрунтовано, що в цілому державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні пройшла початковий, засадничий етап становлення. Однак загальна її ефективність не є достатньою. І організаційно-функціональне забезпечення є одним із факторів такої ситуації.

Зокрема, досі не завершено формування повноцінної системи спеціальних підрозділів в органах виконавчої влади. Обов'язки сприяння розвитку громадянського суспільства віднесені до компетенції підрозділів з питань взаємодії з громадськістю, водночас їх функції нормативно не врегульовані, а кадровий і технічний потенціал залежить від політичних пріоритетів керівництва. Також у системі виконавчої влади відсутній орган, покликаний відігравати провідну роль у згаданій сфері. Через це відповідна державна політика в Україні не має інституційної сталості та розвивається хаотично і неузгоджено.

Ключові слова: громадянське суспільство, державна політика, уряд, органи виконавчої влади, інститути громадянського суспільства, організаційно-функціональне забезпечення.

Тетяна Андрійчук,
кандидат політичних наук,
Секретаріат Кабінету
Міністрів України
ORCID: 0000-0003-3832-6252
andrtet@gmail.com

Tetiana Andriichuk,
PhD in Political Science,
Secretariat of the Cabinet
of Ministers of Ukraine
ORCID: 0000-0003-3832-6252
andrtet@gmail.com

State policy for promoting the development of civil society: problems of organizational and functional providing

Abstract. State policy for promoting the development of civil society is an significant component of the „state – civil society” relations system.

In Ukraine, the direction of promoting the development of civil society was formed in the early 2000s. Three relevant state documents (concept, strategies) have already been implemented and a draft of a new National strategy for promoting the development of civil society in Ukraine 2021–2026 has been prepared. A number of legal acts on various mechanisms of interaction between executive bodies and civil society organizations (public consultations, public councils, public expertise, etc.) have also been adopted.

The author explores the features of state policy for promoting the development of civil society in Ukraine in terms of its organizational and functional providing and identifies problematic issues that need to be addressed.

In particular, the process of the system’s formation of divisions of executive bodies on issues of interaction with the public is analyzed. Organizational characteristics of such divisions and their functions are considered.

The author paid a special attention to the problems of organizational and functional support in terms of policy formation to promote the development of civil society, definition of standards and coordination of executive bodies activity in the relevant field.

The author substantiated according to the results of the research that in general the state policy of promoting the development of civil society in Ukraine has passed the initial, fundamental stage of formation. However, its overall effectiveness is not sufficient. And organizational and functional providing is one of the factors of this situation.

In particular, the formation of a full-fledged system of special divisions in the executive branch has not yet been completed. Responsibilities for promoting the development of civil society are within the competence of divisions of interaction with the public, while their functions are not regulated, and human resources and technical capacity depends on the political priorities of management. Also, the body designed to play a leading role in this area is not defined in the executive branch. Due to this, the relevant state policy in Ukraine does not have institutional stability and develops chaotically and inconsistently.

In particular, a full-fledged system of special units in the executive branch has not been formed yet

Key words: civil society, state policy, government, executive bodies, civil society organizations, organizational and functional providing.

Взаємодія держави і громадянського суспільства – одна з найбільш актуальних проблем сучасної політичної науки та практики. Саме вона відіграє центральну роль у розкритті змісту складних суспільно-політичних феноменів (насамперед, феномену демократії), а також лежить в основі важливих концепцій сьогодення – прав людини, правової та соціальної держави, належного урядування та ін. Сучасні розвинені держави декларують відкритість та прозорість у взаємодії з громадянським суспільством, приймають законодавство для підтримки його розвитку та

залучення до прийняття рішень. Довкола відповідних ідей утворюються й міжнародні ініціативи (наприклад, Ініціатива „Партнерство "Відкритий Уряд"”, що об'єднує понад 70 країн), до якої приєдналася і Україна. Водночас недоліки у системі відносин „державна – громадянське суспільство” (неналежний рівень підзвітності, зворотного зв'язку з боку політиків та органів влади, бюрократизм, формалізм і маніпуляції у комунікації та ін.) усе ще мають місце та викликають протестні настрої як у країнах, що розвиваються, так і таких „старих демократіях”, як Франція чи США.

Загалом взаємодія держави і громадянського суспільства у сучасному світі має різні втілення. На жаль, досі є країни-прикладі пригнічення громадянського суспільства державою (тоталітарні режими) або переважного впливу держави на громадське життя (авторитарні режими). У низці країн, що трансформуються (перехідні режими), громадянське суспільство формально вже незалежне, але нестале і через свою слабкість залежить від „сильної” держави-опікуна, фінансування іноземними спонсорами. У більшості „старих демократій” не припиняється політична боротьба між ліберальними, лібертаріанськими, консервативними, соціал-демократичними й іншими ідеологічними підходами до зменшення або збільшення ролі держави у суспільному житті. Це свідчить, що говорити про завершення наукових пошуків і віднайдення ідеальної моделі побудови відносин „державна – громадянське суспільство” ще зарано.

Суттєвий внесок у розвиток сучасних уявлень про громадянське суспільство та його взаємодію з державою зробили праці таких дослідників, як А. Арато, Н. Боббіо, Ю. Габермас, Р. Дарендорф, Дж. Кін, Дж. Коен, П. Розанвалон, Ч. Тейлор, М. В. Фолі та ін. Український досвід становлення та розвитку взаємовідносин у системі „державна – громадянське суспільство” тривалий час є предметом ґрунтовного дослідження у працях В. Андрущенко, О. Бабкіної, Г. Зеленько, М. Кармазіної, А. Колодій, О. Корнієвського, І. Кресіної, О. Майбороди, М. Розумного, Ю. Шайгородського та інших вітчизняних дослідників.

Серед нещодавніх досліджень варто виокремити працю Ю. Шайгородського, присвячену аналізу розвитку громадянського суспільства та проблемі „дефіциту демократії” в контексті 30-ї річниці незалежності України [1]. Дослідник обґрунтовує, що громадянське суспільство в Україні, попри всі труднощі його становлення, розвивається й набуває нових якісних і змістовних ознак. Однак подальше формування громадянського суспільства, політичної культури громадян і нової ціннісної системи, вироблення смислів і мотивів практичної діяльності неможливе без участі держави [1, с. 365]. Важливості переосмислення базових засад взаємодії держави і громадянського суспільства на сучасному етапі присвячене і нещодавнє дослідження О. Корнієвського [2]. Один із головних висновків дослідника стосується актуальності для України створення чітких організаційних алгоритмів державно-громадської взаємодії [2, с. 132].

Низка нещодавніх праць вітчизняних науковців присвячена більш вузькому дослідженню характеристик власне державної політики сприяння

розвитку громадянського суспільства в Україні. Зокрема, О. Дем'яненко аналізує особливості реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки [3]. В одній із наших попередніх публікацій досліджувався процес становлення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні протягом 2007-2020 років [4]. Спроба дослідити інституційне забезпечення публічно-управлінської діяльності у сфері розвитку громадянського суспільства зроблена С. Сенчою [5], хоча внесок деяких державних органів (зокрема, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Міністерства розвитку громад та територій та ін.) залишився поза увагою автора.

Водночас попри увагу науковців до проблем формування та реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні говорити про повне охоплення дослідженнями усіх аспектів цього процесу та завершеність наукових пошуків зарано.

Мета статті – дослідження державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні передусім з точки зору її організаційно-функціонального забезпечення, виокремлення проблемних питань, що потребують пошуку оптимальних шляхів їх розв'язання.

Налагодження взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства в Україні почало набувати системного характеру на початку 2000-х років (хоча окремі спроби у цій сфері мали місце і в 1990-х роках). Цьому передувало, зокрема, поширення практики залучення громадських об'єднань до виборчих кампаній, що потребувало вироблення механізмів подальшої співпраці з органами влади. Крім того, поступово набирала впливу (спочатку у вигляді декларацій) ідеї відкритості та прозорості урядування. Відбувалося і фахове посилення низки інститутів громадянського суспільства (екологічних, молодіжних, експертно-аналітичних тощо), що стали більш активно шукати шляхи впливу на державну політику.

Згадки про відкритість і прозорість діяльності органів влади, інституціональні особливості розвитку громадянського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики почали з'являтися, передусім, у програмах діяльності Кабінету Міністрів України [6, с. 62-63]. Логічним продовженням цієї тенденції стало поступове формування нормативно-правової бази – насамперед, затвердження урядом у 2004 році Порядку участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики і Типового положення про громадські ради при органах виконавчої влади [7].

У 2007 році сприяння розвитку громадянського суспільства було визначено пріоритетом держави в урядовій Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [8]. Прийняття цього концептуального документа можна вважати офіційним виокремленням діяльності зі сприяння розвитку громадянського суспільства як напряму державної політики. Пізніше були реалізовані ще 2 стратегічні документи – затверджені Президентом України Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства [9] і Національна стратегія сприяння

розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки [10]. Кожен із згаданих документів відіграв позитивну роль у становленні державної політики у відповідній сфері, хоча поступ у виконанні багатьох стратегічних завдань був неочевидним [4, с. 40].

Реалізація державної політики в будь-якій сфері суттєво залежить від моделі організаційно-функціонального її забезпечення. І державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні не є винятком. Так, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років зародження відповідної політики було багато в чому уможливлено створенням в органах виконавчої влади системи підрозділів, покликаних налагоджувати взаємодію з громадськістю.

Так, у 1998 році уряд на виконання відповідного розпорядження Президента України прийняв рішення про утворення в структурі місцевих органів виконавчої влади (обласних, районних держадміністраціях) підрозділів з питань внутрішньої політики. Однією із функцій таких підрозділів була визначена організація взаємодії з політичними партіями та громадськими організаціями „у справі здійснення соціально-економічних реформ, розбудови демократичної, соціальної, правової держави, розвитку громадянського суспільства” [11].

Протягом декількох наступних років практика створення підрозділів, що організаційно забезпечуватимуть взаємодію з інститутами громадянського суспільства, поширилася і на центральний рівень виконавчої влади. У 2001 році в структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України було утворено Управління зв'язків з громадськістю. Згаданий підрозділ, попри те, що в подальшому неодноразово реорганізовувався та перейменовувався, став одним із основних суб'єктів адвокатування (через підготовку пропозицій керівництву уряду, розроблення рекомендацій) створення системи подібних підрозділів у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади.

Слід відзначити, що на початку 2000-х років відповідно до законодавства Кабінет Міністрів України мав повноваження визначати орієнтовний перелік підрозділів центральних органів виконавчої влади. У 2002 році урядовим рішенням було передбачено функціонування в структурі таких органів підрозділу взаємодії із засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю [12]. Як бачимо, процес становлення підрозділів, відповідальних за взаємодію з інститутами громадянського суспільства, був тісно пов'язаний також з функцією взаємодії зі ЗМІ. Це можна пояснити тим, що важливість роботи з медіа була більш очевидною для посадових осіб і цей напрям роботи вже був достатньо усталеним, водночас набір функцій зв'язків з громадськістю лише формувався. Яскравою ілюстрацією є методичні рекомендації щодо положень про підрозділи з питань взаємодії з засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю центральних і місцевих органів виконавчої влади, затверджені у 2003 році наказом Державного комітету телебачення і радіомовлення. Лише 2 з 19 рекомендованих функцій таких підрозділів стосувалися власне нового напрямку роботи – зв'язків з „громадськими структурами” та опублікування проєктів нормативно-правових актів для „обговорення широкою громадськістю” [13].

Уже у 2004 році у звіті про виконання Програми Кабінету Міністрів „Відкритість, дієвість, результативність” відзначалося, що підрозділи зі зв’язків з громадськістю утворені у переважній більшості центральних органів виконавчої влади [14]. Створена система таких підрозділів, хоча і мала функціональну диспропорцію на користь роботи зі ЗМІ, стала організаційним підґрунтям для початку реалізації перших нормативно-правових актів у сфері взаємодії з інститутами громадянського суспільства, насамперед, щодо залучення їх до формування та реалізації державної політики (механізми консультацій з громадськістю, громадських рад, громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади). Дещо пізніше у вже згаданій Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, що офіційно виокремила відповідний напрям державної політики, було задекларовано, що функції із забезпечення її реалізації здійснюють саме підрозділи, відповідальні за взаємодію з громадськістю [8]. Подібні положення містили і дві наступні стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства (2012 і 2016 років) [9; 10].

Протягом наступних років розвиток системи підрозділів з питань взаємодії з громадськістю органів виконавчої влади не стояв на місці. Водночас увесь цей період він супроводжувався низкою проблемних питань, багато з яких не розв’язані і досі. Як уже згадувалося, в урядовому звіті за 2003 рік повідомлялося про створення відповідних підрозділів у більшості (але не всіх) органах виконавчої влади. Цікаво звернути увагу, що і через 10 років – у 2013 році – підрозділи з питань взаємодії з громадськістю так і не функціонували у третині органів виконавчої влади [15, с. 56]. У 2021 році аналіз інформації від органів виконавчої влади свідчить, що спеціальний підрозділ (департамент, відділ, сектор) з питань взаємодії з громадськістю функціонує у близько 80 % органів, натомість у кожному п’ятому органі відповідні функції покладаються на одного працівника чи ситуативно розподіляються між декількома підрозділами.

У цьому контексті звернімо увагу, що відповідно до Законів „Про Кабінет Міністрів України” та „Про центральні органи виконавчої влади” на сьогодні Кабінет Міністрів не має повноважень впливати на визначення структури міністерств чи інших центральних органів виконавчої влади, ці повноваження належать власне керівникам органів. Тому за їх рішенням підрозділ взаємодії з громадськістю може або взагалі не створюватися, або значно реформуватися з кожною зміною керівництва, що, в свою чергу, спричиняє значну плинність кадрів. Від політичної волі посадових осіб залежить і потенціал таких підрозділів (інформація від органів виконавчої влади свідчить, що у понад двох третинах органів кількість фактично працюючих працівників, що виконують функції взаємодії з громадськістю, не перевищує 4 осіб).

На рівні місцевих органів виконавчої влади ситуація є дещо кращою. У межах наданих Законом України „Про місцеві державні адміністрації” повноважень Кабінетом Міністрів України затверджені рекомендаційні переліки структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської

міської держадміністрації, а також районних держадміністрацій, що на сьогодні передбачають функціонування підрозділу з питань інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю [16]. Відзначимо, що у 2019 році вже була спроба вилучити такі підрозділи з рекомендаційного переліку для райдержадміністрацій, що достатньо негативно позначилося на організаційному забезпеченні реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства на місцевому рівні.

Привертає увагу і те, що, як і майже 20 років тому, у переважній більшості органів виконавчої влади підрозділ, що забезпечує взаємодію з громадськістю, виконує одночасно завдання і щодо роботи зі ЗМІ, інформаційної діяльності. Також є випадки одночасного виконання завдань з розгляду звернень громадян, взаємодії з органами державної влади, аналітичного забезпечення та ін. Такий підхід може мати право на життя, бо об'єднання певних комунікаційних функцій в одному підрозділі може позитивно впливати на організацію власне взаємодії з громадськістю. Однак це можливо в межах підрозділів, що мають достатньо велику штатну чисельність (департаменти, управління). Такі приклади підрозділів, як відділ забезпечення взаємодії з державними органами та громадськістю і соціального діалогу (Міністерство охорони здоров'я), відділ з прогнозно-аналітичної роботи, організації СВФЕК, забезпечення зв'язків з громадськістю і ЗМІ (Державна служба експортного контролю) чи сектор міжнародних відносин, науки та зв'язків з громадськістю (Державне агентство лісових ресурсів), викликають сумніви стосовно належної уваги до завдань власне із взаємодії з громадськістю.

Згадані проблеми функціонування підрозділів з питань взаємодії з громадськістю багато в чому спричинені відсутністю їхньої чіткої функціональної визначеності в межах реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Як уже зазначалося, в усіх стратегічних документах з питань підтримки громадянського суспільства були згадки про підрозділи взаємодії з громадськістю як основних виконавців, водночас функції таких підрозділів детально не розкривалися. Такий підхід, з одного боку, певним чином „захищає” функціонування відповідних підрозділів (є згадки в нормативних документах – мають бути підрозділи). З другого боку, він не враховує специфіку завдань та функцій, які можуть мати різні органи виконавчої влади під час реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Наприклад, значна частина завдань відповідних стратегій стосувалася удосконалення законодавства (щодо реєстрації інститутів громадянського суспільства, їх фінансової підтримки і створення сприятливого податкового середовища, залучення до надання соціальних послуг тощо), а отже, на практиці не могла бути віднесена до функцій власне підрозділів з питань взаємодії з громадськістю (розробку відповідного законодавства здійснюють інші фахові підрозділи).

Окремо слід зупинити увагу і на проблемі організаційно-функціонального забезпечення в частині формування політики сприяння розвитку громадянського суспільства, визначення стандартів та координації діяльності органів виконавчої влади у відповідній сфері.

Одразу відзначимо, що система формування політики у різних сферах суспільного життя в Україні, крім низки винятків, забезпечується міністерствами. Цей механізм добре спрацьовує у випадку усталених сфер політики, в яких чітко переважає компетенція конкретного міністерства (освіта, економіка, соціальна політика, охорона здоров'я тощо). Натомість питання створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства мають різний характер і частково зачіпають компетенцію багатьох міністерств. Тому міністерство, відповідальне за створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, досі чітко не визначене.

Протягом майже 20 років готувати проєкти актів законодавства та визначати стандарти у відповідній сфері доручалося *ad hoc* різним міністерствам, центральним органам виконавчої влади зі спеціальним статусом чи іншим органам. Так, на початку 2000-х років, коли, як уже згадувалося, напрям співпраці з громадськістю був тісно пов'язаний із взаємодією зі ЗМІ, розробку окремих актів та рекомендацій здійснював Державний комітет телебачення і радіомовлення. Одночасно окремі проєкти актів, зокрема проєкт першої постанови Кабінету Міністрів про проведення консультацій з громадськістю та функціонування громадських рад при органах виконавчої влади [7], були підготовлені та внесені на розгляд уряду Секретаріатом Кабінету Міністрів. Пізніше за дорученням керівництва уряду значна частина проєктів актів, що стосувалася питань розвитку громадянського суспільства, розроблялася Міністерством юстиції у межах забезпечення конституційних прав громадян на створення громадських об'єднань, участь в управлінні державними справами. Однак жодного разу в положенні про це міністерство не було згадано про формування політики саме у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства.

Практика свідчить, що розроблення та реалізацію актів законодавства з окремих питань сприяння розвитку громадянського суспільства здійснює відповідно до компетенції чи не половина міністерств, що входять до складу уряду: Міністерство соціальної політики (питання волонтерської діяльності, залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг, підтримка діяльності громадських організацій осіб з інвалідністю та ін.); Міністерство молоді та спорту (підвищення громадянської активності молоді, сприяння діяльності молодіжних громадських організацій, фінансова підтримка їх проєктів та ін.); Міністерство у справах ветеранів (сприяння діяльності об'єднань ветеранів, фінансова підтримка їх проєктів та ін.); Міністерство економіки (розвиток соціального підприємництва, загальні засади фінансової підтримки проєктів інститутів громадянського суспільства); Міністерство фінансів (питання діяльності неприбуткових організацій); Міністерство освіти і науки (розвиток громадянської освіти); Міністерство розвитку громад та територій (сприяння участі громадськості на місцевому рівні, діяльності органів самоорганізації населення та ін.); Міністерство культури та інформаційної політики (сприяння діяльності культурних товариств, творчих спілок, релігійних організацій) тощо. За

такого підходу політика сприяння розвитку громадянського суспільства залишається хаотичною та неузгодженою з багатьох питань.

Відзначимо декілька спроб уряду визначити міністерство, відповідальне за формування та координацію політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства. Так, у межах виконання Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки готувати річні плани заходів було доручено Міністерству розвитку громад та територій. У його структурі навіть був створений сектор сприяння розвитку громадянського суспільства. Однак показово, що до положення про згадане міністерство це завдання не було внесено, таким чином воно залишалося додатковим і другорядним. Не передбачалося і здійснення міністерством моніторингу та координації реалізації урядових річних планів дій.

Наприкінці 2019 – на початку 2020 року відбулася спроба створення Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства, діяльність якого мало спрямовувати Міністерство культури, молоді та спорту. Такий підхід враховував досвід деяких європейських країн, в яких питаннями громадянського суспільства опікується відомство, відповідальне також за молодіжну політику (наприклад, у Великій Британії чи Швеції). Щоправда, в положенні про вітчизняне агентство функції з питань сприяння розвитку громадянського суспільства кількісно значно поступалися роботі з молоддю [17]. Однак, на наш погляд, сам факт офіційного закріплення за конкретним центральним органом виконавчої влади низки важливих для розвитку громадянського суспільства функцій (формування і розвиток громадянських компетентностей у громадян; розвиток організаційних спроможностей інститутів громадянського суспільства; сприяння їх участі у формуванні та реалізації державної політики тощо) став би новим кроком у становленні відповідної державної політики. Разом з цим, через зміну складу уряду та подальше переформатування системи центральних органів виконавчої влади такий підхід так і не був реалізований і статус-кво відсутності інституційного лідерства в сфері сприяння розвитку громадянського суспільства відновився.

У цих умовах значну частину завдань у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства на практиці реалізує урядовий апарат – Секретаріат Кабінету Міністрів України. Зокрема, секретаріат здійснював моніторинг та публічне звітування про реалізацію Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, а також організовував процес підготовки проєкту нової стратегії, в рамках якого у 2020 році – на початку 2021 року було проведено понад 40 публічних обговорень [18]. Певний період секретаріат забезпечував функціонування спеціального урядового вебсайта „Громадянське суспільство і влада”. На сьогодні на його заміну функціонує рубрика „Громадянське суспільство і влада” Урядового порталу [19], що вміщує інформацію про реалізацію стратегічних документів у відповідній сфері, проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю, результати громадських експертиз діяльності органів виконавчої влади, надання фінансової підтримки інститутам громадянського суспільства та ін. Секретаріат Кабінету

Міністрів також організовує розроблення рекомендацій та проведення тренінгів стосовно забезпечення органами виконавчої влади відкритості своєї діяльності, залучення громадськості до прийняття рішень. Водночас обсяг повноважень секретаріату обмежений – він не може повноцінно виконувати функції, що відповідно до закону мають виконувати міністерства як органи, які формують та організують реалізацію державної політики.

Пошук органу виконавчої влади, який би відіграв провідну роль у впровадженні державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, суттєво ускладнений і тим, що ми не можемо використати якийсь загально прийнятий зразок з іноземної практики. На відміну від багатьох сфер державної політики, в яких європейські країни мають більш схожий досвід, саме у питаннях сприяння розвитку громадянського суспільства їх досвід є розрізненим та залежним від внутрішніх політичних процесів. Для прикладу, у Великій Британії відповідні повноваження тривалий час виконує Офіс з питань громадянського суспільства, який нещодавно переформатований в Офіс громадянського суспільства та молоді у складі Департаменту (міністерського рівня) з питань цифрових технологій, культури, ЗМІ та спорту [20]. До його відання належать питання благодійності, волонтерства, соціального підприємництва, а також координації реалізації Стратегії громадянського суспільства. У Швеції функціонує Агентство у справах молоді та громадянського суспільства, завданням якого є покращення умов для діяльності інститутів громадянського суспільства, у т. ч. надання фінансової підтримки [21].

В Естонії відповідні повноваження надані Міністерству внутрішніх справ (поряд з питаннями забезпечення громадського порядку та охорони державного контролю) [22]. Міністерство аналізує, планує та координує політику з питань громадянського суспільства (зокрема, в контексті виконання Концепції розвитку громадянського суспільства), а також підтримує розвиток його інститутів через спеціальний національний фонд. У Словенії координацію реалізації Стратегії розвитку неурядових організацій та волонтерства забезпечує Міністерство державного управління. Воно надає співфінансування проєктам інститутів громадянського суспільства, організовує роботу Фонду розвитку неурядових організацій, підтримує діяльність регіональних хабів для неурядових організацій [23].

У Польщі уряд створив цілу систему інституцій, покликаних підтримувати розвиток громадянського суспільства. Зокрема, в урядовій Канцелярії (апараті) працює Департамент громадянського суспільства, який готує програми підтримки громадянського суспільства та сприятливе для його розвитку законодавство, організовує діяльність Ради з питань суспільно корисної діяльності та забезпечує ведення діалогу з інститутами громадянського суспільства [24]. Також функціонує Комітет суспільної користі (очолює віцепрем'єр-міністр) – орган державного управління, створений для координації та організації співробітництва між органами державного управління і суб'єктами, які працюють у сфері волонтерства та суспільної користі [25]. Окремою інституцією (зі статусом органу виконавчої влади) є Національний інститут свободи – Центр розвитку громадянського

суспільства, що реалізує заходи щодо розвитку громадянської та патріотичної просвіти, а також програми розвитку недержавного сектору та волонтерської діяльності [26].

Різноманітність іноземного досвіду свідчить про неможливість застосування в Україні єдиного зразка та важливість детального розгляду кожної конкретної іноземної практики, визначення її сильних і слабких сторін та впливу внутрішньополітичних чинників.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти низки висновків стосовно особливостей організаційно-функціонального забезпечення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та проблем, що потребують пошуку оптимальних шляхів розв'язання.

Насамперед, можемо констатувати, що в цілому державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні пройшла початковий, засадничий етап становлення. Про це свідчить, зокрема, формування законодавчих засад з різних питань взаємодії органів виконавчої влади з громадянським суспільством, а також певна усталеність практики визначення державою стратегічних завдань у відповідному напрямі (вже реалізовані три стратегічні документи та підготовлений проєкт нової Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки).

Загалом рух у цьому напрямі є значним позитивом для України, яка досі перебуває на шляху посттоталітарних суспільно-політичних трансформацій і пошуку оптимальної парадигми функціонування держави та її взаємодії зі суспільством. Однак загальна ефективність державної підтримки розвитку громадянського суспільства не є достатньою, що підтверджується як вітчизняними дослідженнями, так і міжнародними рейтингами.

Зокрема, згідно з міжнародним Індексом сталості розвитку організацій громадянського суспільства протягом 2014–2019 років в Україні маємо лише незначні покращення у питаннях організаційної спроможності інститутів громадянського суспільства, їх фінансової життєздатності, розвитку інфраструктури громадського сектору [27]. Проєкт „Барометр ОГС: оцінка середовища для громадянського суспільства у країнах Східного партнерства” у моніторинговому звіті за 2019–2020 роки фіксує низку проблем у сфері правового забезпечення консультацій з громадськістю, захисту свободи мирних зібрань, безпеки громадських активістів тощо [28].

Одним зі слабких місць становлення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства залишається його організаційно-функціональне забезпечення. Система спеціальних підрозділів в органах виконавчої влади формується вже близько 20 років, однак цей процес й дотепер незавершений. Функції таких підрозділів нормативно неврегульовані, тому на практиці їх діяльність суттєво різниться в різних органах (а кадровий і технічний потенціал залежить від політичних пріоритетів керівництва).

Водночас поступ у реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства суттєво стримує відсутність у системі виконавчої влади органу, покликаного відігравати провідну роль у згаданій

сфері (формувати політику, визначати стандарти та координувати діяльність інших органів). Через це відповідна державна політика в Україні не має інституційної сталості та розвивається хаотично і неузгоджено.

Понад те, несталість організаційно-функціонального забезпечення не дозволяє системно впроваджувати орієнтовану на демократичні стандарти модель взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства. Натомість, як наголошує Ю. Шайгородський, досі в українській практиці відчутною є тенденція до прагнення „підкорення” державою інституцій громадянського суспільства та побудови „моделі” стосунків, у яких інститути громадянського суспільства виконуватимуть функцію своєрідної легітимації рішень і дій органів влади [1, с. 361].

Образно кажучи, ситуація видається такою, що з точки зору декларацій і нормативно-правового забезпечення державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні робить значні кроки вперед, але слабкими інституційними „ногами” і на хиткому ціннісному ґрунті.

Україна прагне швидко наздогнати країни, в яких демократичні процеси, інститути, цінності формувалися століттями. З нормативної точки зору може здаватися, що в нас уже запроваджені ті самі демократичні процедури, що і в європейських країнах (наприклад, публічні консультації чи фінансова підтримка громадських об'єднань). Однак на практиці вони реалізуються проблематично, адже інші складники системи взаємодії „держави – громадянське суспільство” є незрілими та недостатньо ефективними.

Перспективи подальших досліджень. Залишається актуальним подальший пошук шляхів розв'язання проблем державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, у тому числі визначення оптимальної саме для України моделі її організаційно-функціонального забезпечення, що враховуватиме внутрішньополітичні чинники та сучасні тенденції розвитку громадянського суспільства і демократичних процесів. Це стосується, насамперед, вирішення питання, який орган виконавчої влади міг би ефективно формувати політику у відповідній сфері та координувати її реалізацію іншими органами. Ситуацію ускладнює те, що на розвиток громадянського суспільства впливає широке коло питань, віднесених до компетенції різних міністерств, а практика визначення провідного міністерства в європейських країнах є різною та неоднозначною і тому потребує детального аналізу, а не сліпого копіювання.

Важливим напрямом подальших досліджень є і забезпечення відкритості та участі інститутів громадянського суспільства у механізмі координації реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, адже попередня діяльність відповідних координаційних консультативно-дорадчих органів при Президентові України не була достатньо ефективною.

Також важливим є чітке закріплення „базових” функцій та єдиних стандартів роботи підрозділів з питань взаємодії з громадськістю органів виконавчої влади. У кожному конкретному органі вони будуть поєднуватися зі специфічними функціями щодо створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства в певних сферах, віднесених до їх компетенції.

Бібліографічні посилання

1. Шайгородський Ю. Розвиток громадянського суспільства та проблема „дефіциту демократії”. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 332–367.

2. Корнієвський О. Українське громадянське суспільство: до оцінки нинішніх спроможностей та перспектив розвитку. *International scientific and practical conference „Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU”*. Wloclawek, Republic of Poland, October 30-31, 2020. Wloclawek : Baltija Publishing, 2020. P. 128–132.

3. Дем’яненко О. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління і права*. 2019. № 4. С. 27–37.

4. Андрійчук Т. Державна підтримка розвитку громадянського суспільства в Україні у 2007-2020 роках: стратегічні завдання та механізми реалізації. *Вісник НТУУ „КПІ”. Політологія. Соціологія. Право*. 2020. № 4 (48). С. 36–42.

5. Сенча С. Інституціональне забезпечення публічно-управлінської діяльності у сфері розвитку громадянського суспільства в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 100–107.

6. Андрійчук Т. Урядові рішення як складова розвитку громадянського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 4 (66). С. 60–71.

7. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 № 1378. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF> (дата звернення: 23.08.2021).

8. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 № 1035. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1035-2007-%D1%80> (дата звернення: 23.08.2021).

9. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : Указ Президента України від 24.03.2012 № 212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/212/2012> (дата звернення: 23.08.2021).

10. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26.02.2016 № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/68/2016> (дата звернення: 23.08.2021).

11. Про утворення підрозділів місцевих органів виконавчої влади з питань внутрішньої політики : постанова Кабінету Міністрів України від 30.10.1998 № 1715. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1715-98-%D0%BF> (дата звернення: 23.08.2021).

12. Про упорядкування структури апарату центральних органів виконавчої влади та його структурних підрозділів : постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2002 № 1550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1550-2002-%D0%BF> (дата звернення: 23.08.2021).

13. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо положень про управління (відділи) з питань взаємодії з засобами масової інформації та зв’язків з громадськістю апаратів центральних і місцевих органів виконавчої влади : наказ Державного комітету телебачення і радіомовлення України від 26.03.2003 № 59. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0059603-03> (дата звернення: 23.08.2021).

14. Про підсумки соціально-економічного розвитку України у 2003 році та хід виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2004 № 315. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/315-2004-%D0%BF> (дата звернення: 23.08.2021).

15. Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні : аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 64 с.

16. Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в мм. Києві та Севастополі державних адміністрацій : постанова Кабінету Міністрів України від 18.04.2012 № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/606-2012-%D0%BF> (дата звернення: 23.08.2021).

17. Деякі питання діяльності Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства : постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2019 № 1171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1171-2019-%D0%BF> (дата звернення: 23.09.2021).

18. Підготовка проекту Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/pidgotovka-proektu-nacionalnoyi-strategiyi-spriannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2021-2025-roki> (дата звернення: 28.08.2021).

19. Громадянське суспільство і влада. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada> (дата звернення: 28.08.2021).

20. Office for Civil Society. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/office-for-civil-society> (дата звернення: 28.08.2021).

21. Swedish Agency for Youth and Civil Society. URL: <https://www.government.se/government-agencies/swedish-agency-for-youth-and-civil-society> (дата звернення: 28.08.2021).

22. Ministry of the Interior. Civil Society. URL: <https://www.siseministerium.ee/en/regional-affairs/civil-society> (дата звернення: 28.08.2021).

23. Nevladne organizacije. URL: <https://www.gov.si teme/nevladne-organizacije> (дата звернення: 28.08.2021).

24. Departament Społeczeństwa Obywatelskiego. URL: <https://www.gov.pl/web/premier/departament-spoleczenstwa-obywatelskiego> (дата звернення: 28.08.2021).

25. Komitet Do Spraw Pożytku Publicznego. URL: <https://www.gov.pl/web/pozytek> (дата звернення: 28.08.2021).

26. Narodowy Instytut Wolności jest Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego. URL: <https://niw.gov.pl> (дата звернення: 28.08.2021).

27. Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства. 2019 : звіт по Україні. *Агентство США з міжнародного розвитку; Бюро з питань демократії, конфліктів та гуманітарної допомоги; Центр передового досвіду з питань демократії, прав людини та врядування; Український незалежний центр політичних досліджень*. 2020. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/CSOSI.pdf> (дата звернення: 30.08.2021).

28. CSO METER Assessing the civil society environment in the Eastern Partnership Countries. *Ukraine Country Update*. 2020. URL: <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2020-12/CSO-METER-Ukraine-country-update-2020.pdf> (дата звернення: 30.08.2021).

References

1. Shaihorodskiy Yu. Rozvytok hromadianskoho suspilstva ta problema „defitsytu demokratii”. *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy*. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. S. 332–367 (Civil society development and the problem of „democracy deficit”).

2. Korniiievskiy O. Ukrainske hromadianske suspilstvo: do otsinky nynishnykh spromozhnostei ta perspektyv rozvytku. *International scientific and practical conference „Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU”*. Wloclawek, Republic of Poland, October 30–31, 2020. Wloclawek : Baltija Publishing, 2020. P. 128–132 (Ukrainian civil society: the assess of the current capabilities and prospects for development).

3. Demianenko O. Derzhavna polityka spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Universytetski naukovi zapysky: Chasopys Khmelnytskoho universytetu upravlinnia i prava*. 2019. № 4. S. 27–37 (State Policy to Promote Civil Society Development in Ukraine).

4. Andriichuk T. Derzhavna pidtrymka rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini u 2007-2020 rokakh: stratehichni zavdannia ta mekhanizmy realizatsii. *Visnyk NTUU „KPI”. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*. 2020. № 4 (48). S. 36–42 (State support for the development of civil society in Ukraine in 2007–2020: strategic objectives and implementation mechanisms).

5. Sencha S. Instytutsionalne zabezpechennia publichno-upravlinskoi diialnosti u sferi rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Vcheni zapysky TNU im. V. I. Vernadskoho. Serii: Derzhavne upravlinnia*. 2020. Tom 31 (70). № 4. S. 100-107 (Institutional support of public administration activities in the field of civil society development in Ukraine).

6. Andriichuk T. Uriadovi rishennia yak skladova rozvytku hromadianskoho suspilstva. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2013. Vyp. 4 (66). S. 60–71 (Government decisions as a component of civil society development).

7. Deiaki pytannia shchodo zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.10.2004 № 1378. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF> (Some issues regarding public participation in the formation and implementation of state policy).

8. Pro skhvalennia Kontseptsii spryiannia orhanamy vykonavchoi vlady rozvytku hromadianskoho suspilstva : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.11.2007 № 1035. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1035-2007-%D1%80> (On approval of the Concept of assistance of executive bodies to the development of civil society).

9. Pro Stratehiiu derzhavnoi polityky spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini ta pershocherhovi zakhody shchodo yii realizatsii : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.03.2012 № 212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/212/2012> (On the Strategy of state policy to promote the development of civil society in Ukraine and Priority measures for its implementation).

10. Pro spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.02.2016 № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/68/2016> (On promoting the development of civil society in Ukraine).

11. Pro utvorennia pidrozdiliv mistsevykh orhaniv vykonavchoi vlady z pytan vnutrishnoi polityky : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30.10.1998 № 1715. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1715-98-%D0%BF> (About formation of divisions of local executive bodies on issues of internal policy).

12. Pro uporiadkuvannia struktury aparatu tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady ta yoho strukturnykh pidrozdiliv : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.10.2002 № 1550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1550-2002-%D0%BF> (On streamlining the structure of the staff of central executive bodies and its structural subdivisions).

13. Pro zatverdzhennia Metodychnykh rekomendatsii shchodo polozhen pro upravlinnia (viddily) z pytan vzaiemodii z zasobamy masovoi informatsii ta zviazkiv z hromadskisti aparativ tsentralnykh i mistsevykh orhaniv vykonavchoi vlady : nakaz Derzhavnoho komitetu telebachennia i radiomovlennia Ukrainy vid 26.03.2003 № 59. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0059603-03> (About the statement of Methodical recommendations concerning department (unit) of interaction with mass media and public relations of the central and local executive bodies).

14. Pro pidsumky sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy u 2003 rotsi ta khid vykonannia Prohramy diialnosti Kabinetu Ministriv Ukrainy : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.03.2004 № 315. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/315-2004-%D0%BF> (On the results of socio-economic development of Ukraine in 2003 and the implementation of the Program of the Cabinet of Ministers of Ukraine).

15. Vlada, suspilstvo, hromadianyn: problemy vzaiemodii v suchasni Ukraini : analychna dopovid / za red. O. M. Maiborody. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. 64 s. (Power, society, citizen: problems of interaction in modern Ukraine).

16. Pro zatverdzhennia rekomendatsiinykh perelikiv strukturnykh pidrozdiliv oblasnoi, Kyivskoi ta Sevastopolskoi miskoi, raionnoi, raionnoi v mm. Kyievi ta Sevastopoli derzhavnykh administratsii : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.04.2012 № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/606-2012-%D0%BF> (About the statement of recommendatory lists of structural divisions of regional, Kiev and Sevastopol city, regional and district in Kyiv and Sevastopol state administrations).

17. Deiaki pytannia diialnosti Derzhavnoho ahentstva rozvytku molodi ta hromadianskoho suspilstva : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24.12.2019 № 1171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1171-2019-%D0%BF> (Some issues of the State agency for youth development and civil society).

18. Pidhotovka proektu Natsionalnoi stratehii spriannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/pidgotovka-proektu-nacionalnoyi-strategiyi-spriannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2021-2025-roki> (Preparation of a draft of National strategy for civil society development in Ukraine for 2021–2026).

19. Hromadianske suspilstvo i vlada. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada> (Civil society and government).

20. Office for Civil Society. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/office-for-civil-society>

21. Swedish Agency for Youth and Civil Society. URL: <https://www.government.se/government-agencies/swedish-agency-for-youth-and-civil-society>

22. Ministry of the Interior. Civil Society. URL: <https://www.siseministerium.ee/en/regional-affairs/civil-society>

23. Nevladne organizacije. URL: <https://www.gov.si teme/nevladne-organizacije>

24. Departament Społeczeństwa Obywatelskiego. URL: <https://www.gov.pl/web/premier/departament-spoleczenstwa-obywatelskiego>

25. Komitet Do Spraw Pożytku Publicznego. URL: <https://www.gov.pl/web/pozytek>

26. Narodowy Instytut Wolności jest Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego. URL: <https://niw.gov.pl>

27. Indeks stalosti rozvytku orhanizatsii hromadianskoho suspilstva. 2019 : zvit po Ukraini. *Ahentstvo SShA z mizhnarodnoho rozvytku; Biuro z pytan demokratii, konfliktiv ta humanitarnoi dopomohy; Tsentr peredovoho dosvidu z pytan demokratii, prav liudyny ta vriaduvannia; Ukrainskyi nezaleznyi tsentr politychnykh doslidzhen.* 2020. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/CSOSI.pdf> (Sustainability index of civil society organizations. 2019: Report on Ukraine).

28. CSO METER Assessing the civil society environment in the Eastern Partnership Countries. *Ukraine Country Update.* 2020. URL: <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2020-12/CSO-METER-Ukraine-country-update-2020.pdf>

Стаття надійшла до редакції 08.09.2021

УДК 327:355.48(470+571:477)
DOI: 10.53317/2786-4774-2021-2-5

Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі

Анотація. Пропонована стаття має на меті дослідити дискурсивну динаміку України, зумовлену російсько-українською війною. Методом дискурсивного та контент-аналізу виявлено семантичні та прагматичні доміанти релевантних політичних текстів. У статті розглянуто особливості політичного дискурсу України після початку воєнної агресії Російської Федерації проти України у 2014 році. Дискурсивні зміни воєнного часу аналізуються через зіставлення з довоєнним станом, провідною ознакою якого був модус „братерства” з Росією.

У ході аналізу встановлено, що логічної негайної зміни на „ворожий” дискурс з початком російської агресії не відбулося. Україна виявилася неготовою до адекватної відповіді на воєнну агресію РФ не тільки у реальному, але й у дискурсивному вимірі. Натомість в українському політичному дискурсі утворився евфемістичний комплекс для представлення агресивних дій

РФ як якихось інших. У зв'язку з цим робиться спроба проаналізувати причини запізненого реагування українського суспільства, передусім керівного ешелону українського політикуму, на зовнішню агресію.

Особливу увагу як причині вказаного стану речей приділено посттоталітарним впливам, які лишаються релевантними для соціополітичної динаміки України. Серед ключових із них виділяється брак повноцінного історико-політичного наративу та відтворення ментальних схем тоталітарного минулого.

Поряд із цим виявлено і досліджено позитивні зрушення у репрезентації російсько-українського воєнного протистояння як такого. Проаналізовано дискурсивні механізми створення адекватного воєнній ситуації наративу та дискурсивних засобів, які протиставляються російській агресії. Водночас виявлено, що і в процесі формування питомого дискурсивного порядку окремі канони та еталони колишньої метрополії лишаються актуальними в українському контексті. Передусім це стосується включення до офіційного комунікативного репертуару субстандартних елементів як інструменту інформаційного протистояння у гібридній агресії.

Авторка доходить висновку, що цілісний історико-політичний наратив є наріжним каменем для формування національно-державної ідентичності. Без цього встановлення повної державної суб'єктності України постає як завдання вкрай складне. У сучасних українських реаліях маємо не унікально специфічний питомий політичний дискурс як частину розгорнутого історико-політичного наративу, а

Антоніна Березовенко,
кандидат філологічних наук,
доцент,
Національний технічний
університет України
„Київський політехнічний
інститут ім. Ігоря
Сікорського”
ORCID: 0000-0002-8681-072X
berezovenko@gmail.com

Antonina Berezovenko,
Ph.D. in Philology, Associate
Professor,
National Technical University
of Ukraine
„Igor Sikorski Kyiv Polytechnic
Institute”
ORCID: 0000-0002-8681-072X
berezovenko@gmail.com

посттоталітарний дискурсивний сурогат, у віддзеркаленні якого навіть контрастні поняття війни і миру втрачають необхідну чіткість.

Ключові слова: російсько-українська війна, політичний дискурс, історико-політичний наратив, посттоталітарна свідомість.

The Russian-Ukrainian War in Ukrainian Political Discourse

Abstract. The proposed article aims to explore the discursive dynamics of Ukraine caused by the Russian-Ukrainian war. The semantic and pragmatic dominants of relevant political texts were revealed by the method of discursive and content analysis. The article considers the peculiarities of the political discourse of Ukraine after the beginning of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2014. Discursive changes in wartime are analyzed through comparisons with the pre-war state, the leading feature of which was the mode of „brotherhood” with Russia.

In the course of the analysis it was established that there was no logical immediate change to a „hostile” discourse with the beginning of the Russian aggression. Ukraine was unprepared for an adequate response to Russia's military aggression not only in real but also in discursive terms. Instead, a euphemistic complex was formed in Ukrainian political discourse to present Russia's aggressive actions as something else, something different. In this regard, an attempt is made to analyze the reasons for the belated response of Ukrainian society, especially the leading echelon of Ukrainian politics, to external aggression.

Particular attention as a reason for this state of affairs is paid to post-totalitarian influences, which remain relevant to the socio-political dynamics of Ukraine. Among the key ones is the lack of a full-fledged historical and political narrative and the reproduction of mental schemes of the totalitarian past.

Along with this, positive changes in the representation of the Russian-Ukrainian military confrontation as such were identified and studied. The discursive mechanisms of creating a narrative adequate to the military situation and discursive means that oppose Russian aggression are analyzed. At the same time, it was found that in the process of forming a specific discursive order, certain canons and standards of the former metropoly remain relevant in the Ukrainian context. First of all, it concerns the inclusion of substandard elements in the official communicative repertoire as a tool of information confrontation in hybrid aggression.

The article concludes that a holistic historical and political narrative is the cornerstone for the formation of national and state identity. Without this, the establishment of a full-blooded state subjectivity of Ukraine appears to be an extremely difficult task. In modern Ukrainian realities, we have not a uniquely specific political discourse as part of a detailed historical and political narrative, but a post-totalitarian discursive surrogate, in the mirror of which even the contrasting notions of war and peace lose the necessary clarity.

Key words: Russian-Ukrainian war, political discourse, historical and political narrative, post-totalitarian consciousness.

Російсько-українська війна, яка почалася у 2014 році, спричинилася до значних змін у дискурсивній практиці, сформованій в українському суспільстві за часів незалежності. Водночас стала очевидною і невідповідність

віддзеркалення воєнної реальності у політичному дискурсі, несумірність характеру і темпів змін життя реального і їх дискурсивної проєкції. За умови, що від початку російська агресія мала гібридний характер, містила потужний дезінформаційний складник, необхідність детального вивчення сучасної дискурсивної динаміки України постала в усій повноті. Адже інформаційний простір перетворився на простір інформаційної війни.

Метою пропонованої статті є дослідити дискурсивну динаміку України, зумовлену російсько-українською війною. Для цього передбачається через дискурсивний та контент-аналіз релевантних політичних текстів виявити семантичні та прагматичні домінанти останніх; порівняти основні характеристики політичного дискурсу України після 2014 року з довоєнним періодом; дослідити новітні дискурсивні зміни з огляду на їх значення для сучасного політичного процесу в Україні.

У період від 1991 року до лютого 2014 року політичний дискурс України визначався як подальше розгортання традицій радянської України. Його основною рисою залишався модус „братерства” українського і російського народів. У російсько/радянському наративі зазвичай Україна презентувалася як молодша улюблена сестра Росії. Значною мірою цей модус був притаманний і офіційно демонстрованому самосприйняттю українців у СРСР. Таке малоросійство дбайливо плекалося і заохочувалося радянськими ідеологами. У цьому відношенні красномовним є той факт, що у передмовях до редакцій 1946 і 1960 років українського правопису 1933 року „усунення різниці між українською і російською орфографією” та „забезпечення єдності з орфографією братських народів Радянського Союзу, особливо з російським народом” [1, с. 6, с. 8], декларувалися як головна мета лінгвістичних зусиль фахівців у царині стандартизації української мови.

2014 рік став точкою відліку формування нового модусу сприйняття Україною Росії. У новітній історії України настав період вибудовування образу РФ без рис „братерства”. У відповідь на розгорнуту Росією інформаційну війну проти України у грудні 2014 року було створено Міністерство інформаційної політики України (з вересня 2019 року – Міністерство культури та інформаційної політики України), пріоритетом якого було визначено забезпечення інформаційного суверенітету України.

Утім, сам політичний дискурс України не зазнав швидких радикальних перетворень, його „братерський” модус не змінився негайно на „ворожий”, що було б логічною реакцією на розпочату РФ війну проти України. Натомість з початком окупації Криму політичний дискурс України збагатився численними евфемізмами, як-от: „зелені чоловічки” – термін, яким позначалися російські окупанти, що з’явилися в Криму у березні 2014 року; „антитерористична операція” (АТО) – термін на позначення воєнних дій, „лінія зіткнення” – термін на позначення лінії фронту тощо. Прошло кілька років, допоки війна на Донеччині й Луганщині почала називатися на офіційному рівні війною, а не антитерористичною операцією (АТО), а Російська Федерація – країною-агресором, ворогом, а не евфемізмом „братерська країна”. На законодавчому рівні проєкт Закону „Про особливості

державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях”, запропонований Президентом України Петром Порошенко, в якому Російська Федерація вперше чітко визначалася як *країна-агресор*, потребував багатомісячних обговорень, щоб нарешті бути підписаним і набути чинності 18 січня 2018 року. Експертне середовище України відреагувало на окупацію Криму і частини Донецької і Луганської областей публікацією більше десятка аналітичних досліджень, виданих протягом 2015–2017 років, серед яких особливу групу становлять ґрунтовні розробки Національного інституту стратегічних досліджень [2–4], на які ми спиралися у цій розвідці; з початком російської агресії українська дипломатія провела низку слухань на міжнародних майданчиках – ООН, ПАРЕ та ін.

У сукупності вони утворили фаховий субнарратив, який адекватно віддзеркалював політичні реалії стану війни, в яку Україна була втягнена РФ. Попри це зміни у ширшому політичному дискурсі відбувалися значно повільніше.

Щойно після того, як сам очільник країни-агресора В. Путін в указі президента РФ № 592 від 22.10.2018 р. назвав Україну „недружньою країною”, Україна продемонструвала спроможність творити адекватний політичний наратив та дискурсивний інструментарій, який міг би не тільки належно відображати політичну реальність, але був би також придатний для ведення контрнаступальних дій у російсько-українській інформаційній війні. Таким контрнарративом став проєкт „Біла книга спеціальних операцій проти України 2014–2018” [5]. Його презентував заступник міністра інформаційної політики України Д. Золотухін у квітні 2019 року в Естонії, на заході, організованому аналітичним центром „Міжнародний центр захисту та безпеки”, афілійованим з урядом Естонії. У „Білій книзі” українсько-російські взаємини представлені як *недружні* і описані у відверто глузливому ключі. Тут наведено десять головних неправдивих наративів щодо України, викладених у формі багатосерійних „сіквелів”, які складаються з окремих „сезонів” і „серій” фейків, які є тематично пов’язаними. Цитуючи міністра закордонних справ України П. Клімкіна, ця книга визначає російську владу як „фабрику брехні” – *Кремлінвуд*.

Пародійність наведеного наративу робить його ближчим до художніх та публіцистичних текстів, ніж до корпусу спеціальних – традиційних політичних чи дипломатичних. Позірно це може сприйматися теж як інша версія непрямого, неусталеного, як офіційний спосіб реагування на російську агресію, як ще одна евфемістична відповідь на неї. Втім, те, що це явище є суголосним з поточною постмодерною культурною ситуацією з її типовим жанровим змішуванням, дозволяє йому легко входити у ширший публічний контекст і бути засобом протистояння в інформаційній війні.

Отже, щойно після кількох років російської агресії Україна, зрештою, продемонструвала спроможність виробити певні механізми спротиву, які можуть протистояти російській гібридній/інформаційній агресії.

Сьогодні в он-лайн бібліотеці на офіційному сайті Міністерства культури та інформаційної політики України представлено низку різних за обсягом і жанровим оформленням книг, які прямо і недвозначно називають речі своїми іменами, оцінюючи сьогоднішній політичний режим РФ як *злочинний*. Це, зокрема, видання „Воєнні злочини Росії в світі: від Чечні до Сирії” [6] та „Дезінформація – головна зброя путінської дипломатії” [7].

Можна констатувати, що хоча й повільно, але політичний дискурс України звільняється від радянських схем „*братерства*”, у межах яких звично визначалася перцепція Росії в Україні протягом 1991–2014 років.

Доволі примітні зміни відбуваються і в дискурсі вищого політичного керівництва України. Так, Президент В. Зеленський та члени тристоронньої контактної групи широко вдаються до механізмів „перехоплення” або „віддзеркалення” дискурсивної практики ворога, зокрема, президента РФ Путіна. У 2014 році він метафорично назвав російську окупацію Криму „возвращением полуострова "после тяжелого плавания" ... в родную гавань”¹ (укр.: „поверненням півострова "після важкого плавання" ... у рідну гавань”), а у 2021 році знов звернувся до цього ж образу: „Крым вернулся в "родную гавань" из-за того, что Россия стала сильной” (укр.: „Крим повернувся у "рідну гавань" через те, що Росія стала сильною”) [8]. Зі свого боку, В. Зеленський, описуючи окупацію Криму, теж вдається до подібної метафори споріднення/антропоморфізації, але розгортає її ще більше і наводить публіці цілий наратив художнього типу щодо окупації Криму. Так, у своєму зверненні з нагоди Дня спротиву окупації АР Крим та міста Севастополя (26 лютого 2021 року) Володимир Зеленський говорить: „Ми ніколи не забудемо події семирічної давнини. Крим був серцем України. Сонячним, добрим, світлим. Сім років тому у нас вирвали серце. Ми ніколи не забудемо, хто це зробив, і ніколи не забудемо, хто дозволив це зробити. Дехто переконавав, що вирвав наше серце *законно та ввічливо*. А тепер, стискаючи його в руках, щиро дивується, чому Україна ображена, чому не хоче мати добрі стосунки, чому стільки ненависті, чому Україна не може цього забути й пробачити... Що потрібно, щоб Україна змогла знову радісно й щиро посміхнутися? Все просто. Потрібно повернути її серце. Повернути півострів Крим” [9]. З наведеного тексту можна бачити, що типова для дискурсивної практики Путіна метафорична схема, побудована на взаємовідношенні „цілого” і „частини” (де Росія – „гавань”, а Крим – „корабель”, який до неї повертається), застосовується В. Зеленським навіть ще яскравіше і ефективніше. У висловлюванні В. Зеленського взаємовідношення між „цілим” і „частиною” описується як відношення між „серцем” і „тілом”. У межах цієї метафоричної схеми взаємовідношення між частиною (Крим-„серце”) і цілим (Україна-„тіло”) постає як **непорушне** і **невіддільне**. Одним словом – таким, що відповідає природному, іманентному, незворотному порядку речей. У той час як у межах путінської метафори зв’язок між „цілим” (гавань-Росія) і „частиною” (Крим-корабель)

¹ Оскільки одним із засобів сучасної гібридної війни є використання різних мовних кодів, то тут і далі в тексті висловлювання політиків цитуються мовою оригіналу.

постає як відносний, нестабільний, тимчасовий – адже гаваней може бути багато, навіть якщо вони „рідні”, і кораблі туди заходять, щоб відплисти знов. Відповідно, у метафоричній схемі В. Зеленського зв'язок між Україною і Кримом постає як значно сильніший (оскільки є настільки природним, наскільки є природним зв'язок між серцем і тілом), ніж зв'язок між Кримом і Росією (оскільки є настільки відносним, наскільки є відносним зв'язок між кораблем і гаванню).

Дзеркальне використання дискурсивних методів ворога типове не тільки для Президента України В. Зеленського. Зокрема, Олексій Арестович, представник тристоронньої ТКГ з мирного врегулювання ситуації від України, теж вдається у своєму мовленні до використання тих самих дискурсивних схем, які спостерігаються у В. Путіна. Так, в ефірі YouTube каналу UKRLife TV 3 квітня 2021 року, характеризуючи ситуацію у зоні воєнних дій на Донбасі в контексті військових навчань НАТО Defender Europe–2021, Арестович пригрозив росіянам „большими потерями в случае нападения на Украину”, а також наголосив, що „Киев прольет столько крови, что им не понравится” (укр.: „великими втратами у разі нападу на Україну”). Неможливо не зауважити, наскільки явно наведений фрагмент корелює з реплікою В. Путіна, що прозвучала у його зверненні до Федеральних зборів РФ [10] у квітні 2021 року. Тоді В. Путін сказав: „Организаторы любых провокаций, угрожающих коренным интересам нашей безопасности, пожалеют о содеянном так, как давно уже ни о чём не жалели” (укр.: „Організатори будь-яких провокацій, які загрожують корінним інтересам нашої безпеки, пожалкують про те, що зробили, так, як давно уже ні про що не жалкували”). Подібності є очевидними: а) квантитативний спосіб презентації загрози через „вимірювання почуттів іншої сторони”; б) персоналізація формули загрози; в) обидва мовці не тільки анонсують їхні потенційні дії, але також демонструють, що вони свідомі наслідків цих дій для протилежної сторони, і попри це готові вдатися до них.

Готовність перейняти типове для поведінки Путіна дискурсивне присвоєння мовленнєвих прийомів опонента В. Зеленський демонструє і в інших ситуаціях. Подібно до того, як В. Путін актуалізує у своєму мовленні улюблений образний вислів В. Зеленського „червоні лінії” щодо РФ без посилання на Зеленського, останній використовує алюзії до путінських улюблених евфемізмів для найменування російських військовиків без знаків розрізнення як „законослухняних людей” та „ввічливих людей” (рос.: „вежливые люди”, „порядочные люди”), коли говорить про тих, хто „вирвав серце Криму законно і ввічливо”. Іншими словами, через дискурсивний інструментарій В. Зеленський заявляє про себе як про рівноправного гравця сучасної міжнародної політики.

Більше того, В. Зеленський ініціює зміну комунікативного формату з РФ. Він презентує публіці російськомовне відеозвернення [11], яке починає словами: „Однажды президент России сказал, что если драка неизбежна, то нужно бить первым” (укр.: „Одного разу президент Росії сказав, що якщо бійка неминуча, то треба бити першим”). Отже, В. Зеленський демонструє

свою готовність до поєдинку і намір бути в ньому першим. Беручи на себе роль „лідера” у комунікації і безпосередньо звертаючись до президента РФ, він заявляє: „Господин Путин, я готов пойти *еще дальше* и предложит Вам встретиться в любой точке украинского Донбасса, где идет война” (укр.: „Пане Путіне, я готовий піти ще далі і запропонувати Вам зустрітися у будь-якій точці українського Донбасу, де точиться війна”).

Примітною є інтерпретація цього запрошення проросійським політтехнологом М. Погребінським, розміщена на багатьох російських ресурсах. Він вважає, що таким кроком Зеленський виявив *неповагу* до президента РФ як *старшого колеги* і припустився *грубості*. Попри все розмаїття коментарів з цього приводу в українських інформаційних джерелах ані „неповаги”, ані „грубості” щодо Путіна українському президенту не закидалося. Для нашого аналізу важливо підкреслити, що в російських і проросійських українських медіях чітко формулювання Президентом України своєї незалежної позиції (у тому самому зверненні він наголошує „Мы – это мы, а вы – это вы” (укр.: „Ми – це ми, а ви – це ви”), бодай дискурсивної, і сьогодні сприймається як девіантна поведінка „молодшого брата”.

Ці спостереження порушують декілька суттєвих питань. Чому українському керівництву потрібно було стільки часу, щоб назвати *війну, країну-агресора, загарбників* і дотичні явища їхніми власними іменами? Чому був сформований такий довгий список евфемістичних термінів, щоб описувати воєнну ситуацію як якусь іншу? Як це корелює з рівнем національної та/або державної ідентичності сучасної України?

Наведемо деякі міркувань, які можуть бути корисними для з’ясування порушених питань.

Після дезінтеграції СРСР РФ виявилася неспроможною сприйняти суб’єктність України. Ця суб’єктність не стала фактором вибудовування образу України у російському суспільстві. І не в останню чергу тому, що у російській перцепції така суб’єктність дорівнювала позбавленню Росії її звичної великодержавної самоідентифікації. Назагал, протягом періоду з 1991 до 2014 року спостерігалось репродукування радянських схем суспільного сприйняття України у РФ. Україна і далі лишалася „молодшою братерською країною”, стосунки з якою слід будувати на основі васалітету, мінімально адаптуючи ці взаємини до поточних політичних умов. Наприклад, іменувати Україну „стратегічним партнером”, хоча реальний стан стосунків дуже слабо корелював із такою назвою.

Зі свого боку, Україна попри глибоко закорінене самоусвідомлення як незалежної нації не сприймала Росію як *ворога*, здатного вчинити агресію проти неї. У перцепції українського суспільства росіяни були новозвільненим народом, як і українці. У їхньому звільненні від тоталітаризму, у виході РФ з СРСР українці не вбачали загрози для своєї ідентичності. Ментальна схема розуміння взаємин з Росією як *братерських* превалювала в Україні навіть після початку окупації Криму. Про це свідчать численні інтерв’ю, зроблені на початку окупації з пересічними громадянами з різних частин України. У них виявлялося здивування різного ступеня цими подіями, нерозуміння їхньої мети, але вони не оцінювалися як вияв ворожості РФ проти України.

При цьому, хай який ірраціональний (чи цинічний) це мало вигляд, але після кількох років російсько-української війни В. Путін не оминав можливості наголосити у публічних висловлюваннях „братерство” як домінуючу українсько-російських взаємин: „...мы любим Украину, и украинский народ действительно я считаю братским, если вообще не одним, не частью русского народа” [12]. У липні 2021 року у декларуванні „братерства і дискурсивному об’єднанні” України з Росією В. Путін пішов ще далі. У своїй статті „Про історичну єдність росіян і українців” він заявив, що „росіяни та українці – один народ, єдине ціле”, а також, що „...стіну, яка виникла останніми роками між Росією і Україною, між частинами, по суті, одного історичного і духовного простору, сприймаю як велику спільну біду, як трагедію” [13]. Як бачимо, в останньому твердженні йдеться уже не тільки про „братерство” і „спільність” переживань, але й про „один історичний і духовний простір”. Тому, широко застосовуючи тут концепти єдності, спільності і неподільності, В. Путін дискурсивно „усуває межі” з Україною. Це „злиття” унаочнюється і тим, що статтю оприлюднено на офіційному сайті президента РФ українською мовою². Подібні дискурсивні способи, перебуваючи в очевидній суперечності з досвідом активної ворожості РФ щодо України після 2014 року, відігравали, однак, роль своєрідної „політичної анестезії”, до якої частина українського суспільства, включно з частиною політичної еліти, виявилася сприйнятливою.

У цьому світлі цікавою є думка Мирослава Поповича, який зазначає, що „...колективне переживання – не ілюзія і не вигадка. <...> ...різні види масових емоційних реакцій властиві і нашому часові” [17, с. 28]. Автор говорить про навіювання, про колективне співпереживання як засоби введення в транс великих груп. Він підкреслює, що і колективне співпереживання спільних дійств (участь у колективних маршах, танцях, співах), і спостереження за ними можуть викликати масові емоційні реакції (різного ступеня сили впливу).

Правомірно припуститися думки, що саме такі соціальні рефлексії домінували в українському суспільстві у 2014 році і уможливили успіх віроломної агресії РФ у Криму та зумовили неготовність частини українського суспільства, в т. ч. політиків, сприйняти реальність як вона є, натомість зумовили прагнення вдаватися до її малоімовірних миролюбних інтерпретацій. Саме пам’ять про спільне радянське минуле, фантомний колективізм радянських часів, відсутність реальних кордонів з колишньою метрополією як у фізичному, так і в інформаційному просторі зумовили млявість реакцій Української держави на агресію РФ у 2014 році в Криму і на Донбасі. Звідси – відсутність адекватної відповіді українських військових, запізніле відключення російського телемовлення на території України у 2014

² Ця стратегія „дискурсивного приєднання” уже застосовувалася у 2010 році напередодні підписання Україною та РФ Угоди про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, що згодом стало плацдармом для окупації Криму. Тоді, у 2010 році, моделлю усунення українсько-російських кордонів була політика РПЦ, презентована публіці патріархом Кирилом. Він публічно заявляв про бажання створити „Київський Ватикан”, перенісши патріарший престол у Києво-Печерську лавру, та прийняти громадянство України. (Див.: [14, с. 992; 15; 16].

році (до цього часу тут працювали 84 російські телеканали, а телеканал „Дощ” вимкнули лише у 2017 році, після трансляції на ньому карти України без Криму); ще більш запізним було припинення 1 квітня 2019 року дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ. Звідси ж наївні формулювання В. Зеленського часів початку його президентства щодо заходів, які необхідні для припинення війни: „Треба просто припинити стріляти” або „...якщо ми говоримо про припинення вогню, ми будемо говорити не в мінському форматі, не на засіданні у тристоронній групі, а будемо дивитись очі в очі з президентом Російської Федерації” [18]. Вочевидь ця комунікативна поведінка Глави Української держави цілком вкладається у МИ-дискурс радянського стибу, але не у воєнний дискурс.

Водночас таке недиференційоване самосприйняття в контексті комунікації з президентом ворожої країни особливо різко контрастує з тими сумнівами, які В. Зеленський висловив з приводу єдності всередині його власної країни у новорічному зверненні до нації у переддень 2020 року: „І як же нам, *таким різним*, жити далі разом? Відгородитися один від одного *великим парканом*? Хто переконав нас у тому, що наші відмінності мають значення? У нашій історії чимало епізодів, які нас об’єднують. Ми навчилися бути *єдиною країною епізодично*. У новому році нам треба бути єдиною країною кожен день. Це має стати національною ідеєю. Навчитися жити у взаємній повазі заради майбутнього країни. Де неважливо, як названа вулиця, бо вона освітлена та заасфальтована. Де немає різниці, біля якого пам’ятника ти чекаєш дівчину, в яку ти закоханий” [19]. З цього виступу випливало, що станом на той час президент не бачив країну як інтегровану єдність, формулювання національної ідеї для нього поставало як справа майбутнього, а історична пам’ять – виявом якої є іменування вулиць і зведення пам’ятників – чимось малозначущим, нікчемним. Суспільну реакцію на це звернення яскраво відбиває назва щойно цитованої статті: „Комунікативна невдача. Чому новорічна промова В. Зеленського викликала гнів українців?”. Були й інші публікації, де слова президента піддавалися критичному аналізу [20–22], зокрема, й спеціальні, як-от – філологічне дослідження Миколи Степаненка [23]. В ньому вислів В. Зеленського „*немає різниці – кака яразниці – кака яразниці*” проаналізовано в усьому багатоманітті антипатріотичних конотацій, викликаних ним у суспільній перцепції.

Мусило пройти майже півтора роки до проголошення українським президентом у квітні 2021 року адресованого президенту РФ „Мы – это мы, а вы – это вы”, до його дискурсивної перемоги у розглянутому вище коментарі щодо належності Криму. Сьогоднішнє мовлення В. Зеленського демонструє явний зсув від „*кака яразниці*”-дискурсу до уявної ідеальної моделі дискурсу очільника суверенної країни, яка дає воєнну відсіч зовнішній агресії.

Такі прояви спостерігаємо і у ширшому політичному дискурсі. Вироблення концепції Кримської платформи та її проведення стали саме таким кроком до встановлення питомого українського дискурсивного

порядку. На офіційному сайті Кримської платформи діяльність РФ описана не евфемістично, а цілком недвозначно, як така, що „грубо порушує основоположні принципи міжнародного права”, використовує „*тиск, брехню, шантаж та підкуп*”. Функція Кримської платформи також чітко окреслена – „здійснити деокупацію Криму, стати запобіжником *російській дезінформації* та закріпити міжнародну консолідовану позицію про те, що Крим – це Україна” [24].

Однак, аналізуючи матеріали роботи Кримської платформи, оприлюднені на її офіційному сайті, виявляємо декілька рубрик, які за стилем і мірою порушення нормативних вимог до офіційних дипломатичних текстів є суголосними тим заявам, які продукує Міністерство закордонних справ РФ, зокрема, в особі його офіційної представниці Марії Захарової. Так, серед потенційних сценаріїв розвитку подій у Криму на сайті Кримської платформи виявляємо сценарій 1 із заголовком „*Синергія ("Крим – сталеві яйця України")*”. Таке цілеспрямоване застосування образності, пов’язаної з людським низом, упроваджене свого часу в офіційний публічний дискурс В. Путіним (а нині звично застосовуване очільниками РФ, в т. ч. і дипломатами), явно дисонує з культурним каноном офіційно-ділової комунікації, особливо у такій традиційно консервативній функціональній сфері, як дипломатична.

Відтворення в українському політичному дискурсі типової для РФ практики виявлення на офіційному рівні вербальної агресії³ за рахунок інкорпорації у політичні контексти елементів знижених комунікативних реєстрів чи й обценного комплексу не є, на наш погляд, питомим явищем і має двоїстий характер. З одного боку – це подальше застосування методів противника для боротьби з ним, а з іншого боку – це наслідування чужих зразків, продукованих колишньою метрополією. Почасти така практика є виправданою, коли йдеться про комунікацію „у відповідь”, про поборювання противника на його власній комунікативній території. Втім, для встановлення себе як суверенної країни, суб’єкта міжнародної діяльності необхідне передусім вироблення не запозиченого, а питомого „дискурсивного порядку”. Як приклад спрямованих на це дій, можна навести розповсюдження Міністерством освіти і науки України для практичного використання у закладах загальної середньої освіти [25] „Інформаційних матеріалів до 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України”, укладених Українським інститутом національної пам’яті 2019 року [26].

Зроблені спостереження спонукають до деяких **висновків** щодо сутнісних характеристик українського дискурсу періоду російсько-української війни. Станом на її початок, у 2014 році, Україна виявилася неготовою для прийняття Росії як ворога, до повноцінного спротиву агресії останньої як у реальному, так і дискурсивному вимірах. Збереження в

³ З мовознавчої точки зору вербальна агресія – це теж агресія. Тому мовленнєву практику В. Путіна ще на початку його правління можна було розглядати як провісник майбутнього посилення агресивності поведінки РФ. Сьогодні є всі підстави вважати таке міркування слушним.

українській суспільній свідомості ментальних схем „братерства”, сформованих у межах так і не переглянутого належним чином радянського історико-політичного нарративу, зумовили неадекватне дискурсивне віддзеркалення воєнної дійсності, його евфемістичність, а отже – зниження його мобілізаційного потенціалу.

До певної міри можна шукати цьому пояснення у „молодості” відновленої української державності, у „демократичному транзиті” (В. Яремчук) тощо. Зрештою, на пострадянському просторі Україна не єдина країна, що має подібні „вади зростання”. Специфічність ситуації з Україною, однак, полягає у її винятковому значенні для реалізації неоімперіалістичних прагнень РФ з відповідним вибудовуванням її новоімперського нарративу. Те, що без лінгвосеміотичного капіталу України (Київський міф і под.) така реалізація неможлива, давно стало загальним місцем для політикуму РФ та її ідеологів. Тим часом сприйняття РФ як новозвільненого колишнього радянського народу зберігалось в українському суспільстві і після початку війни, практично до останнього часу.

Цілісний історичний (історико-політичний) нарратив є наріжним каменем для формування національно-державної окремішності. Саме ним обґрунтовується присутність державної одиниці у світовому геополітичному просторі. Він же живить і національну ідентичність цього суб’єкта суверенітету. Ці явища взаємозалежні. Без цього усталити національно-державну ідентичність, встановити межі державної суб’єктності складно. На сьогодні в українських реаліях такого нарративу ще не створено. Як наслідок, маємо не унікально специфічний питомий політичний дискурс, а посттоталітарний дискурсивний сурогат, у віддзеркаленні якого, здавалося б, контрастно відмінні поняття *своїх і чужих, війни і миру* стають розмитими, що у реальних обставинах спричиняється до неефективних політичних рішень.

У світлі сказаного очевидно є потреба подальших досліджень політичного дискурсу України як ефективного способу здобуття об’єктивних характеристик політичної свідомості українського суспільства. Особливо перспективним напрямом бачиться проведення таких досліджень із залученням великих масивів текстових даних (лінгвістичних корпусів). Це відкриває шлях до більш точного виділення та вивчення актуальних політичних феноменів з великою мірою повноти у заданих часових зрізах, що, в свою чергу, є основою для плідних компаративних досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Український правопис / АНУРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. 3-тє вид., випр., й доп. Київ : Наукова думка, 1990. 240 с.
2. Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев’ятий вал чи Китайська стіна. Київ : НІСД, 2015. 132 с.
3. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналітична доповідь / за заг. ред. А. Баровської. Київ : НІСД, 2016. 109 с.
4. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

5. Біла книга спеціальних операцій проти України 2014–2018. *М-во інформ. політики України* / за заг. ред. Д. Ю. Золотухіна. Київ : „Мега-прес груп”, 2018. 382 с.
6. Воєнні злочини Росії в світі: від Чечні до Сирії. Київ : МІП Ukraine, 2019. 32 с. URL: https://mkip.gov.ua/files/pdf/злочини_укр.pdf (дата звернення: 20.09.2021).
7. Дезінформація – головна зброя путінської дипломатії. Київ : МІП України, 2019. 32 с. URL: <https://mkip.gov.ua/news/3136.html> (дата звернення: 20.09.2021).
8. Путин: Крым вернулся в „родную гавань” из-за того, что Россия стала сильной. *IA Регнум*. 21.03.2021. URL: <https://regnum.ru/news/polit/3220941.html> (дата звернення: 20.09.2021).
9. Звернення Президента України з нагоди Дня спротиву окупації АР Крим та міста Севастополя. 26.02.2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-dnya-sprotivu-okupac-66821> (дата звернення: 15.09.2021).
10. Послание Президента Федеральному Собранию. 21.04.2021. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/65418> (дата звернення: 15.09.2021).
11. Зеленский В. А. Обращение к президенту России 21.04.2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=BNgBlstZKQI&ab_channel=UATVChannel
12. Путин В. Выступление на XIV Ежегодном заседании Валдайского дискуссионного клуба. 19.10.2017. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/page/218> (дата звернення: 15.09.2021).
13. Путин В. Про історичну єдність росіян і українців. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/by-date/12.07.2021> (дата звернення: 15.09.2021).
14. Гриценко О. Президенти і пам’ять. Політика пам’яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ : „К.І.С.”, 2017. 1136 с.
15. Портніков В. Мрії „православного папи”. *Радіо Свобода*. 27.07.2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2110413.html> (дата звернення: 15.09.2021).
16. Радинський О. Український Ватикан? *Commons/Спільне*. 12.01.2011. URL: <https://commons.com.ua/ru/ukrayinskij-vatikan/> (дата звернення: 15.09.2021).
17. Попович М. В. Теорія ментальності. *Проблеми теорії ментальності* / НАН України. Інститут філософії ім. Г. Сковороди. Київ : Наукова думка, 2006. С. 3–30.
18. Калишник П. Їду, аби подивитись Путіну в очі: Що Зеленський сказав напередодні „нормандської зустрічі”. *Громадське радіо*. 07.12.2019. URL: <https://hromadske.ua/posts/yide-abi-podivitis-putinu-v-ochi-sho-zelenskij-skazav-naperedodni-normandskoji-zustrichi> (дата звернення: 15.09.2021).
19. Туркова К. Комунікативна невдача. Чому новорічна промова Зеленського викликала гнів українців? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/povoruchne-zvernennya-zelenskogo-/30359116.html> (дата звернення: 15.09.2021).
20. Басараб М. „Какаяразница” – це коротка дорога в голодний і сирій „русский мир”. *Високий Замок*. 06.01.2020. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs/403890-kakayaraznitsa-tse-kоротка-dорога-v-golodnij-i-sirij-russkij-mir> (дата звернення: 15.09.2021).
21. Трегубов В. Різниця є, пане Зеленський: наша відповідь на привітання Президента. 02.01.2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FIW-AqmvbPw> (дата звернення: 15.09.2021).
22. Шрамович В. „Яка різниця”: що насправді хотів сказати Зеленський? BBC. Україна. 02.01.2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50973539> (дата звернення: 15.09.2021).

23. Степаненко М. Лексико-семантична система української мови в новітньому динамічному представленні. *Філологічний часопис*. 2021. Вип. 1 (17). С. 117–131.

24. Кримська платформа. URL: <https://crimea-platform.org/narratives> (дата звернення: 15.09.2021).

25. Лист Міністерства освіти і науки України „Про інформаційні матеріали”. 14.03.2019. URL: <http://loippo.lviv.ua/DOC/Wychowannia/> (дата звернення: 15.09.2021).

26. До 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України. URL: <https://uin.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovum/do-5-richchya-vid-pochatku-zbrojnoyi-agresiyi-rosiyskoyi-federaciyi-proty-ukrayiny> (дата звернення: 15.09.2021).

References

1. Ukrainykyi pravopys / AN URSS, In-t movoznavstva im. O. O. Potebni. 3-tie vyd., vypr., y dop. Kyiv : Naukova dumka, 1990. 240 s. (Ukrainian Orthography).

2. Horbulin V. P., Vlasjuk O. S., Kononenko S. V. *Ukraine i Rosiia: dev'iatyi val chy Kytaiska stina*. Kyiv : NISD, 2015. 132 s. (Ukraine and Russia: The Ninth Shaft or the Great Wall of China).

3. *Informatsiini vyklyky hibrydnoi viiny: kontent, kanaly, mekhanizmy protydii : analychna dopovid' / za zah. red. A. Barovskoi*. Kyiv : NISD, 2016. 109 s. (Information Challenges of Hybrid Warfare: Content, Channels, Counteraction Mechanisms).

4. *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front : monohrafiia / za zah. red. V. P. Horbulina*. Kyiv : NISD, 2017. 496 s. (World Hybrid War: Ukrainian Front).

5. *Bila knyha spetsialnykh operatsii proty Ukrainy 2014–2018. M-vo inform. polityky Ukrainy / za zah. red. D. Yu. Zolotukhina*. Kyiv : „Meha-pres hrup”, 2018. 382 s. (White Book on Special Operations Against Ukraine 2014–2018).

6. *Voieni zlochyny Rosii v sviti: vid Chechni do Syrii*. Kyiv : MIP Ukraine, 2019. 32 c. URL: https://mkip.gov.ua/files/pdf/zlochyny_ukr.pdf (Russia's War Crimes in the World: from Chechnya to Syria).

7. *Dezinformatsiia – holovna zbroia putinskoj dyplomatii*. Kyiv : MIP Ukraine, 2019. 32 s. URL: <https://mkip.gov.ua/news/3136.html> (Disinformation is the main weapon of Putin's diplomacy).

8. *Putyn: Krym vernulsia v „rodnuiu havan” yz-za toho, chto Rossyia stala sylnoi. IA Rehnum*. 21.03.2021. URL: <https://regnum.ru/news/polit/3220941.html> (Putin: Crimea has Returned to its „Home Haven” because Russia has Become Strong).

9. *Zvernennia Prezydenta Ukrainy z nahody Dnia sprotyvu okupatsii AR Krym ta mista Sevastopolia*. 26.02.2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-dnya-sprotivu-okupac-66821> (Address of the President of Ukraine on the Occasion of the Day of Resistance to the Occupation of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol).

10. *Poslanye Prezydenta Federalnomu Sobranyiu*. 21.04.2021. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/65418> (Address of the President to the Federal Assembly).

11. *Zelenskyi V. A. Obrashchenie k prezidentu Rossii* 21.04.2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=BNgBlstZKQI&ab_channel=UATVChannel (Address to the President of Russia).

12. *Putin V. Vystuplenie na XIV Ezhehodnom zasedanii Valdaiskoho diskussionnogo kluba*. 19.10.2017. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/page/218> (Speech at the XIV Annual Meeting of the Valdai Discussion Club).

13. Putin V. Pro istorychnu yednist rosiian i ukrainsiv. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/by-date/12.07.2021> (On the historical unity of Russians and Ukrainians).
14. Hrytsenko O. Prezydenty i pam'iat. Polityka pam'iaty prezydentiv Ukrainy (1994–2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty. Kyiv : „K.I.S.”, 2017. 1136 s. (Presidents and Memory. The Policy of Memory of the Presidents of Ukraine (1994–2014): Background, Message, Implementation, Results).
15. Portnikov V. Mrii „pravoslavnoho papy”. *Radio Svoboda*. 27.07.2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2110413.html> (Dreams of the „Orthodox Pope”).
16. Radynskiy O. Ukrainskyi Vatykan? *Commons/Spilne*. 12.01.2011. URL: <https://commons.com.ua/ru/ukrayinskij-vatikan/> (The Ukrainian Vatican?).
17. Popovych M. V. Teoriia mentalnosti. *Problemy teorii mentalnosti / NAN Ukrainy. In-t filosofii H. Skovorody*. Kyiv : Naukova dumka, 2006. S. 3–30 (Theory of Mentality. Problems of the Theory of Mentality).
18. Kalyshnyk P. Yidu, aby podyvyty' Putinu v ochi: Shcho Zelenskyi skazav naperedodni „normandskoi zustrichi”. *Hromads'ke radio*. 07.12.2019 roku. URL: <https://hromadske.ua/posts/yide-abi-podivitis-putinu-v-ochi-sho-zelenskij-skazav-naperedodni-normandskoyi-zustrichi> (I'm Going to Look Putin in the Eyes: What Zelensky Said on the Eve of the „Norman meeting”).
19. Turkova K. Komunikatyvna nevdacha. Chomu novorichna promova Zelenskoho vyklykala hniv ukrainsiv? *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novoruchne-zvernennya-zelenskogo-/30359116.html> (Communicative Failure. Why did Zelensky's New Year's Speech Provoke the Anger of Ukrainians?).
20. Basarab M. „Kakaiaraznitsa” – tse korotka doroha v holodnyy i siryi „russkyi mir”. *Vysokyi Zamok*. 06.01.2020. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs/403890-kakayaraznitsa-tse-korotka-doroga-v-golodnij-i-sirij-russkij-mir> („What a Difference” is a Short Way to the Hungry and Gray „Russian World”).
21. Trehubov V. Riznytsia ye, pane Zelenskyi: nasha vidpovid na pryvitannia Prezydenta. 02.01.2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FIW-AqmvbPw> (There is a Difference, Mr. Zelensky: Our Response to the President's Greetings).
22. Shramovych V. „Iaka riznytsia”: shcho naspravdi khotiv skazaty Zelenskyi? BBC. Ukraina. 02.01.2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50973539> („What's the Difference”: What did Zelensky Really Want to Say?).
23. Stepanenko M. Leksyko-semantychna systema ukrainskoi movy v novit'nomu dynamichnomu predstavleni. *Filolohichniy chasopys*, 2021. Vyp. 1 (17). S. 117–131 (Lexical and Semantic System of the Ukrainian Language in the Latest Dynamic Representation).
24. Krymska platforma. URL: <https://crimea-platform.org/narratives> (Crimean Platform).
25. Lyst Ministerstva osvity i nauky Ukrainy „Pro informaciini materialy”. 14.03.2019. URL: <http://loippo.lviv.ua/DOC/Wychowannia/> (The Letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine On Informational Materials).
26. Do 5-richchia vid pochatku zbrojnoi agresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbrojnoyi-agresiyi-rosiyskoyi-federaciyi-proty-ukrayiny> (Towards the 5-th Anniversary of the Beginning of Russian Federation Aggression against Ukraine).

Стаття надійшла до редакції 23.09.2021

Антикризовий ресурс політики пам'яті в Україні

Анотація. У пропонованій статті розглядається політика пам'яті як інструмент подолання кризових явищ в українському суспільстві.

В умовах відкритого інформаційного суспільства пам'ять є ресурсом суспільного діалогу, який забезпечує конструювання конвенційного гранд-нарративу, багатосторонню комунікацію різних груп і верств населення, пошуки можливостей порозуміння і примирення. В Україні дотепер немає загальносуспільного консенсусу щодо „чужого”, антиукраїнського характеру імперської та комуністичної влади, нав'язаної ззовні. Тривають політичні дискусії щодо інтерпретації російськоімперського і тоталітарного радянського минулого між носіями різних конфліктних моделей пам'яті – неорадянської, національно-державницької та ліберальної.

У постмайданний період в українському суспільстві апробується широкий інструментарій мнемоісторичної політики, пов'язаний із реаліями гібридної війни та потребою зміни акцентів у мові пам'яті. Суттєвим кроком у напрямі діалогічності практик комеморації й відходу від спекулятивного вербально-символічного арсеналу постправди стала декомунізація. Втілення нових акцентів політики пам'яті органічно пов'язане з цифровою мобільністю, яка забезпечує альтернативні платформи мнемоісторичних практик і розширює можливості пам'ятання, пригадування, переоцінки подій минулого у віртуальному комунікативному дискурсі.

Автором обґрунтовується теза про амбівалентність політики пам'яті в Україні, доводиться, що російський культурно-інформаційний вплив негативно впливає на процеси впровадження конструктивних напрямів політики пам'яті в Україні, налагодження національного діалогу.

Ключові слова: політика пам'яті, суспільний діалог, гібридна війна, комеморація, постпам'ять, постправда, цифрова мобільність.

Юрій Шаповал,
доктор історичних наук,
професор,
Інститут політичних
і етнопатристичних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
ORCID: 0000-0002-2883-6403
shapoval@ipiend.gov.ua

Yury Shapoval,
PhD hab. (History), Professor,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
National Academy of Sciences
of Ukraine
ORCID: 0000-0002-2883-6403
shapoval@ipiend.gov.ua

Anti-crisis resource of memory policy in Ukraine

Abstract. The proposed article considers the politics of memory as a tool for overcoming crises in contemporary Ukrainian society.

In an open information society, memory is a resource of social dialogue, which provides the construction of a conventional grand narrative, multilateral communication of different groups and segments of the population, the search for opportunities for understanding and reconciliation. There is still no general public consensus in Ukraine on the „alien”, anti-Ukrainian nature of imperial and communist power imposed from

outside. Political discussions continue on the interpretation of the Russian imperial and totalitarian Soviet past between the bearers of different conflicting models of memory – neo-Soviet, national-state and liberal.

In the post-Maidan period, Ukrainian society is testing a wide range of mnemonic tools of historical policy related to the realities of hybrid warfare and the need to change the emphasis in the language of memory. Decommunization has become an essential step towards the dialogic practices of commemoration and departure from the speculative verbal-symbolic arsenal of post-truth. The implementation of new accents of memory policy is organically connected with digital mobility, which provides alternative platforms of mnemonic practices and expands the possibilities of recalling, remembering, reassessing the events of the past in virtual communicative discourse.

The author substantiates the thesis about the ambivalence of memory policy in Ukraine, argues that the Russian cultural and informational influence negatively affects the processes of implementation of constructive directions of memory policy in Ukraine, the establishment of national dialogue.

Key words: memory policy, social dialogue, hybrid war, commemoration, postmemory, post-truth, digital mobility.

*Історія обмежена далеким обрієм,
у якому сьогодення – вагоме як прихисток,
певне ствердження себе, рішення, виконання.
Карл Ясперс [1, с. 280].*

За перехідної доби питання тлумачення уявного минулого та верифікації історичної пам'яті як для України, так і для всього пострадянського простору постало вкрай актуальним. На порядку денному був запит на конструювання сучасної ідентичності нових суверенних держав. Переосмислення історичного досвіду мало декілька інструментальних цілей: соціальний діалог і консолідація, легітимація обраної моделі посткомуністичної трансформації й нових політичних акторів. За таких умов політика пам'яті стала важливим елементом ствердження національного сентименту через винайдення прийнятної версії історичного гранд-нарративу.

Виходячи з цього, автор статті поставив метою дослідити динаміку політики пам'яті в Україні у часи незалежності як ресурсу легітимації нового політичного суб'єкта – Української держави – у суспільній перцепції всередині і ззовні країни. Для цього будуть розв'язуватися такі завдання: визначити причини несформованості історичного гранд-нарративу суверенної України; виявити різні типи і моделі політики пам'яті, актуальні для України після 1991 року; охарактеризувати політику пам'яті з точки зору її системності / несистемності у періоди з 1991–2013 та з 2013 – дотепер; визначити сучасні практики комеморації у площині їхньої проактивності; виявити продуктивні напрями розширення можливостей пам'ятання, пригадування, переоцінки подій минулого у віртуальному комунікативному дискурсі.

Після відновлення суверенітету України вітчизняні дослідники інтенсифікували дослідження національного історичного процесу, відтворюючи сукупність його політичних, соціальних, економічних і культурних аспектів. Утім, запропонувати конвенціональний цілісний

консолідуючий концепт бачення минулого дотепер не вдалося. Одна із серйозних перешкод на цьому шляху полягала в тому, що мнемоісторична політика в Україні була асистемною, вибірковою, ситуативною, спекулятивною і формувалася на основі амбівалентної проєктивної моделі з елементами неорадянських і україноцентричних (державницьких) образів, символів й акцентів.

Доречно нагадати, що „політика пам’яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається "битва за минуле" із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набувають ваги ідеологічної зброї. Водночас вони здатні виконувати і функції соціального захисту, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій” [2]. Ідеться не лише про віктимні образи, але про будь-які ситуативно актуалізовані й ритуалізовані практики пригадування подій і постатей уявного минулого на догоду поточним політичним потребам (спекулятивна адаптація як елемент культури пам’яті).

Не можна не оминати й той факт, що політика пам’яті органічно пов’язана з історичною пам’яттю. За твердженням Алли Киридон, „поняття скеровують практики. Ідеться про взаємозалежність та взаємообумовленість "історичної пам’яті" та політики пам’яті. Історична складова є неодмінним елементом ідентифікації та легітимації як окремої особи, так і культурної спільноти, яка прагне встановити ціннісний континуум національної свідомості” [3, с. 50].

Історична пам’ять залишається органічною складовою національної ідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі, поряд з мовно-культурними традиціями, об’єднує окремих осіб і соціальні групи у нації, наділяє її представників почуттям духовної спорідненості, уявної, але спільності. Подібні колективні переживання минулого стають важливим соціокультурним феноменом індивідуальної й колективної самоідентифікації.

Попри уявну спонтанність і еволюційність процесів формування історичних наративів за сучасних умов держава, використовуючи засоби відповідної політики та управління, виступає впливовим суб’єктом формування національної пам’яті. Цей напрям діяльності органів влади у політичному й науковому дискурсі дістав усталену назву „державна політика пам’яті”. Вона є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам’яті національної спільноти. При цьому, з огляду на незавершеність націєтворчих процесів та динаміку подій останніх років, питання характеристики можливостей політики пам’яті та досвіду її впровадження потребує подальшого всебічного дослідження.

Політика пам’яті віддзеркалює:

– реальний і уявний досвід суспільства;

- актуальний стан його базових інститутів;
- соціально-політичну структуру суспільства;
- співвідношення груп впливу (ситуативних груп пам'яті);
- переконання та оцінки державно-політичних лідерів.

Подання і вшанування уявного минулого здійснюються у вигляді різноманітних практик:

- вербалізованих (промови політичних лідерів, підручники, посібники, наратив тощо);
- візуальних (державна символіка, пам'ятники, музеї, тобто – місця пам'яті);
- ритуальних (паради, свята, урочистості). До них поступово долучаються цифрові мнемоісторичні практики пригадування і пошанування минулого.

Політика пам'яті як динамічна смислоутворююча категорія в сучасному українському суспільстві відіграє такі функції:

– *деконструкція і спростування неорадянських міфів й ідеологем.* Наприклад, відеопроєкт Українського інституту національної пам'яті (УІНП) „Війна і міф”, підготовлений 2020 року до Дня пам'яті та примирення. Йдеться про три змістовні кількахвилинні ролики, які покликані зруйнувати поширені радянські міфи. Зокрема: міф про „Велику Вітчизняну війну” – термін, який став ідеологічним кліше, на противагу поширеному у світі поняттю „Друга світова війна”, міф про радянський народ як „народ-визволитель”, який фактично був „народом-окупантом”, та міф про Георгія Жукова як „Маршала Перемоги” (його рядові бійці між собою називали „Катафалком” і „М'ясником”, але радянська пропаганда перетворила його на пропагандистського ідола [4].

Ще одним промовистим прикладом є деконструкція радянських міфів про кримських татар як „дезертирів”, „зрадників” і „колаборантів”, покликаних виправдати їх депортацію сталінською владою і цілковиту русифікацію півострова. За словами Сергія Громенка, встановлено, що у 1944 році сталінська влада відправила на спецпоселення прямо з військових частин 8995 кримських татар-учасників війни. Серед яких були 524 офіцери і 1392 сержанти, які пройшли усю війну в лавах Червоної армії [5];

– *сприяння широкому суспільному діалогові і порозумінню.* Зокрема, найбільшого резонансу в цьому контексті набули такі питання: меморіалізація Бабиного Яру; пригадування Донбасу як заповука його деокупації; кримське питання – в аналогічному структурно-семантичному контексті. Зокрема, в травні 2020 року було оприлюднене звернення української культурної та наукової спільноти до очільників держави та Київського міського голови щодо меморіалізації Бабиного Яру. Серед підписантів – тисячі знаних громадських діячів: члени ініціативної групи „Перше грудня”, філософи, вчені, діячі мистецтв, правозахисники, колишні політв'язні, журналісти.

У зверненні, серед іншого, зазначалося: „Ми переконані, що Бабин Яр – це одне з ключових місць національної пам'яті українців як сучасної

політичної нації – громадян України всіх національностей. Ми пам'ятаємо жертви Голокосту, так само як і Голодомору та Великого терору, геноциду ромів і депортації кримських татар. Трагедія українського єврейства є невилучним складником історії України, трагедією всього українського народу. Пошанування жертв Голокосту, одним із символів якого є Бабин Яр, а також інших жертв Бабиного Яру – ромів, пацієнтів психіатричної лікарні, заручників, військовополонених, учасників українського національного та радянського рухів Опору – є справою державної ваги, а створення національного меморіалу має стати завданням усього суспільства за державного фінансування і системної підтримки найвищих державних інституцій” [6].

На переконання підписантів, Українська держава має виступати головним ініціатором, організатором і гарантом захисту національних інтересів, а отже – національної безпеки у царині колективної пам'яті. Відстороненість чинної влади та недостатня підтримка нею українських громадських ініціатив і фахових середовищ призводить також і до звинувачень у неналежному пошануванні з боку Української держави жертв Бабиного Яру – жахливої трагедії Другої світової війни та одного зі світових символів Голокосту, а також уможлиблює реалізацію сумнівних експериментів не лише над пам'яттю загиблих, а й над живими носіями цієї пам'яті;

– *інструменталізація й адаптація історичного дискурсу задля вироблення конвенційної версії уявного минулого.* Цей процес триває постійно та зумовлений зміною акцентів у мнемоісторичній політиці з віктимних, фаталістичних на глорифікаційні, стверджувальні. Впровадження державницької мнемоісторичної моделі підживлюється „гарячою” пам'яттю про героїв АТО й учасників ООС, яка є частиною ширшого нарративу українських національно-визвольних змагань. Ототожнення російсько-української війни з подіями доби УНР (наприклад, порівняння маріонеткових квазіутворень „ДНР” і „ЛНР” з Донецько-Криворізькою республікою) покликане не лише сконструювати узгоджене бачення історичного процесу, але й продемонструвати дидактичний елемент пригадування: на досвіді розбрату і минулих поразок державницьких проєктів формувати солідарне бачення поточних національних інтересів і спільний комплекс цінностей, спільну мову пам'яті, спільний україноцентричний сентимент.

На думку вітчизняних дослідників, Україна посткомуністичного періоду не виробила спільного знаменника щодо тлумачення власної історії. Відсутність об'єднувального національного гранд-нарративу, відцентрові версії тлумачення історії держави, сталі маніпуляції на мовному і релігійному ґрунті засадничо вплинули на поглиблення політичних і соціокультурних міжрегіональних суперечностей. Вони мали негативні наслідки для формування загальноукраїнської ідентичності, дестабілізували суспільство, послабили кіберінформаційну безпеку держави. Незважаючи на широкий ресурсний потенціал цифрових технологій, мова пам'яті лишається глибоко традиціоналістичною, ретроспективною, насиченою етнічними маркерами, а отже – модерною. Постмодерна інформаційна реальність

з її багатовекторністю, розмиттям цінностей, ентропією чеснот і новими структурно-символічними категоріями суперечить словникові пам'яті, складеному за підсумками декількох століть бездержавності й розбрату.

Засадничими принципами витворення образів-спогадів під час конструювання політики пам'яті в Україні є травма/трагедія і тріумф. Травмуючий образ уявного минулого концептуалізує політику пам'яті держави, водночас тріумф – героїзує її. Окремі сюжети уявного минулого потрапляють в зону „змови мовчання” (колективна пам'ять уникає згадок про те, що завдало їй найсуттєвішої травми). Понад те, політика пам'яті є ретранслятором історичного досвіду, в тому числі – гостро травматичного. Свідома актуалізація зон „змови мовчання” використовується для унеможливлення ретравматизації [7, с. 245].

В Україні сформувалися полярні інтерпретації багатьох історичних подій та епох, що їх підхоплюють політичні антагоністи чи конкуренти, різні громадські групи та рухи. Утворилися конкуруючі „режими пам'яті” про цілу низку подій, особистостей, організацій та історичних періодів української історії, починаючи від княжих часів та спадщини Київської Русі, від питання про „вірність” чи „державну зраду” козацького гетьмана Івана Мазепи в часи царату до проблеми „питомості” чи „накиненості” (окупаційного характеру) радянської влади [8].

В Україні дотепер немає загальносуспільного консенсусу щодо „чужого”, антиукраїнського характеру імперської та комуністичної влади, нав'язаної ззовні. Тривають запеклі політичні дискусії щодо інтерпретації російськоімперського і тоталітарного радянського минулого між носіями різних конфліктних моделей пам'яті – неорадянської, національно-державницької та ліберальної. Антиукраїнські політичні ініціативи та проєкти ділять країну масовими маніпуляціями історії, які десуверенізували свідомість, підважували основи державності. Пошуки конвенціональної моделі ідентичності в контексті „навздогінної” модернізації стали виявом стану невизначеності щодо усталеної загальноукраїнської системи суспільно-політичних цінностей, гострої конфронтації різновекторних політичних сил і, як наслідок, – неможливості визначення оптимального напрямку розвитку суспільства [9, с. 6].

Німецький дослідник Йорн Рюзен зауважив, що з погляду теорії історії це означає, що в досвіді минулого завжди є сподіване майбутнє. Й. Рюзен вводить поняття „темпоральна інтерсуб'єктивність” – це зв'язок між людьми минулого і сучасними людьми, який перебуває на рівні змістовності практики їхнього життя. Надії, очікування і страхи в ланцюгу поколінь якоюсь мірою „передаються у спадок” [10, с. 315]. Цей психоінформаційний аспект пам'ятання підважує мнемоісторичні практики в контексті постправди, дозволяє певним політикам, партіям і організаціям творити паралельну реальність, пропонувати цільовій аудиторії „зручний” історичний дискурс, апелювати до ностальгії, використовувати ритуалізм і автостереотипи.

Аналізуючи поточні акценти політики пам'яті в Україні, Ігор Симоненко

констатує: „Аналіз ситуації, що склалася в сучасній Україні щодо питань, пов’язаних з формуванням історичної пам’яті, свідчить про постійно зростаючу впродовж останніх років політизованість цього сегмента суспільного життя. Причина зазначеного процесу лежить у площині не стільки об’єктивних чинників (крах комуністичної ідеології та проголошення державної незалежності викликали закономірну зміну оцінок історичного минулого українського народу), як суб’єктивних чинників (відмінне трактування минувшини різними політичними силами, включення історичної тематики у контекст політичної боротьби). Дискусії щодо оцінки важливих аспектів історичного минулого України переросли не лише рамки наукових обговорень, а й державні кордони, що виявляється у цілеспрямованій позиції керівництва РФ стосовно державної політики пам’яті в Україні” [11].

Упродовж 1991–2013 років політика пам’яті в Україні формувалася асистемно і значною мірою залежала від того, яка політична сила була при владі. Її змістовне наповнення можна схарактеризувати як поміркований україноцентричний дискурс – творення мнемоісторичного метатексту без „гострих кутів” і критичних акцентів (у бік сусідів – акторів пам’яті). Прикметною подією стала поява української національної валюти, на банкнотах якої було зображено князів, гетьманів і поетів (візуалізація героїв й інструменталізація уявного минулого). За ініціативи Президента України Леоніда Кучми втілювалося гасло „Україна – не Росія” („м’яка суверенізація” і поступова відмова від моністичної неорадянської моделі).

Акценти мнемоісторичної політики 1990-х – початку 2000-х років були порівняно безконфліктними, а російський культурно-інформаційний чинник не актуалізувався і не засуджувався. Було запропоновано навчальний курс історії України для середньої та вищої школи, заснований на стандартній етнічно-ексклюзивній схемі, що повторювала модерні мислесхеми кінця XIX – початку XX століть. Було частково усталено пантеон героїв, історичних символів, місць пам’яті та комеморативних ритуалів. Запроваджено низку загальнонаціональних свят (День Незалежності, День пам’яті жертв політичних репресій, День пам’яток історії та культури, День партизанської слави, День української писемності та мови). Витіснення радянської історичної символіки й топоніміки було поступовим, нефорсованим, мінімально декларативним („тиха політика пам’яті”, за висловом Ірини Ковальської-Павелко).

За каденції Президента України Віктора Ющенка (2005–2010 роки) змістовний наголос робився на тому, що українці – народ-жертва трьох голодоморів, що їх спричинила політика радянської влади. Мартирологічний наратив, заснований на повторному переживанні травматичного досвіду уявного минулого, практично замістив собою всі інші націєтворчі акценти. Водночас розпочалося конструювання нового пантеону героїв за участі постатей національно-визвольного руху часів міжвоєнної доби та Другої світової війни. Легітимація нового політичного суб’єкта (держави) досягалася й за рахунок історії як ресурсу виправдання політичних рішень. Виразною рисою суспільної свідомості було конкурування різних типів пам’яті.

Президент Віктор Ющенко також намагався інституціоналізувати

нормативний підхід до історії з головною директивою декомунізації, коли 2006 року санкціонував відкриття Інституту національної пам'яті (УІНП). У період з 2007 по 2014 роки ключовими темами, викладеними на вебсайті УІНП, були Голодомор 1932–1933 років, кваліфікований як геноцид проти української нації, національно-визвольні змагання 1917–1920 років та Друга світова війна, з основним акцентом на історії ОУН і УПА як борців за українську незалежність.

Перед тим, як залишити президентський пост у січні 2010 року, Віктор Ющенко присвоїв посмертне звання „Герой України” Степанові Бандері, очільникові ОУН. Це рішення викликало резонанс, широкі дискусії (включно з міжнародними). Було відверто декларовано осуд цього рішення з боку частини суспільства в Україні, а також за кордоном. Прихильники такого рішення Ющенка, своєю чергою, акцентували переважно антирадянське значення особи Бандери та його державницькі устремління.

З обранням 2010 року Президентом України Віктора Януковича політика пам'яті почала набувати деяких нових рис. Є підстави говорити про переорієнтацію з антиколоніальної політики пам'яті на „реставраційну” політику пам'яті. Ключовим стало повернення до радянської символіки й мислешем. Першим демонстративним кроком у цьому напрямі було спільне українсько-російсько-білоруське святкування „Перемоги” у Другій світовій війні та повернення терміна „Велика Вітчизняна війна” до публічних заяв можновладців і спікерів влади. У травні 2011 року Верховна Рада ухвалила рішення про „Прапор Перемоги”, яке *de facto* дозволяло використовувати радянський червоний прапор як символ у День Перемоги.

Віктор Янукович призначив новим директором Українського інституту національної пам'яті доктора історичних наук, професора Валерія Солдатенка, історика комуністичного і українського національно-визвольного руху під час революції 1917–1921 років, уродженця Донеччини, який був членом Комуністичної партії України і після її першої формальної заборони. Змістовно оцінюючи кроки влади і тодішнього УІНП, можна стверджувати, що було представлено відверто проросійський мнemoісторичний контекст. Погляди В. Януковича на голод 1932–1933 років, що його він уникав називати „Голодомором”, та негативне ставлення до Романа Шухевича та Степана Бандери (це була очевидна стигматизація В. Ющенка), стали найбільш обговорюваними питаннями серед громадських діячів, інтелектуалів, журналістів та політиків. Гострі дискусії продемонстрували, що для більшості критика теми Голодомору та ОУН і УПА слугувала лакмусовим папірцем його ступеня патріотизму.

Провладна Партія регіонів у політиці пам'яті вжила низку заходів нерадянського/проросійського кшталту. Зокрема, навесні 2010 року одіозний депутат від Партії регіонів Вадим Колісніченко організував у Києві від імені „російськомовних українців” виставку, присвячену „польським та єврейським жертвам УПА”. В основі була чітка спекулятивна мета інструменталізувати суперечливо-трагічну пам'ять у політичній боротьбі, вкотре затаврувати „кровожерливих” оунівців/упівців. Тоді ж у Запоріжжі

місцевий обком Комуністичної партії України спорудив погруддя Й. Сталіну. Щоправда, його пізніше понівечили прихильники націонал-патріотичної організації „Тризуб”, але комуністи відновили його, поставивши за склом. Цей факт засвідчив непримиренний антагонізм між суспільним запитом на антиколоніальний націоналізм та тодішньою владою, яка мала намір всіляко захищати радянську спадщину.

Політика пам'яті після Революції Гідності та протягом російсько-української війни вперше за всю історію незалежності України набула системного й прямолінійного (операціонального) характеру. Реформований УІНП узяв курс на декомунізацію, підтриману відповідними законами. Важливим нюансом стало те, що змістовні акценти, словник пам'яті, мнемоісторичний дискурс у цілому стали іншими – замість віктимізації, наголос було зроблено на глорифікацію.

Український народ перестав зображуватися як безпорадна жертва історичних обставин. Натомість на порядку денному стали компліментарні риси, пов'язані з волею, спротивом, спонтанною громадянською ініціативою, горизонтальною мобільністю і самоорганізацією суспільства, що за умов тривалої неконвенціональної війни з Росією є цілком зрозумілим кроком [12]. Невдовзі з'явилися критики цього підходу. Вони закидали йому „аберацію історичного сприйняття”, конкуренцію з польськими й єврейськими мнемоісторичними практиками, а сам УІНП звинувачували в тому, що той „створив опорні пункти української віктимності” [13].

Важливим досягненням УІНП останніх років стало доведення до широкої міжнародної громадськості ролі та внеску українців у Другій світовій війні в складі армій різних держав, на різних континентах. Гаслом мнемоісторичних практик стало „Ніколи знову”. Як і багато інших світових держав колишньої антигітлерівської коаліції, Україна обрала мак як символ пам'яті та примирення. Таким чином держава офіційно долучилася до європейської традиції пам'яті про війну у її постгероїчному фокусуванні на жалобі за жертвами війни.

Утім, за словами дослідників, попри широку кампанію з декомунізації „міф про Велику вітчизняну війну зберіг залишкову символічну силу. Символічний капітал, що його комуністична влада вклала в культ Великої вітчизняної війни, і досі видимий у проблемі відчутної "пустоти" минулого без комфортного міфу Перемоги – специфічна проблема на пострадянському просторі” [14, с. 168, 177–178]. Отже, „війна пам'яті” – тривала боротьба за визначення та висвітлення минулого як фундаменту для сучасних та майбутніх ідентичностей – і російсько-українська гібридна війна міцно пов'язані між собою на багатьох рівнях.

Політика пам'яті, що її проводила суверенна Україна, від початку мала риси деколонізації й дерадянзації. Водночас вона зачепила болісні аспекти, події та постаті, що їх вкрай негативно сприймають апологети проросійського історичного дискурсу. Ідеологічне обґрунтування російської агресії проти Української держави спекулятивно засновувалося на вимогах щодо „правильної” (канонічної, конформістської, конвенційної)

пам'яті про минуле, а розв'язана проти України війна, за російськими пропагандистськими канонами, в Росії програмовано уявляється, змальовується і виправдовується як продовження Другої світової війни. Демонтаж традиційної „спільної” пам'яті внаслідок збройної агресії Росії прискорився і став невідворотним.

Це дає підстави констатувати, що з початком війни в Україні ми можемо говорити про нову якість пострадянської політики пам'яті, а можливо й про новий феномен, що виходить за рамки звичного інструменталізування минулого. У чинному російсько-українському конфлікті ми стаємо свідками появи, а в деяких випадках і культивуванні нової якості часу, коли елементи минулого і теперішнього зливаються водно, а лінійна історія зникає.

Мнемоісторичні акценти із загальнодержавних практик зміщуються в бік локальних. З травня 2020 року УІНП реалізовується всеукраїнська безстрокова акція „Родинні історії війни” [15]. Вона розрахована на широкий загал. Наріжний компонент акції – участь громадян і прагнення віддати шану окремим людям, вшанувати їхню пам'ять і доповнити їхніми оповідями загальну історію трагічних подій Другої світової війни (мікроісторичний, „повсякденний” аспект комеморації).

Олена Стяжкіна доречно зауважує, що „історія Другої світової була та є полем битви. А мала б стати полем скорботи. "Ніколи знову" – це той порядок денний, який має бути оприявлений фактами, проаналізований за допомогою різних за походженням документів, у тому числі і тих, які за умовчанням вважаються ненадійним чи то другорядним джерелом (як-то усні історії, щоденники, листування, скарги, спогади, художні тексти доби), а з тим і введений у шкільні та вишівські курси історії” [16].

Пошук „спільного знаменника” травматичного минулого України, ймовірно, залишатиметься актуальним ще довгі роки. Друга світова війна – це лише один аспект цього процесу, який, своєю чергою, відображає системне прагнення України до незалежної та всеохопної пострадянської національної ідентичності. Зрештою, це нагадування про те, що демонтаж радянських мислешем і радянського мнемоісторичного спадку триває. Відмова України від культу „Перемоги”, від „побєдобесія”, культивованого у сучасній Росії, відображає відмінні шляхи, на яких перебувають ці дві раніше міцно пов'язані держави. Це також підкреслює, чому повернення України в орбіту інтересів Кремля практично унеможливлене [17].

Російський символ „Дня Перемоги”, помаранчево-чорна георгіївська стрічка, на території України заборонений. Відповідний Закон України „Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки” набув чинності в червні 2017 року [18]. Водночас георгіївська стрічка є символом російських окупаційних військ та місцевих колаборантів на Донбасі й у Криму.

Якщо проблема деокупації Донбасу і Криму пролонгується, то одним із можливих варіантів стане подальший відхід Півдня та Сходу України від

проросійських/прорадянських парадигм пам'яті, який почався у період Євромайдану. Якщо така зміна поведінкової парадигми триватиме, тоді Україна – без окупованих Донбасу і Криму – нарешті зможе наблизитися до встановлення уніфікованого режиму пам'яті, якому властиве погоджене трактування минулого і, як наслідок, відсутність мнемонічних конфліктів. Політичні діячі, отже, матимуть змогу відсторонитися від політики пам'яті і зайняти позицію мнемонічних байдужих, виходячи з того, що, за наявності конвенційного бачення минулого, зусилля створити та пропагувати альтернативну версію навряд чи будуть результативними.

Мнемоісторична риторика надалі еволюціонує від фаталізму, детермінованості, лінійного погляду на уявне минуле до нелінійних схем, до полілогу, до творення нового пантеону героїв, нового каталогу місць пам'яті, нових меморіальних практик, цінностей і національних автостереотипів, до унормування україноцентричної моделі пам'яті та впорядкування її словника.

На думку українських дослідників, вагомим контекстом творення мапи пам'яті та конструювання гранд-нарративу є оптимальне співвідношення раціональної та емоційної складових, утвердження соціального оптимізму в історичній політиці. Поточна прикметна особливість української історичної пам'яті, та й взагалі українського соціуму, полягає в тому, що в ньому домінує соціальний песимізм. Він простежується в широкому діапазоні: від історії військових поразок далекого минулого (довгий мартиролог борців за „національну справедливість”) до нинішніх труднощів економічного і політичного характеру [19, с. 498].

Свідчення впливу соціокомунікаційних механізмів політики пам'яті – зміна ставлення громадян до Російської Федерації, російсько-української війни, факту окупації Донбасу і Криму. За даними опитування, проведеного Фондом „Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова на замовлення ГО „Детектор Медіа” з 14 по 19 серпня 2020 року в усіх регіонах держави, за винятком тимчасово окупованих територій, оцінка громадянами подій на Донбасі практично повністю збігається з думкою про винуватців війни. Якщо понад 61% респондентів вважають, що це – російська агресія, то майже 22% опитаних переконані, що це – громадянська війна, а 17% не визначились або ж не погодилися з обома варіантами.

У Західному макрорегіоні частка тих, хто вважає війну російською агресією, становить 92%, у Центральному – 70%, у Південному – 41%, у Східному – 31%. І, навпаки, частка тих, хто вважає, що на Сході триває громадянська війна, найбільша на Сході – 42%, на Півдні – 21%, у Центрі – 20%, на Заході – близько 2%. При цьому найбільше тих, хто не визначився, – на Півдні (38%).

Подібна картина суспільних настроїв фіксується під час опитувань громадян про оцінку Євромайдану і Революції Гідності. 54% респондентів згодні з твердженням, що це – „справедливе повстання народу проти авторитарної влади”. На Заході таку думку поділяють 87%, у Центрі – 64%, на Півдні та Сході – по 23%.

Майже 31% опитаних вважають, що події на Майдані були „незаконним державним переворотом, захопленням влади групою озброєних людей”. На Сході таких 56%, на Півдні – 50%, у Центрі – 23%, на Заході – 6%. У цілому по країні не дали відповіді 15%. Найбільша частка осіб, що не визначилися, – на Півдні країни (27%). За віком найбільше тих, хто вважає Майдан Революцією Гідності, серед респондентів 18–29 років. А тих, хто вважає Майдан „переворотом”, – 38% серед опитаних від 60 років [20].

За висновком соціологів, порівняно з попередніми роками, українське суспільство обстоє чітку позицію стосовно питань війни та миру, а частка осіб, які не визначилися, істотно скоротилася. Неорадянські практики пам’яті втрачають соціальну базу. З іншого боку – зростає популярність державницького проєкту.

Зміна мнемоісторичних акцентів у бік державницьких чеснот, яка відбулася останніми роками, серед іншого, позначилася і на ставленні громадян до держави, до питань патріотизму і до Дня захисника України. За результатами опитування, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” 10–12 жовтня 2020 року, 85% респондентів вважають себе патріотами своєї країни, 12% – дотримуються протилежної думки. Патріотично налаштованих громадян приблизно однаково у всіх регіонах країни, та порівняно більше серед старших респондентів. 9% опитаних позитивно ставляться до встановлення 14 жовтня державного свята Дня захисника України, 23% – нейтрально і лише 5% – негативно. Найкраще це свято сприймається мешканцями Заходу та Центру. Близько 60% респондентів Сходу та Півдня позитивно ставляться до свята, третина – нейтрально і лише 6–7% негативно. 59% опитаних висловили готовність у разі виникнення відповідної загрози відстоювати територіальну цілісність України зі зброєю в руках (у 2019 році таких респондентів було 56%, у 2017 – 54%, у 2012 – 33%) [21].

Прикметним викликом мнемоісторичній політиці, характерним для транзитивних суспільств (а з-поміж них українського), є феномен постпам’яті як уявних взаємин, вербально-символічних конструкцій минулого. Постпам’ять тлумачиться як спекулятивний акт уяви, що встановлює проєктивні відносини з минулим, і цей акт відтворюється другим, третім або навіть більш пізніми поколіннями.

Авторка поняття Маріанна Хірш обстоє думку, що постпам’ять – це вид пам’яті. Тобто передбачається, що існує безперервність між „гарячою” пам’яттю першого покоління і „холодною” постпам’яттю другого покоління. „Постпам’ять, – зазначає М. Хірш, – описує, яке відношення мають наступні покоління до особистих, колективних і культурних травм, до змін, яким піддалося покоління попереднє; до того, що вони „пам’ятають” лише завдяки історіям, образам, поведінці людей, серед яких вони виростили. Процес передачі інформації відбувається на такому глибокому емоційному рівні, що починають створюватися власні спогади. Таким чином, зв’язок з минулим в постпам’яті утворюється не за рахунок процесу „пригадування”, але за рахунок залучення уяви й проєктування – „розробки” (за Р. Ліфтоном). При цьому існує ризик того, що подібні перейняті спогади можуть замінити справжні, навіть витіснити їх” [22].

Однак, на думку Ернста ван Альфена, друге покоління не володіє жодним власним знанням про минуле батьків. У них є бажання подолати цей розрив. Слід дискутувати вже не про „постпам'ять”, а радше про „добу після пам'яті”. Акцент робиться на перерваності зв'язку між двома поколіннями [23]. Постпам'ять можна стисло окреслити як ресурс, покликаний подолати цю перерваність, зручний путівник уявним незручним минулим.

Відмінні проєкції історичної пам'яті є суттєвим дезінтегруючим чинником, джерелом соціальної напруги. Однак це узгодження контроверсійних поглядів на минуле заради громадянського миру не повинно заступати послідовний процес витискання неорадянської міфотворчості. Варто погодитися із тезою Ігоря Щупака про те, що „важливо позбавлятися „національного егоїзму” у баченні власної національної історії” [24].

Відтак „змагання віктимності” мають замінитися діалогом і порозумінням. Національні трагедії важливі для усього світу, який має винести уроки з цих історичних явищ. Національні трагедії були й мають бути частиною гранд-нарративу. З іншого боку, доречно позбавлятися міфогенного образу „народу-жертви”, позаяк в історії кожного народу траплялися не лише катастрофи і поразки, але й досягнення, успіхи, перемоги.

У транзитивному українському суспільстві минуле лишається головним полем битви за сучасність та майбутнє. Меморіальний активізм відіграв помітну рушійну роль у протестних рухах під час останніх днів Радянського Союзу і ще більшу відіграв надалі, коли політика символічного минулого стала основним моментом суперництва, що істотним чином відбилося на пострадянській навздогінній модернізації.

Суттєві сенсоутворюючі зміни в державній політиці пам'яті відбулися за роки російсько-української війни. Війна, що ведеться як конвенційними, так і неконвенційними засобами, загострила дискусії про ідентичність, прискорила формування політичної нації, стимулювала внутрішній діалог і співпрацю різних конфесійних і національних груп. У сучасній ситуації, за умов багаторівневого протистояння двох держав, інформаційна складова суспільного діалогу набуває екзистенційного значення для існування України. Російське медіаобґрунтування своєї військової агресії щодо України було та й залишається важливою ланкою в інформаційному протистоянні з Україною, вибудовуванні Москвою свого власного варіанта стратегічного нарративу та його представлення насамперед у зарубіжних ЗМІ, що так чи інакше позиціонують себе як проросійськи налаштовані [25, с. 476].

Таким чином, політика пам'яті лишається переважно реактивною, як почасти консолідована відповідь влади та суспільства на ті виклики й загрози, що постали перед Україною останніми роками. Її консолідуючий ресурс, отже, не використовується повною мірою. За умов коронакризи й переходу на онлайн-формат комунікації виникають додаткові можливості для проактивних дій у галузі мнемоісторичної політики, для її контекстуалізації й смислотворення, візуалізації і репрезентації широким верствам населення.

„Робота пам'яті” (за Полем Рікером) набуває ширшого формату, а публічні акції, дискусії, практики почасти доповнюються або замінюються

діяльністю у віртуальному просторі. Віртуалізація культури пам'яті, її подальша медіатизація створюють нову реальність опрацювання даних, нові можливості донесення змісту цільовій аудиторії (групам пам'яті), нові виміри символізації, формують сприятливе тло для проактивних ініціатив і контрпропаганди.

Цифрова мобільність – динамічний чинник пригадування і пам'ятання тимчасово окупованих теренів Донбасу і Криму. Багатофункціональні можливості цифрових медіа дозволяють ширше висвітлити україноцентричний наратив утрачених територій, візуалізувати смислотворюючі контексти минулого, дозволяють подати український чинник у позитивному річищі, творити альтернативну пам'ять і вести контрпропаганду, поборюючи кіберагресію і загальний наратив „руського мира”.

Акцентовані ретельні кіберінформаційні операції Кремля містять критично важливі виклики для української мнemoісторичної політики та національної безпеки в цілому. Поширення ідеології „руського мира”, заперечення української державницької традиції, культурно-мовної та етнічної суб'єктності, „друге дихання” імперських міфів про „один народ”, „одну віру”, „одну Вітчизну”, використання автостереотипів, історичних прецедентів і метафор для дискредитації сучасної Української держави й влади імпліцитно спрямовано на руйнацію української ідентичності, гальмування процесу формування української політичної нації, поширення розбрату і недовіри між громадянами України. Григорій Перепелиця говорить про „стратегічну інформаційну операцію” – ключову компоненту гібридної війни, спрямовану на повалення державного суверенітету України [26].

Варто зазначити, що згідно з останніми соціологічними опитуваннями частка осіб, які ностальгують за радянським минулим, помітно зменшується. З 24 до 31 травня 2020 року КМІС провів опитування стосовно оцінки радянського минулого. Воно проводилося методом CATI (телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера, *computer-assisted telephone interviews*) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. За його підсумками, половина респондентів (50%) не шкодує про розпад СРСР, але при цьому кожен третій (33,5%) шкодує. 35% респондентів вважають, що перебування України у складі СРСР принесло їй більше користі, ніж шкоди (а у 2013 році таких було 48%); про більшу шкоду зараз говорять 28% респондентів (а у 2013 році таких було 18%) [27].

Перегляд оцінок подій минулого в контексті творення нової мапи пам'яті відбувається із залученням морально-етичних категорій, віктимності, почасти – націоналістичного ресентименту. Німецький дослідник Йорн Рюзен слушно зауважив: „Дивно з тим минулим. Воно минуло і все ж залишилось... Ми його усучаснюємо, тлумачимо, перетлумачуємо, освоюємо, відкидаємо, то відштовхуємо, то наближаємо, то обожнюємо, то паплюжимо, то матеріалізуємо, то розвіюємо. Ми його забуваємо, а воно все одно не дає нам спокою. Воно навіть саме себе осучаснює і часто всупереч нашій волі. Воно може лежати тягарем на наших плечах, що його

нам так би хотілось позбутися. Але ми не можемо. Воно частина нас самих. Без нього ми не можемо жити. Воно має бути корисним для нашого життя” [цит. за: 28].

Ще одним викликом, що його окреслили Р. Козеллек і Р. Траба, є зникнення різниці між подієвою історією – „історією першого рівня” та історією уявною – „історією другого рівня” (отже, передусім – колективною пам’яттю). Відсутність рівноваги між цими категоріями може спричинитися до реальної загрози деформації спостереження та опису „історичної реальності”. Ці загрози можна звести до трьох: „де-реалістичність” історії, нерепрезентативність, побудова теологічних конструктів [цит. за: 28].

Національно-державницька модель політики пам’яті, обрана за базову у 2014–2019 роках, не завжди приводила до мобілізації і солідарності українського суспільства і, зрештою, не стала дороговказом до відходу від неорадянських мнемоісторичних практик. Натомість свою роль відіграв травматичний досвід останніх років. Зовнішній – російський – чинник обумовив потребу форсованої декомунізації. Революція Гідності й російсько-українська війна спричинили ланцюгову реакцію, що значно скоротила період „напіврозпаду” неорадянського нарративу.

Закон „Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону їх пропаганди та символів” став наступним кроком у процесі візуальної декомунізації. Це змінило долю об’єктів радянської культурної спадщини від вивезення до законної заборони. Відмова від радянської топоніміки, а також повалення пам’ятників радянським керманічам набули масового, почасти – стихійного характеру, відобразивши високий суспільний запит на цінності антиколоніального націоналізму.

Нормативно-правову основу формування вираженого компромісного бачення подій Другої світової війни заклав Закон України „Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років”. Юридичним ресурсом протидії спробам стигматизації, замовчування й знецінення досягнень національно-визвольних змагань ХХ століття став Закон України „Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у ХХ столітті”. Інституційно-правові можливості неупередженого наукового аналізу, деконструкції й спростування міфів радянської доби розширив Закон України „Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років” [29].

Як бачимо, процеси, що відбувалися в Україні з 2014 року (і суттєво не змінилися зі зміною влади навесні 2019 року), трактувались як вияв суспільного запиту, що закликав українських політиків застосувати нехай і суперечливі, але давно назрілі рішення. Процес трансформації історичної пам’яті в сучасній Україні має значний дослідницький потенціал. Ідеться не лише про ретельне дослідження розуміння мнемоісторичних практик, а й всебічний аналіз нових можливостей індустрії пам’яті у ХХІ столітті.

У галузі політики пам’яті це виявляється через використання та продукування нарративів про уявне минуле, які відкидають власну

маргіналізацію з боку імперії і постімперії. Проте це часом призводить до інверсії колоніального дискурсу і, фактично, до несвідомого повторення його бінарних опозицій. Таким чином, антиколоніальна політика пам'яті, як правило, замикається на колоніальній (циклічність мнемоісторичних практик).

Ще однією прикметною особливістю антиколоніальної політики є прагнення забути колоніальне минуле та потяг до історичного самовигадування та самоствердження (колективного нарцисизму). Відповідно, відбувається пошук національних героїв та коренів, що можуть призвести до винаходу або серйозних аберацій історичних постатей та подій. Таким чином, постколоніальність можна охарактеризувати як психоінформаційний стан, „вразливий до інфекційного залишку власного нерозглянутого та невіршеного минулого” та „занепокоєний наслідками самовільної історичної амнезії” [30, р. 3–4].

Принагідно наведемо думку директора УІНП у 2014–2019 роках Вододимира В'ятровича: „Домовитися з минулим – це нам нинішнім досягти якогось консенсусу щодо наших уявлень про нашу історію. Це також слухати минуле і чути його, а відповідно – максимально його вивчати через документи, спогади, інші джерела. Це не лише давати цьому минулому нашу увагу та пам'ять, а й брати від нього те, що важливе, передусім досвід. Але домовитися з минулим – це і стримувати його, не допускати домінування минулого над сьогоденням. Це знайти з ним певний компроміс щодо нашого майбутнього, принаймні тимчасовий. Україна дуже потребує цього діалогу і домовленостей з минулим” [цит. за: 31]. За роки неоголошеної війни діалог українського суспільства з минулим набув нових символічно-оповідних ознак, хоча про досягнуті компроміси говорити зарано.

Окрему увагу українських дослідників пам'яті варто звернути на феномен „цифрової амнезії” (термін американських нейрофізіологів Б. Сперроу і Н. Карра). Йдеться не лише про проблему екранної культури, медіаекології й віртуальної (протомасової, дистанційної) соціальної комунікації, але й про характер репрезентації й змістовне наповнення практик історичної пам'яті за доби мережевих послуг і технологій. Пастки нелінійного „мережевого” мислення і розлогий функціонал цифрових інструментів створюють нову „доповнену реальність” мнемоісторичної політики. Інноваційний історичний дискурс витісняє традиційні вербальні, символічні, текстуальні моделі репрезентації уявного минулого. Територіальний аспект пам'ятання доповнюється цифровим інформаційним супроводом [32].

Змістовним прикладом наведеної тенденції є проєкт Івано-Франківського КП „Пам'ять” – сайт „Місця поховань. Місця захоронення військових” [33]. Сайт оформлено англійською, польською та українською мовами з коментарями словацькою й угорською. Ініціатор проєкту – комунальне підприємство Івано-Франківської обласної ради з питань пошуку та перепоховання жертв воєн, депортацій та репресій тоталітарних режимів „Пам'ять”, яке є об'єктом спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст області. Сайт має сучасний дизайн і постійно оновлюється.

Він містить уніфіковану інформацію про військові меморіальні місця та поховання солдатів, щодо яких не існує універсальних карт або доступної бази даних, мартирологу загиблих вояків. Сайт дозволяє користувачам на онлайн-мапі побачити військові поховання часів Першої світової війни в Україні, Польщі, Словаччині, Угорщині, дізнатися докладнішу інформацію про полеглих.

Варіювання „масок пам'яті” (термін А. Киридон) на тлі критичної рефлексії українського суспільства і тенденцій форсованої цифровізації породжує додаткові ризики для усталених моделей мнemoісторичної політики. Можна припустити, що суперечності між офіційною картиною реальності (основу якої становлять концепти й символи, що транслюються інститутами ідеології та культурної політики) та альтернативними візіями й відповідними соціокультурними ідеями та проєктами надалі поглиблюватимуться.

Складно не погодитися з колегами в тому, що „ефективне використання політики історичної пам'яті в освітній сфері України може стати суттєвим сприятливим чинником як реінтеграції суспільного середовища окупованих територій до загальноукраїнського гуманітарного простору, так і стабілізації соціально-політичної ситуації на Донбасі та в Україні в цілому, надавши нового імпульсу здійснюваним реформам і трансформаційним процесам” [9, с. 113].

Дієва реалізація державної політики пам'яті спроможна зменшити вплив несприятливих для розвитку української державності чинників, серед яких: відсутність у значної частини населення України відчуття єдиної державної або громадянської ідентичності; наявність істотних регіональних відмінностей в історичній свідомості на тлі відсутності чітко сформульованої ідеології загальнонаціонального розвитку; кон'юнктурне використання історичного матеріалу або його тенденційного тлумачення як знаряддя політичного протистояння, перетворення його на елемент іредентистських та сепаратистських настроїв, політичного радикалізму; спекулятивне застосування псевдоісторичних аргументів для розпалення міжнаціональної ворожнечі, ксенофобії, національної або релігійної інтолерантності; проникнення у суспільну свідомість полярних та політично заангажованих оцінок важливих подій історії України, що ускладнює діалог між певними суспільними, національними, регіональними спільнотами; поширення серед широкого загалу міфологізованих, свідомо фальсифікованих інформаційних матеріалів на історичну тематику, провокування суспільного розбрату на ґрунті конфліктного бачення минулого.

Доречно підкреслити комунікативний ефект мнemoісторичних практик. Конфлікти навколо пам'яті не лише ускладнюють проблему формування інклюзивної політичної нації, побудову єдиної національної ідентичності, а й можуть стати на заваді процесам демократизації і реформування гілок влади. Державні діячі схильні політизувати колективні конфліктні спогади та використовувати ці „больові точки” заради власної вигоди, привертаючи увагу виборців до емоційно забарвлених моментів історії: „праві” та „ліві”, „герої” та „поганці”, „ми” та „вони”.

Усе це опиняється у фокусі уваги, замість більш прагматичних проблем та завдань, на зразок якісного змісту та суті соціоекономічних реформ, роботи державних установ, верховенства права чи електронного урядування. Водночас політична конкуренція в індустрії пам'яті набуває щораз антагоністичнішого характеру, адже навіть вести конструктивний діалог на тему втілення реформ, якщо опонента можна просто делегітимізувати як „іншого”, чиї погляди навіть не варто брати до уваги.

Масофікація пам'яті, на думку Т. Хітрової, є вагомим викликом, який змінює передусім контент-структуру дискурсу, що супроводжується його спрощенням за рахунок безкінечного тиражування чи одномірної інтерпретації його окремих репрезентацій. Дослідниця зауважує, що „цей ефект містить важливу когнітивну небезпеку, оскільки може спотворювати не лише хронотоп пам'яті, а й формувати її нову утилітарну прив'язку вже у форматі побутового дискурсу (наприклад, використання історичних і культурних образів, символів у рекламі). Таким чином, відбувається зміна функціональних експлікацій дискурсу, він перетворюється на тип контент-індустрії, безпомилковий ресурс у культурі споживання. У ній втрачається важливість факту як такого, а його місце посідає авторське трактування, креативне використання, розважальність тощо. У межах цього процесу відбувається тиражування різноманітних масових ігор, ток-шоу, відбувається збільшення ступеня видовищності” [34, с. 166–167].

Соціокомунікаційні ефекти медіатизації пов'язані з процесами взаємозв'язку подієвих контекстів у медіадискурсі, поєднанням різних дискурсів та їхніх інформаційних ресурсів як інструментів репрезентації. За таких умов доречно говорити про сучасні комунікаційні технології та способи (текстові, аудіовізуальні), що функціонують у межах дискурсу пам'яті як засоби відтворення, конструювання, заучування, пригадування, інтерпретації, релятивізації, ритуалізації, мнемотехніки, що сприяють семантико-семіотичному наповненню дискурсу, формуванню його функціональної структури. Ці чинники дозволяють розширити можливості медіаосвіти, посилюють дидактичний компонент політики пам'яті, пришвидшують і спрощують доступ до цільових інформаційних матеріалів.

У цьому контексті варто нагадати точку зору П'єра Нора про те, що соціальні середовища пам'яті зникають, а єдиним місцем пам'яті буде тіло. А. Редінг стверджує, що здатність мобільної телефонії пов'язати тіло з цифровою мережею продукує створення нового „техносоціального середовища”. Дослідниця посилається на специфіку культури пам'яті та амбівалентність медіативних мнemoісторичних практик за доби цифрової цивілізації, і зазначає, що нездатність людини пристосуватися до технологій (або їх відносна дорожнеча) може одночасно перешкоджати розвитку такого середовища [35].

Дослідники сходяться на думці, що наступним етапом політики пам'яті в Україні та інших транзитивних державах буде поява нової суспільної свідомості, яка виходитиме за межі модерністського розуміння ідентичності й маркерів постколоніального націоналізму. Полярності суспільних настроїв

і відмінних установок груп пам'яті повинні бути подолані „третім простором” (термін Гомі Бхабхи) спілкування, перемовин та перекладу. В цьому мнемоісторичному ландшафті, „місці гібридності”, можна сформуванати якісно нову ідентичність. Подібні заміщувальні соціокомунікативні практики, по суті, не передбачають ані асиміляції, ані співпраці груп пам'яті, натомість вони скеровані на те, аби суб'єкт міг обрати шлях, що його він збирається пройти в процесі своєї ідентифікації в форматі активного формування культурних зразків пригадування, осмислення і забуття.

Гібридність як асиметрична нелінійна категорія постає альтернативою есенціалізму. Це стосується і створення нових транскультурних цифрових форм. Гібридизація пам'яті може мати кілька проявів, зокрема – культурний, політичний і мовний. На думку вчених, гібридність та мовне багатоголосся мають потенціал втручатися та дислокувати процес декомунізації шляхом переосмислення політичного дискурсу. Гібридні спільноти пам'яті відмовляються від бінарної репрезентації минулого за принципом „свій – чужий”, „ми – вони”. Спільноти пам'яті залучають культурний контекст, в якому вони існують, для формування альтернативних уявлень про себе і своє минуле, а мнемоісторичний дискурс набуває форми контрнарративу з позиції ініціативної меншості, що її вони займають [36, р. 25].

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що ситуація з політикою пам'яті в Україні є амбівалентною. Допоки політика пам'яті перебуває в Україні в руках політиків чи піддається впливам політичних акторів, вона лишатиметься реактивним знаряддям політичної боротьби.

Долучення цифрового інструментарію за теперішніх умов суттєво не змінює функціонал політики пам'яті, а лише розширює її репрезентативні можливості. Попри наявні гібридні тенденції й виклики інформаційного суспільства українська мнемоісторична політика лишасться заручницею старих домодерних і модерних мислесхем, рефлексій і традицій, національних автостереотипів і осоружних термінів. Її циклічність практично унеможлиблює компромісне бачення минулого.

Базовим зовнішнім поліфункціональним викликом за нинішніх умов лишасться російський чинник, меншою мірою – польський (в Галичині) і угорський (на Закарпатті).

З російським мнемоісторичним дискурсом пов'язана віктимна (меншовартісна) проєкція загальнонаціональної мапи пам'яті. Російський гібридний культурно-інформаційний вплив стоїть і стоятиме на заваді впровадженню конструктивних напрямів політики пам'яті в Україні як елементу національного діалогу, консенсусу і солідарності.

Бібліографічні посилання

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.
2. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. URL: <http://khp.org/index.php?id=1230112797>
3. Киридон А. „Історична пам'ять” у просторі політики пам'яті. *Історичні і політологічні дослідження*. Спеціальний випуск. 2018. № 3 (27). С. 45–53.

4. Розвінчуючи радянські міфи: Інститут національної пам'яті презентує відеопроєкт „Війна і міф”. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/rozvinchuyuchy-radyanski-mify-instytut-nacionalnoyi-pamyati-prezentuye-videoprojekt-viyuna-i-mif>
5. Громенко С. З радянських міфи про кримських татар. Деконструкція. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2019/05/18/155691/>
6. Інтелігенція України вимагає підпорядкувати проєкт Бабин Яр Інституту нацпам'яті. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3029962-inteligencia-ukraini-vimagae-pidporadkuvati-proekt-babin-ar-institutu-nacpamati.html>
7. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна – Європа – Світ*. 2015. № 15. С. 244–250.
8. Грабовський С. Україна радянської доби: окупація чи колонізація? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/ukrayina-radyanskoji-doby-okupaciya-chy-kolonizaciya>
9. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доповідь / Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.; за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с.
10. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. Львів : Літопис, 2010. 358 с.
11. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті : аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>
12. Бондар А. Політика пам'яті між революцією та війною. URL: <https://www.dw.com/uk/андрій-бондар-політика-пам'яті-між-революцією-та-війною/a-39104554>
13. Аберрация исторического восприятия. Почему украинская политика памяти конкурирует с еврейской и польской : Интервью. URL: <https://evrejskaja-panorama.de/article.2019-08.aberratsiya-istoricheskogo-vospriyatiya.html>
14. Ковальська-Павелко І. Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. *Проблеми політичної історії України*. 2020. Вип. 15. С. 168–180. DOI: <https://doi.org/10.33287/11937>
15. Український інститут національної пам'яті розпочинає всеукраїнську акцію #РодинніІсторіїВійни. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/ukrayinskyu-institut-nacionalnoyi-pamyati-rozpochynaye-vseukrayinsku-akciyu-rodynniistoriyiviyuni>
16. Стяжкіна О. Тюремний мартиролог: теперішнє минуле. URL: <https://uamoderna.com/blog/olena-styazhkina/stat1>
17. Tregubov V. Ukrainians reject modern Russia's WWII victory cult as geopolitical divide deepens. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukrainians-reject-modern-russias-wwii-victory-cult-as-geopolitical-divide-deepens/>
18. Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2031-19#Text>
19. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
20. Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19 : соціологічне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisy-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19#%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%9F%D0%90%D0%93%D0%90%D0%9D%D0%94%D0%98>
21. До Дня захисника України : соціологічне опитування. URL: <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/fbb3f3c52d452cdd1646d4a62b69dba5.html>

22. Хирш М. Что такое постпамять? URL: <https://urokiistorii.ru/article/53287>
23. Лозинская А. „Стыд, подозрение и ностальгия”. Интервью с Эрнстом ван Альфеном. URL: <https://urokiistorii.ru/article/52921>
24. Щупак І. Українська політика пам'яті. Як пояснити те, що (не)пояснює Василь Радевич. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5c138da1c6777/>
25. Полтавець С. Політика пам'яті як аспект інформаційної безпеки: ефективність вітчизняної нормативної бази та здійснюваних заходів. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського* : зб. наук. пр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. Київ, 2017. Вип. 48. С. 667–682.
26. Перепелиця Г. Ідеологія „руського міра” як загроза безпеці світу та Україні (миру, безпеці, демократії та процвітання). URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr
27. Оцінка радянського минулого. Травень 2020 : соціологічне опитування. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950&page=1>
28. Траба Р. „Другий бік пам'яті”: історичні досвіди та їх пам'ятання в Централіно-Східній Європі. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_PolitykaPamiaty_Trava.pdf
29. Український інститут національної пам'яті. Нормативно-правові акти. URL: <https://uinp.gov.ua/dokumenty/normatyvno-pravovi-akty-rozrobleri-v-institutu/zakony>
30. Törnquist-Plewa B., Yurchuk Y. Memory politics in contemporary Ukraine: Reflections from the postcolonial perspective. *Memory Studies*. 2017. № 12 (6). P. 699–720.
31. Іваник М. Політика пам'яті: як це працює в Україні та Росії. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2018/11/42255/>
32. Половинчак Ю. Мобілізаційний та маніпулятивний потенціал дискурсу соціальних медіа в умовах перехідного суспільства. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=448:sotsialni-media-2&catid=64&Itemid=376
33. Місця поховань. Місця захоронення військових. URL: <http://mp.if.ua/>
34. Хітрова Т. Медіатизація пам'яті в концепції соціокомунікаційного підходу. *Соціальні комунікації. Поліграфія і видавнича справа*. 2017. № 1 (73). С. 163–171.
35. Vosu E., Köresaar E., Kuutma K. Mediation of memory: towards transdisciplinary perspectives in current memory studies. URL: http://www.kirj.ee/public/trames_pdf/2008/issue_3/trames-2008-3-243-263.pdf
36. Bhabha H. *The Location of Culture*. New York; London : Routledge, 1994. 440 p.

References

1. Yaspers K. *Smysl i naznachenie istorii / per. s nem.* Moskva : Politizdat, 1991. 527 s. . (The meaning and purpose of history).
2. Shapoval Yu. *Polityka pam'iaty v suchasni Ukraini*. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1230112797> (The politics of memory in modern Ukraine).
3. Kyrydon A. „Istorychna pam'iat” u prostori polityky pam'iaty. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. Spetsialnyi vypusk. 2018. № 3 (27). S. 45–53 („Historical memory” in the space of memory politics).
4. Rozvinchuiuchy radianski mify: Instytut natsionalnoi pam'iaty prezentuie videoproekt „Viina i mif”. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/rozvinchuyuchy-radianski-mify-instytut-natsionalnoyi-pamyati-prezentuye-videoprojekt-viyana-i-mif> (Debunking Soviet Myths: Institute of National Remembrance Presents „War and Myth” Video Project).

5. Hromenko S. 3 radianskykh mify pro krymskykh tatar. Dekonstrukttsiia. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2019/05/18/155691/> (From Soviet myths about the Crimean Tatars. Deconstruction).
6. Intelihentsiia Ukrainy vymahaie pidporiadkuvaty proekt Babyn Yar Instytutu natspam'iati. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3029962-inteligencia-ukraini-vimagae-pidporadkuvati-proekt-babin-ar-institutu-nacpamati.html> (The Ukrainian intelligentsia demands that the Babyn Yar project be subordinated to the Institute of National Remembrance).
7. Kyrydon A. Polityka pam'iati v Ukrainy (1991–2015 rr.). *Ukraina – Yevropa – Svit*. 2015. № 15. S. 244–250 (Memory policy in Ukraine (1991-2015)).
8. Hrabovskyi S. Ukraina radianskoi doby: okupatsiia chy kolonizatsiia? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/ukrayina-radyanskoyi-doby-okupaciya-chy-kolonizaciya> (Soviet-era Ukraine: Occupation or Colonization?).
9. Polityka istorychnoi pam'iati v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy : analit. dopovid / Iablonskyi V. M., Lozovyi V. S., Valevskyi O. L., Zdiuruk S. I., Zubchenko S. O. ta in.; za zah. red. V. M. Yablonskoho. Kyiv : NISD, 2019. 144 s. (The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine : analytical report).
10. Riuzen Y. Novi shliakhy istorychnoho myslennia / per. z nim. Lviv : Litopys, 2010. 358 s. (New ways of historical thinking).
11. Symonenko I. Kontseptualni zasady derzhavnoi polityky pam'iaty : analitychna zapyska. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/kontseptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna> (Conceptual principles of state memory policy : analytical note).
12. Bondar A. Polityka pam'iati mizh revoliutsiieiu ta viinoiu. URL: <https://www.dw.com/uk/andrii-bondar-polityka-pam'iaty-mizh-revoliutsiieiu-ta-viinoiu/a-39104554> (The politics of memory between revolution and war).
13. Aberraciya istoricheskogo vospriyatiya. Pochemu ukrainskaya politika pam'iaty konkuriruet s evrejskoj i pol'skoj : Interv'yu. URL: <https://evrejskaja-panorama.de/article.2019-08.aberratsiya-istoricheskogo-vospriyatiya.html> (Aberration of historical perception. Why Ukrainian memory politic compete with Jewish and Polish politics : Interview).
14. Kovalska-Pavelko I. Militarni komemoratyvni praktyky yak skladova istorychnoi pam'iati ukrainskoho narodu pro Druhu svitovu viinu. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*. 2020. Vyp. 15. S. 168–180. DOI: <https://doi.org/10.33287/11937> (Military commemorative practices as a component of the historical memory of the Ukrainian people about the Second World War).
15. Ukrainyskiy instytut natsionalnoi pam'iati rozpochynaie vseukrainsku aktsiiu #RodynniIstoriiViiny. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/ukrayinskyi-institut-nacionalnoyi-pamyati-rozpochynaye-vseukrayinsku-aktsiyu-rodynniistoriyiviny> (Ukrainian Institute of National Memory launches all-Ukrainian action #FamilyHistoriesWar).
16. Stiazhkina O. Tiuremnyi martyroloh: teperishnie mynule. URL: <https://uamoderna.com/blogy/olena-styazhkina/stat1> (Prison Martyrology: The Present Past).
17. Tregubov V. Ukrainians reject modern Russia's WWII victory cult as geopolitical divide deepens. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukrainians-reject-modern-russias-wwii-victory-cult-as-geopolitical-divide-deepens/>
18. Pro vnesennia zminy do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia shchodo zaborony vyhotovlennia ta propahandy heorhiivskoi (hvardiiskoi) strichky. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2031-19#Text> (About modification of the Code

of Ukraine about administrative offenses concerning a prohibition of production and propaganda of the St. George's (guard) tape).

19. Kozlovets M. A. Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2009. 558 s. (The phenomenon of national identity: the challenges of globalization).

20. Yak zminylysia upodobannia ta interesy ukraintsiv do zasobiv masovoi informatsii pislia vyboriv 2019 r. ta pochatku pandemii COVID-19 : sotsiolohichne opytuvannia. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisya-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-vyboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19> (How Ukrainians' preferences and interests in the media have changed since the 2019 elections and the start of the COVID-19 pandemic : sociological survey).

21. Do Dnia zakhysnyka Ukrainy : sotsiolohichne opytuvannia. URL: <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/fbb3f3c52d452cdd1646d4a62b69dba5.html> (To the Day of the Defender of Ukraine : sociological survey).

22. Khyrsh M. Chto takoe postpamiat? URL: <https://urokiistorii.ru/article/53287> (What is post memory?).

23. Lozinskaya A. „Styd, podozrenie i nostalgija”. Interv'y u Ernstom van Al'fenom. URL: <https://urokiistorii.ru/article/52921> („Shame, suspicion and nostalgia”. Interview with Ernst van Alphen).

24. Shchupak I. Ukrainaska polityka pam'iaty. Yak poiasnyty te, shcho (ne)poiasniuiye Vasyl Rasevych. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5c138da1c6777/> (Ukrainian politics of memory. How to explain what Vasyl Rasevych (doesn't) explain).

25. Poltavets S. Polityka pam'iaty yak aspekt informatsiinoi bezpeky: efektyvnist vitchyznianoj normatyvnoji bazy ta zdiisniuvanykh zakhodiv. *Nauk. pr. Nats. b-ky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*: zb. nauk. pr. / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, Asots. b-k Ukrainy. Kyiv, 2017. Vyp. 48. S. 667–682 (Memory policy as an aspect of information security: the effectiveness of domestic regulations and measures).

26. Perepelytsia H. Ideolohiia „russkoho mira” yak zahroza bezpetsi svitu ta Ukraini (myru, bezpetsi, demokratii ta protsvitanniu). URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr (The ideology of the „russian measure” as a threat to the security of the world and Ukraine (peace, security, democracy and prosperity)).

27. Otsinka radianskoho mynuloho. Traven 2020 : sotsiolohichne opytuvannia. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950&page=1> (Assessment of the Soviet past. May 2020 : sociological survey).

28. Traba R. „Druhyi bik pamiaty”: istorychni dosvidy ta yikh pamiatannia v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_PolitykaPamiaty_Traba.pdf („The Other Side of Memory”: Historical Experiences and Their Memories in Central and Eastern Europe).

29. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty. Normatyvno-pravovi akty. URL: <https://uinp.gov.ua/dokumenty/normatyvno-pravovi-akty-rozrobleni-v-institutu/zakony> (Ukrainian Institute of National Memory. Regulations.).

30. Törnquist-Plewa B., Yurchuk Y. Memory politics in contemporary Ukraine: Reflections from the postcolonial perspective. *Memory Studies*. 2017. № 12 (6). P. 699–720.

31. Ivanyk M. Polityka pam'iaty: yak tse pratsiuie v Ukraini ta Rosii. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2018/11/42255/> (The politics of memory: how it works in Ukraine and Russia).

32. Polovynchak Yu. Mobilizatsiinyi ta manipulyatyvnyi potentsial dyskursu sotsialnykh media v umovakh perekhidnoho suspilstva. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=448:sotsialni-media-2&catid=64&Itemid=376 (Mobilizing and manipulative potential of social media discourse in a transitional society).

33. Mistsia pokhovan. Mistsia zakhoronennia viiskovykh. URL: <http://mp.if.ua/> (Burial places. Military burial places).

34. Khitrova T. Mediatyzatsiia pam'iaty v kontseptsii sotsiokomunikatsiinoho pidkhodu. *Sotsialni komunikatsii. Polihrafiia i vydavnycha sprava*. 2017. № 1 (73). S. 163–171 (Media mediation of memory in the concept of socio-communication approach).

35. Vosu E., Kõresaar E., Kuutma K. Mediation of memory: towards transdisciplinary perspectives in current memory studies. URL: http://www.kirj.ee/public/trames_pdf/2008/issue_3/trames-2008-3-243-263.pdf

36. Bhabha H. *The Location of Culture*. New York; London : Routledge, 1994. 440 p.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2021

УДК 81'27:305-055.2

DOI: 10.53317/2786-4774-2021-2-7

Гендерний вимір мовної поведінки жінок у різномовних сім'ях і партнерствах

Анотація. Типові дослідження національної та мовної проблематики сфокусовані на макрорівні соціальної структури. Незважаючи на значну кількість наявних досліджень проблематики гендерної нерівності, в Україні зокрема, питання інкорпорації гендерного аспекту в контекст відтворення національної ідентичності детально не досліджувалося. Зважаючи на постколоніальну спадщину українського суспільства, що спирається на її статусні позиції відносно Росії за радянських часів, можна говорити про існування ієрархічності у контексті національних ідентичностей, де мова являє собою один із зчитуваних та виразних її проявів. Враховуючи обидві ієрархічні структури, що існують в сучасному українському суспільстві, а саме – гендерну та національну, основною темою дослідження є питання про те, чи робить гендерна нерівність внесок у зміну практик мовної поведінки у різномовних сім'ях та партнерствах у контексті постколоніального досвіду українського суспільства. Дослідники застосовують концептуальне розрізнення „креольської” та „тубільної” моделей української ідентичності для вибудовування зв'язків між мовною поведінкою та національною ідентичністю. Емпіричною базою дослідження слугує серія напівструктурованих інтерв'ю із жінками, котрі змінили мову спілкування у шлюбі і/чи партнерстві. Ключовий висновок дослідження полягає в тому, що гендерні та постколоніальні ієрархії демонструють досить тісний взаємозв'язок. Дослідження виявило, що чинники зміни мов у випадку україномовних і російськомовних інформанток не є однаковими. Перспектива дослідження може бути пов'язана із питанням про те, чи послаблення гендерної нерівності матиме наслідком послаблення постколоніальних ієрархій в Україні?

Автори висловлюють вдячність студентам 2-го та 3-го курсів факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що долучилися до польового етапу, колегам кафедри соціальних структур і соціальних відносин зазначеного університету, де обговорювалася ця робота. Попри те, що не всі слушні коментарі Тамари Марценюк (НаУКМА, Україна) й Деметрію Хараламбоса (Лундський університет, Швеція) можливо було врахувати, вони стимулювали до ґрунтовнішого погляду на проблему.

Анастасія Молоціян,
магістр соціології,
відділ якісних досліджень
Kantar Ukraine
ORCID: 0000-0001-7441-225X
anastasiia.molotsiian@tns-ua.com

Володимир Шелухін,
кандидат соціологічних наук,
Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8931-8757
vashelukhin@i.ua

Anastasiia Molotsiian,
Master in Sociology,
Department of qualitative
studies Kantar Ukraine
ORCID: 0000-0001-7441-225X
anastasiia.molotsiian@tns-ua.com

Volodymyr Shelukhin,
PhD in Sociology
Taras Shevchenko
National University of Kyiv
ORCID: 0000-0002-8931-8757
vashelukhin@i.ua

Ключові слова: мовна поведінка, мовна стійкість, різномовна сім'я, партнерство, постколоніальний фемінізм.

The Gender Dimension of Women's Lingual Behavior in Polylingual Families and Partnerships

Abstract. The typical studies on national and language issues have a focus on macro-level of social structure. Despite the large number of available studies on gender inequality, in Ukraine in particular, the issue of including the gender aspect in the context of the reproduction of national identity has not been studied in detail. Given the postcolonial legacy of Ukrainian society, based on its status in relation to Russian Soviet times, we can speak of the existence of hierarchy in the context of national identities, where language is one of its readable and expressive manifestations. Given the two hierarchical structures that exist in contemporary Ukrainian society, namely gender and national, the main question of the research paper is what the gender inequality contributes to changing language behaviors in polylingual families and partnerships in the context of postcolonial experience of Ukrainian society. The research uses conceptual distinction between „creole” and „native” patterns of national identity in Ukraine. This distinction is productive tool in reconstruction of interdependence between lingual behavior and national identity. The empirical basis of the research is a set of semi-structural interviews with women which changed their language in matrimony and/or partnership. The key research finding is that gender and postcolonial hierarchies tend to be highly interdependent. The research finds that factors of language change are different in the case of Ukrainian-speaking and Russian-speaking informants. The further research on this topic might be dedicated to following issue: is it relevant expectation that decreasing of gender inequality will have the effect on weakened of postcolonial hierarchies?

Key words: lingual behavior, lingual fixity, polylingual family, partnership, postcolonial feminism.

Гендерні дослідження в Україні фокусуються переважно на соціально-економічних та політичних аспектах гендерної нерівності (життєвих шансів, рольового розподілу й т. п.). Соціокультурні аспекти гендерної нерівності вивчаються здебільшого в аспекті зосередженості на гендерній стереотипізації [1–4]. Водночас, дослідження мовної поведінки в Україні засвідчували деяку неоднозначність у мовній поведінці українців у приватній царині. Це стосувалося розбіжності між рідною та основною мовами спілкування насамперед для україномовних мовців, розбіжності у вжитку мов у різних царинах суспільного життя, розбіжності між готовністю змінювати приватні практики мовожитку та декларативною (не)підтримкою певних рішень у царині мовної політики [5, с. 14–22; 6]. При цьому, поєднання та взаємовплив гендерного та мовного (читай: національного) аспектів ідентичності, а тим паче на рівні побутового, за незначним винятком, не досліджувалися [30]. Таким чином, наукова новизна полягатиме у вивченні поєднання цих двох феноменів у контексті мовної поведінки.

Мовна ситуація в Україні може бути описана як детермінована станом диглосії, що пов'язано з тривалими функціональними диспропорціями в

статусі української та російської мов. Ізоморфні властивості мовних та гендерних ієрархій нечасто привертали увагу дослідників, що провокує наукову проблему: чи має мовна поведінка гендерний вимір? Дослідження національної ідентичності в Україні передбачають фокус на питаннях громадянської свідомості та державної лояльності, що, звісно, є важливим, однак зовсім не вичерпує всіх значущих параметрів національної ідентичності. Зосередженість на громадянському вимірі національної ідентичності також звільняє обтяжену тоталітарним минулим пострадянську українську соціологію від важкої потреби шукати евристичні, більш відповідні новим викликам і контекстам, теоретико-методологічні стратегії її вивчення, а також дозволяє перебувати в безпечній відстані від непростих питань, пов'язаних із культурним наповненням цієї громадянської/національної ідентичності.

Якщо стисло охарактеризувати принципovu зміну в теоріях національної ідентичності від класичної доби, то ключовою тенденцією тут є переорієнтація фокусу від макро- до мікрорівня аналізу. Роль політичної організації, індустріальні перетворення, капіталізм і Реформація – це ті чинники у становленні націй, що переважно аналізувалися класичними теоріями [7, с. 336–337; 8–10]. Класики виразний акцент робили на макро-контекстах, інституційних і довготривалих історичних чинниках. Процес упізнавання та відтворення ідентичності на мікрорівні лишався здебільшого поза їхнім інтересом. Цей мікрорівневий вимір багато в чому існує завдяки мові, в якій співіснують різноманітні ідентитети й де мова виступає найбільш виразним та емпірично досяжним маркером національної ідентичності.

Мова є першим інститутом, з яким індивід стикається біографічно, вона наділена тими властивостями, які впливають на становлення ідентичності індивіда: легітимує дійсність і формує рамку її інтерпретації, має спонукальну силу й моральний авторитет [11]. Порівняльний аналіз різних підходів дає підстави стверджувати, що продуктивним є вивчення „банальних” (у термінах Майкла Білліґа), (не)рефлексованих аспектів повсякденної мовної поведінки як прояву національної ідентичності [12]. Але реконструкція зв'язків між мовою та національною ідентичністю в українському випадку має свою специфіку, можливий варіант опису якої дає постколоніальна теорія. Мовна ситуація в Україні характеризується станом диглосії, внаслідок якого російська мова стала не просто мовою окремої етнічної меншини в Україні, але й мовою повсякдення частини власне українського населення. В українських реаліях мова як маркер національної ідентичності відсилає до двох її конкурентних моделей: „креольської” (на базі російської мови) та „аборигенної”, чи „тубільної” (на базі української) [13, с. 129, с. 149, с. 191]. Ці дві моделі української національної ідентичності конституювали так звані „дві України”. Якщо концептуальна метафора „двох Україн” хибно розумілася в крайових термінах, то згодом її автор – М. Рябчук більш виразно підкреслював, що конкурентні проєкти стосуються не регіонів, а ідентичностей і пов'язаних із ними лояльностей і ціннісних установок [14; 15].

Питання „колоніального” статусу України досі викликає гострі дискусії. Однак спроби означення України в колоніальних термінах як для доби Російської імперії, так і СРСР почалися серед економістів і соціологів ще з 1920-х років [16–18]. Вагомим аргументом на користь такого розгляду може слугувати травматична модернізація України вповодж XIX–XX ст., яка здійснювалася за умов бездержавності українців, в інтересах і під контролем переважно не українців, що сконструювало культурний „поділ між українським і модерним” [19, с. 15]. Це заклало підстави для подальшої конвертації політико-економічних ієрархій у культурні. Також дослідники наголошують, що характер відносин між центром і його периферіями, який був у СРСР, дає підставу визначати його як імперію із соціоструктурної точки зору [20].

Російський випадок має дещо відмінну від західних колонізаторських моделей „імперську траєкторію”, що зумовлена не заморськими завоюваннями, а розширенням „за рахунок сусідів” [21, с. 45]. Ця специфіка була очевидна й для українських дослідників початку XX ст., наприклад, М. Волобуєва, котрий щодо України вживав термін „колонія європейського типу”, хоч і розумів умовність і неточність цієї суто географічної прив’язки [16, с. 154–155]. Але так само вагому роль у цій „нетиповій” імперській траєкторії відігравало конструювання культурних ієрархій, де домінантна роль відводилася метрополійній культурі й мові, (не)володіння та ставлення до якої з боку представників колонізованої спільноти також визначали її статус у множинних імперських ієрархіях починаючи з часів Російської імперії [22]. Мова, в свою чергу, була вагомим інструментом упокорення. З огляду на відсутність расових бар’єрів, що мали вагу для „класичних” колоніальних імперій, прийнятна з погляду метрополійної культури мовна поведінка могла слугувати підґрунтям і для висхідної соціальної мобільності, й для символічного маркера престижу.

Зміна мови мала не лише статусні конотації, але й функціональні. Функціональні були пов’язані із претензіями на життєві шанси. „Українці не зазнавали колоніального гноблення й дискримінації як такої, але тільки тою мірою, якою переставали бути українцями в будь-якому істотному значенні” [23], зокрема, в аспекті мови. Опитування громадської думки своїм ігноруванням цього нормалізують постколоніальний контекст, зводячи мовні практики до індивідуальної „зручності” чи „етикету”, ігноруючи більш загальні структурні та інституційні контексти, які детермінують мовну поведінку індивіда. Вони ж стосуються частіше декларативної підтримки тих чи інших політичних рішень у мовній царині або ж дають загальний зріз практик мововжитку.

Звернення до царини приватності неминуче вимагає від дослідників гендерної чутливості з огляду на те, що розмежування приватного та публічного в контексті модерного гендерного порядку було пов’язане із гендерною субординацією жінок щодо чоловіків. Серед різноманітних рольових очікувань, адресованих жінкам у приватній царині, були також і ті, що стосувалися „тягаря” національної репрезентації [24]. Виховання дітей, як важливий аспект соціалізації, що здебільшого лежить на плечах жінки, відповідальної за приватну царину, є водночас і процесом залучення

дитини до національної спільноти, зокрема, через засвоєння національної мови. Національне, отже, не є гендерно нейтральним. Однак практики, що їх описувала Ніра Юваль-Девіс, необхідно уточнити в постколоніальних контекстах. Це особливо важливо, якщо мовна поведінка жінки та чоловіка відрізняється й відсилає до конкурентних моделей національної ідентичності. За постколоніальних умов слід очікувати, що в межах приватної царини розгортатиметься не завжди усвідомлена „боротьба” за лояльність жінки до моделі ідентичності, легітимної в очах чоловіка. У цьому вбачаємо точку перетину постколоніальної та феміністичної й, більш загально, – гендерної теорій. Цей перетин найбільш продуктивно виявляє себе в межах стратегії постколоніального фемінізму, який однаково чутливий і до постколоніального виміру соціальних процесів, і власне до гендерних ієрархій.

Постколоніальний фемінізм фокусується на тих проявах колоніалізму – політичних, культурних, економічних, – які справляють вплив на становище жінок у постколоніальних суспільствах, де поєднуються утиски, конституйовані як імперським гнобленням, так і уразливим становищем жінки, зумовленим патріархальним гендерним порядком. Із цієї позиції, жінка нерідко більш уразлива, оскільки вона стикається із додатковими перепонами, як культурними, так і інституційними, яких не знають чоловіки у постколоніальних суспільствах. Власне, настанова на те, що колоніалізм не є гендерно нейтральним явищем, вирізняє цей підхід [25].

Беручи за основу погляди Ч. Моханті, ідею постколоніального фемінізму доречно застосувати не лишень щодо буквально формальних у минулому колоніальних держав, а й таких, щодо яких чинився імперський утиск та політика гноблення в інших формах. Готовність гнучко змінювати мововжиток на угоду більш мовно стійкому партнеру-чоловіку видається в межах такої рамки як гендерно зумовлена готовність приймати чоловіче домінування у його менш видимій формі, водночас нормалізуючи постколоніальний стан і подовжуючи його в часі, переносючи його зі сфери публічної також у приватну, забезпечуючи приватне відтворення публічно представлених постколоніальних ієрархій. Рамка постколоніального фемінізму допомагає розгледіти за тактиками та стратегіями мовної поведінки гендероване культурне домінування.

Ольгерд Бочковський був одним із перших соціологів, який на прикладі фламандського національного руху (1932) звернув увагу на роль гендерного чинника в процесах національної асиміляції за умов мовної/національної нерівноправності [26, с. 444]. Проте своє принагідне спостереження він не оформив у предметну перспективу для дослідження. Вивчення зазначеної проблематики вимагає звернення до досвіду жінок, які змінили свою мову після шлюбу чи початку „серйозних” і тривалих стосунків.

Гіпотеза цього дослідження полягає в тому, що гендерна нерівність є чинником відтворення постколоніальних ієрархій, котрі проявляються у царині мововжитку в приватній сфері. Перевірка цієї гіпотези і є метою статті. Досягнення цієї мети вимагатиме виконання таких завдань: 1) окреслення основних понять, котрі використовуються в дослідженні,

2) визначення контекстів зміни мов у повсякденному спілкуванні й
3) визначення чинників такої зміни. Під мовною поведінкою розуміємо суб'єктивні та регулярні практики мововжитку та настанови щодо нього. Мовна поведінка – це дуальний (у термінах теорії структурації) конструкт, який, з одного боку, відсилає до реляційної суб'єктності актора, що перебуває в зв'язку з іншими, а з іншого – до структурних передумов і контекстів таких зв'язків і відносин.

Різномовна сім'я/партнерство – це сім'я чи партнерство, члени якої (партнери) розмовляли чи розмовляють різними мовами або початково мали різні рідні/основні мови. Ми уникали терміна „білінгвістична” сім'я чи партнерство, аби не вносити концептуальну плутанину. Білінгвізм – це стан, за яким мови статусно та функціонально еквівалентні¹. Натомість, українська мовна ситуація, як зазначалося вище, характеризується радше станом диглосії – двомовності, за якої мови є статусно й/чи функціонально нееквівалентними. Власне, зловживання терміном „білінгвізм” в українських реаліях і може розглядатися як один із інструментів ідеологічної нормалізації диглосії та відтворення субординованого статусу української мови.

Емпіричним матеріалом дослідження слугують 13 напівструктурованих інтерв'ю з жінками віком від 18 до 78 років, що проживають у різних куточках України (табл. 1). Одне інтерв'ю з жінкою 29 років не вдалося записати повністю, але були зроблені розлогі нотатки в ході попереднього спілкування, де вона надала відомості щодо важливих для нас питань. Низці інтерв'ю передували попередні розмови на предмет відповідності інформантки критеріальній підставі відбору, що передбачали розлоге нотування. Ці матеріали, котрі використовувалися під час проведення інтерв'ю, теж залучалися до фінального аналізу.

Критерієм відбору інформанток була зміна основної мови спілкування цілком чи значною мірою у приватній сфері після початку стосунків або шлюбу, однак це не стосувалося транснаціональних шлюбів/партнерств, які укладають особи, що проживають у різних країнах, чи особи з різним громадянством, і передбачають, зокрема, постійний чи регулярний виїзд жінки за межі України. Тобто, всі жінки уклали шлюби чи розбудовували стосунки зі своїми співгромадянами в Україні. Відбір інформанток здійснювався методом снігової кулі. Он-лайн була розміщена скринінгова анкета для рекрутингу, яка поширювалася в соціальних мережах. Після її заповнення ми виходили на зв'язок із потенційною інформанткою за контактами, які вона залишала. В окремих випадках отримували контакти про потенційних інформанток від тих, хто вже взяв участь у дослідженні.

Нас цікавили, по-перше, мотиви переходу з мови на мову, по-друге, контексти, в яких сам цей перехід відбувався. Тож питання гайду стосувалися широкого кола тем, не лише власне мовних практик, але й рольового розподілу та рольових очікувань у парах, економічного внеску партнерів, їх професійної позиції, характеру стосунків і сімейних ієрархій,

¹ Існують також інші підходи до розмежування білінгвізму та диглосії, де перше стосується індивідуальних здібностей до засвоєння іншої мови, окрім рідної, а друге – соціального статусу та інституціоналізованих практик ужитку цих мов [27, с. 101; 31].

погляду на ці ієрархії тощо. Питання були згруповані на кілька блоків: особистий профіль, родина та родинні стосунки, мовні практики. Польовий етап тривав упродовж квітня – травня 2021 року. Траплялися випадки, коли потенційні інформантки відмовлялися від інтерв'ю. Хоча, звісно, вони не були зобов'язані пояснювати причини відмови, сам факт неможливості сформулювати свою позицію засвідчував подвійну сенситивність теми, і як такої, що стосується мовної проблематики, і як такої, що стосується ієрархічних відносин жінок і чоловіків.

Таблиця 1.

Узагальнені дані щодо інформанток дослідження*

Змінили мову з української на російську	Місце народження/ місце проживання на час стосунків	Змінили мову з російської на українську	Місце народження/ місце проживання на час стосунків
Ю., 29	Рівненська обл., Київ	С., 18	Київ
М., 78	Чернівецька обл., Суми	В., 24	Сумська обл., Київ
Н., 42	Чернівці, Суми	М., 23	Київ
І., 37	Вінниця, Крим	ВА., 24	Дніпро, Київ
М., 44	Рівне, Київ	АА., 18	Запорізька обл.
А., 18	Полтавська обл., Київ	І., 40	Вінниця
С., 48	Запоріжжя		

* Складено авторами.

Незважаючи на досить чітку критеріальну основу для відбору інформанток, сам процес роботи ускладнювався через контекстуальну гнучкість мовної поведінки та суттєві її розбіжності із попередніми декларативними заявами деяких потенційних інформанток. Наприклад, в одному випадку, коли йшлося про молоду жінку (інтерв'ю з якою потому було дискваліфіковане з аналізу), яка за попередньою інформацією перейшла в стосунках із російської на українську, в ході інтерв'ю з'ясувалося, що рідною мовою інформантки була таки українська (за її визначенням і за мовою спілкування в родині народження), але в шкільні роки через російськомовне середовище спілкування, а потому і в публічному просторі вона стала переважно використовувати російську. Контекстуальна гнучкість створює видимість відсутності чітких меж та ієрархій.

Із опитаних жінок з української мови на російську перейшло сім інформанток², а з російської на українську – шість. Жінки з досвідом переходу з української на російську мову, як мову свого чоловіка, частіше описували місце жінки в термінах хрестоматійних патріархальних рольових очікувань (тут і далі зберігаються особливості мовлення інформанток):

„Ну наверное я отвечаю за быт, за уют семейный. Прежде всего это дети, уход, уроки, здоровье детей, это гармония, спокойствие в семье”, – І., 37.

Одна з україномовних інформанток, яка мала досвід двох шлюбів із російськомовними чоловіками, згадувала про перший, за умов якого вона переходила на російську мову в сім'ї, на роботі та оточенні, згадувала про

² Одна з інформанток перейшла на російську мову спілкування в першому шлюбі, але в другому знову повернулася до української, хоча обидва її чоловіки були російськомовними.

чоловіка із родини військових: „У мамі два сини було, не було дівчаток, мама була як старосвітська, як домострой, що жінка має робити все, бо вона є жінка”, – Н., 42. Жінки також нормалізували такий стан справ:

„Мені і подобається готувати їсти, ну скажем так якийсь побут організовувати. Він мені звичайно допомагає в цьому в виборі якоїсь там техніки це повністю його компетенція, бо йому так зручніше, він в цьому більше розбирається... Він більше заробляє він і більше тратить”, – М., 40.

Інформантки з таким досвідом переходу з мови на мову здебільшого перебували в більш уразливій, субординованій економічно позиції щодо чоловіка, вони або менше заробляли за своїх чоловіків/партнерів, або взагалі перебували на їхньому утриманні. Натомість, інформантки, що змінювали мову з російської на українську, були значно менш категоричними в питаннях гендерних ролей або ж висловлювалися доволі егалітарно:

„Я не знаю як відповісти [на питання про розподіл обов’язків у шлюбі – прим. авт.] тому що, ну в нас родина тільки нас двоє і наш котик і ми якось більше... Ну є різні архетипи, мабуть, того, як я бачу себе в цій родині. Тобто ми як друзі, ми як пара... Я сама особистість, я якось не можу навіть знайти якихось слів як би описати свою роль і місце. Просто в нас немає традиційного цього хто там... якісь жіночі обов’язки та чоловічі”, – В., 24.

„Чесно кажучи, я відчуваю, що у мене буде трохи більше „чоловічих” обов’язків тому, що я зараз вже отримала права, спокійно воджу машину, а мій хлопець – ні. Моменти, коли треба почистити курку, забити цвях – це по моїй частині”, – С., 18.

Для сімей чи пар інформанток, які перейшли з російської мови на українську, був властивий паритетний підхід до родинних фінансів, вони також не перебували в більш уразливому економічно становищі щодо своїх чоловіків/партнерів і мали однотипний з ним дохід і професійний статус або взагалі не вели спільного домогосподарства з партнером. Навіть якщо взяти оцінку перспективи розвитку стосунків з боку наймолодшої цитованої інформантки як значною мірою гіпотетичну, важливою тут є сама настанова, готовність до лідерства в парі, а не орієнтація на традиційну модель рольового розподілу. Схожим чином відрізнялися пояснення обставин змін у мовній поведінці. Інформантки, які перейшли з української мови на російську, значно більше акцентували увагу на необхідності пристосовуватися, на чоловікові як чинникові (в усіх чоловіки російськомовні), а також на зовнішньому середовищі – оточенні та роботі, де панувала російська мова.

„Але мені було важко, так як я приїхала з маленького міста у велике місто і період адаптації, мені було реально важко. Я просто не знаю, якщо ви живете весь час в місті Києві. В мене перші періоди дуже сильно боліла голова, я не могла спати... Цей шум... багато спілкувалися і російською в оточенні моєму. Ну реально була така ситуація, що я прислуховувалася і підпадала під вплив отого середовища, в яке я потрапила”, – М., 40.

“Муж говорит, что не понимает [української мови – прим. авт.], но это как-то неправильно, он то все понимает... Я не знаю, само собой так произошло”, – І., 37.

Причому, це було властиво інформанткам різного віку. Прикметною з цього приводу є історія найстаршої з опитаних інформанток. Її чоловік з україномовної родини, але в студентські роки перейшов на російську. Він навчався в школі з російською мовою викладання, на відміну від своєї майбутньої дружини, яка в російськомовний контекст цілком занурилася лише в студентські роки, коли викладання здійснювалося, за винятком кількох предметів, російською упродовж усіх років. До того ж, він походив із більш привілейованої сім’ї партійців – відставного військового (полковника) та журналістки. Під час зустрічі майбутній чоловік заявив їй, що *„не розуміє української”*, й мотивував її перейти на російську мову. Русифікація, об’єктом якої став її чоловік раніше, передавалася ним також із публічної царини в приватну у особистих стосунках. Після шлюбу вона з подивом довідалася, що його батьки попри статус були україномовними й, наче як вияв довіри та поваги до невістки, говорили з нею українською. Хоча вона очікувала, що вони російськомовні, й зверталася до них російською. Порівняно ранній етап радянської русифікації, який уможлилював такий розподіл, де російська – наче мова публічного простору, а українська – приватного, простору довіри та стосунків між людьми, на прикладі інформанток молодшого віку виявляв таке структурування як перехідне, з подальшим витісненням української з приватної царини (*„само собою так сталося”*). Ця ситуація внутрішньої сімейної двомовності як перехідного етапу до російськомовної одномовності фіксувалася також у різні роки й кількісними дослідженнями (див., наприклад, огляд даних у межах проєкту *„Мовна політика та мовна ситуація в Україні”* [28, с. 107]).

„В Радянському Союзі російська мова була державна, тому старалися використовувати російську мову”, – М., 78. Хоча *de jure* „державного” статусу за російською в СРСР не було закріплено, вона визначалася як *„мова міжнародного спілкування”*, але свідок тих часів дуже слушно відчула її фактичний статус і потребу нею послуговуватися – як прояв політичної лояльності. Відгомін цієї *„колонізації”* приватного простору через мову відчувається і в наймолодших інформанток дослідження, навіть тих, які змінювали мову з російської на українську всупереч своєму середовищу:

„Просто до 11-го класу в мене було сильне бажання перейти на українську мову, але внаслідок того, що я навчалась в ліцеї, в центрі [великого мегаполіса – прим. авт.] й на той момент всі мої однокласники розмовляли російською – в мене не вистачало духу перейти на українську, в той момент мене почала більше цікавити українська культура, історія, знання того, де ти живеш, а мої однокласники і моя компанія тодішня взагалі не розділяли цього. І от коли я зустріла свого партнера всі ці мої зацікавленості перенеслися на його компанію тому, що там вони так само цікавляться”, – С., 18.

Тож інформантки, що перейшли з російської мови на українську, говорячи про обставини свого переходу, акцентували увагу на суб’єктивному виборі та особистісній важливості, врешті, насолоді:

„...я коли дивлюся, що деякі люди з російської переходять на українську, то насправді мені це подобається бачити”, – М., 23.

„Мене так надихнула ця вчителька [що викладала українську мову – прим. авт.], що любила дуже сильно українську мову, але я бачила, що в класі в нас діти так якимось зневажливо ставились і в мене була якась така трохи образа чи чому, це ж дуже гарно. Ну і хотілося щоб це... щоб більше стало української мови в моєму житті”, – В., 24.

Вони не апелюють до групового тиску оточення. Партнер у їхньому випадку радше привід для переходу, а не причина. Зовнішній контекст присутній хіба що як ціннісний орієнтир, з яким вони себе асоціюють і намагаються шукати приводу актуалізувати його в своєму повсякденному житті. Тут перехід більш суб'єктний і більш самостійний. У випадку інформантки, котра в другому шлюбі повернулася до української мови попри російськомовного чоловіка, вагому роль у зміні мовної поведінки відіграли політичні події, Євромайдан:

„Тоді [на період попереднього шлюбу, що тривав на початку 2000-х років – прим. авт.] не було чітко вираженої національної позиції, це було просто зручно. Зараз зіграла національна позиція, мій вибір, що я підкреслюю в Україні, що я українка”, – Н., 42. Супровідні чинники, які спростили перехід – більш активне спілкування з україномовними родичами, якого не було в першому шлюбі, переїзд до регіону з переважаючим використанням української мови (Чернівці) та готовність чоловіка підтримувати позицію дружини. Виразною відмінністю, що була виявлена в контекстах двох шлюбів, була пов'язана зі соціально-економічним статусом опитаної. У першому шлюбі інформантка нерідко мала проблеми з роботою, впродовж тривалого часу перебувала на утриманні чоловіка як безробітна, а з другим чоловіком вони мають спільний бізнес як партнери. Інша інформантка, що змінила мову на українську, відповідаючи на питання про те, як би вона заговорила із малознайомою людиною, якщо знала б, що та російськомовна, відповіла, посилаючись на громадянський вимір: *„Ні, я буду використовувати українську. Тому що я живу в Україні, якщо я була би на території Росії, то я б використовувала російську”, – С., 40.*

Важливо зауважити, що перехід із української мови на російську характерний для інформанток порівняно старшого віку (середній вік 42,3 років), що передбачає конкретний відповідний соціальний контекст та статус української мови як нижчої та підпорядкованої, що характерне для постколоніалізму. Також для цих жінок була властивою ситуація більшої економічної уразливості щодо чоловіка: такі жінки або менше заробляли, або взагалі перебували на його утриманні, вони нормалізували патріархальний погляд на гендерні ролі. Прикметним у цьому разі було те, що їхні чоловіки, авторитету якого вони так чи інакше підпорядковувалися, в окремих випадках самі змінювали мову або через службу в радянській армії, або через освітні та інші інститути.

Що стосується жінок, котрі змінили мову спілкування у приватній сфері на українську, то соціальний контекст уже був дещо іншим (зважаючи на більш молодий вік інформанток, що становив у середньому 24,5 років), адже

політичні події в Україні активували національну свідомість, молоді у тому числі, а тому вибір української мови для спілкування став одним із проявів та наслідків культурних змін. Інакше кажучи, характерною особливістю переходу із української мови на російську стали соціально-економічні чинники та статус російської мови (та російськомовних, відповідно) у пізньорадянські часи, а у ситуації переходу із російської на мову українську провідними стали культурно-світоглядні чинники, ідеаційні орієнтири щодо української мови, у тому числі після травматичних, переламних політичних подій. Також у випадку цих жінок ішлося про відносно більш егалітарні стосунки або випадки, коли партнери не вели спільного домогосподарства. Вибір української мови жінками для приватного мововжитку характерний також тим, що він мотивований особистісною принциповою позицією та свідомим вольовим вибором, тоді як вибір російської мови – зовнішніми соціально-економічними обставинами, конформною настановою та соціальною нормалізацією пріоритетності російської мови загалом.

Можемо дійти висновку, що відмінність чинників переходу з мови на мову, засвідчених даними нашого дослідження, більш наочно виявляє зв'язок гендерних та постколоніальних соціальних контекстів. Здавалося б, що зміна мови може розглядатися як вияв зниженої мовної стійкості в обох випадках. Проте це стосується жінок, які перейшли з української на російську. У ситуації жінок, які перейшли з російської мови на українську і які нерідко опиняються в ситуаціях, за яких можливість нею послуговуватися слід відстоювати як у приватному, так і публічному просторах (перед членами родини, незнайомцями на вулиці, в транспорті, на робочому місці тощо), ситуація протилежна.

Формально однакова дія – зміна мови насправді вказує на досить відмінні моделі мовної поведінки: конформну (у випадку тих, хто перейшов із української мови на російську) та акціоністську (у випадку тих, хто перейшов із російської на українську). З погляду феміністичної теорії, ця друга модель може розглядатися як „боротьба за визнання” (у термінах Ненсі Фрейзер), коли йдеться не просто про утвердження, але й суб'єктне конструювання власної ідентичності жінкою, нерідко всупереч не завжди сприятливому контексту [29]. У рамках такої поведінкової моделі опитаних жінок, гендерна емансипація видається сутнісно пов'язаною із мовною деколонізацією приватного та публічного просторів, у які вони інтегровані. Під таким кутом зору видається переконливим, що й гендерна теорія (в українських реаліях зокрема) могла б виграти від впровадження постколоніального аналізу в свою пояснювальну рамку, що зробило б її більш нюансованою.

Часом супровідним чинником зміни мови був також переїзд, втрата регулярних зв'язків із рідномовним оточенням. Цей чинник навряд чи слід розглядати як вирішальний, оскільки зміна мови в аналізованих нами випадках була пов'язана саме з початком стосунків із іншомовним (у більшості випадків – російськомовним) партнером, що мали місце переважно до переїзду. Очікування, що в новому середовищі загальноприйнятною та основною мовою буде російська, змушувало інформанток у таких випадках

більше вживати її публічно та приватно, навіть тоді, коли вони могли б безперешкодно використовувати українську. Можна припустити, що в окремих випадках це створювало „ефект самосправджуваного пророцтва” (у термінах Роберта Мертона) – очікування переважання російської мови сприяло її поширенню. Наші дані дають можливість лише пунктирно торкнутися дискурсивного виміру цього явища. Тож „самосправджуваність” мовної поведінки може бути перспективним напрямом для подальших досліджень.

Отже, можемо говорити про те, що гіпотеза була підтверджена, а тому гендерна нерівність є чинником відтворення постколоніальних ієрархій, котрі проявляються у царині мововжитку в приватній сфері. Тож дослідження уточнює розуміння генерованої мовної поведінки жінок за постколоніальних контекстів. Проте механізми зміни мовної поведінки, судячи з усього, не є однаковими для різних мов, про що йшлося вище. Це ключовий аспект дослідження, що впливає з наших висновків і може слугувати підставою для подальшого вивчення. Упровадження постколоніальних контекстів у дослідження гендерної ситуації в українському суспільстві може бути евристичним і допомагати глибше зрозуміти не лише соціально-економічні ієрархії гендерного порядку, але й культурні, зокрема, в аспекті мововжитку. Адже виникає закономірне питання: чи зниження гостроти гендерної нерівності в українському суспільстві сприятиме послабленню постколоніальних культурних ієрархій у ньому?

Виходячи з даних нашого дослідження, бачимо перетин гендерної та постколоніальної ієрархій у випадку жінок, що змінили мову з української на російську, але не виявляємо цього перетину щодо жінок, які змінили мову в протилежному ключі – ця відмінність мала би слугувати підґрунтям для майбутніх досліджень. Наступні, більш загальні теоретико-методологічні питання, які виникають у зв'язку зі спробою синтезу постколоніальних студій і феміністичної, гендерної теорії в українському випадку, такі: по-перше, до якої міри методологія постколоніального фемінізму перспективна в українському випадку, по-друге, яких саме подальших корекцій цей підхід вимагатиме у разі свого систематичного вживання у дослідницькій практиці. З іншого боку, постає питання можливості інтерпретації отриманих нами результатів в інших теоретико-методологічних рамках, відмінних від постколоніальної теорії. Відповідь на це питання могла би стати стимулом для подальших дискусій щодо прийнятності постколоніальної теорії для аналізу сучасного українського суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок. *Фонд ООН в галузі народонаселення*. 2018. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Сучасне%20розуміння%20маскулінності_Звіт%20дослідження.pdf (дата звернення: 15.06.2021).
2. Михайлишина Д., Кобернік О., Солтисяк Р. Як збільшити зайнятість жінок і чому це важливо для економіки? Аналітична записка. *Центр економічної стратегії*. 2019. URL: <https://ces.org.ua/gender-paper/> (дата звернення: 15.05.2021).
3. Оксамитна С. Гендерні відмінності у сфері зайнятості, освіти та навчання в Україні в контексті Угоди про асоціацію. *Український центр європейської політики*.

2021. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Doslid_01_2021_WEB_NEW_2.pdf (дата звернення: 15.06.2021).

4. Гендерні ролі і стереотипи. Група „Рейтинг”. 2021. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_gender_032021_fin.pdf (дата звернення: 15.05.2021).

5. Становище української мови в Україні: аналітичний огляд. *Простір свободи*. 2020. URL: <https://prostirsvobody.org/img/ck341/plugins/filemanager/browser/default/images/Stan.pdf> (дата звернення: 15.06.2021).

6. Кулик В. Гібридна дерусифікація. *Критика*. 2017. № 7–8 (237–238). С. 2–7.

7. Вебер М. Господарство і суспільство / пер. з нім. М. Кушнір. Київ : Всесвіт, 2012. 1112 с.

8. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / пер. з фр. Р. Мардера. Харків : Фолю, 2007. 224 с.

9. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.

10. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. Київ : Критика, 2001. 272 с.

11. Бергер П., Бергер Б. Що таке інституція? Випадок мови / пер. з англ. Ю. Яремка. *Незалежний культурологічний часопис „І”*. 2004. № 35. С. 186–193.

12. Billig M. Banal Nationalism. London : Sage, 1995. 208 p.

13. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 304 с.

14. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ : Критика, 2003. 338 с.

15. Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентности? *Критика*. 2015. № 1–2 (207–208). С. 2–12.

16. Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Документи українського комунізму* / за ред. І. Майстренка. Нью-Йорк : Пролог, 1962. С. 132–230.

17. Шаповал М. Велика революція (3 нагоди 10-ліття революції на Україні). Прага : Вільна спілка, 1928. 272 с.

18. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Прага : Український соціологічний інститут в Празі, 1937. 47 с.

19. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчука. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

20. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / пер. з англ. П. Грицака. Київ : Критика, 2009. 200 с.

21. Саїд Е. Культура й імперіалізм / пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал, Н. Гхазалі, Т. Марценюк. Київ : Критика, 2007. 608 с.

22. Каппелер А. „Мазепинці”, „малороси”, „хохли”: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина: науковий історико-філологічний журнал*. 2001. № 5. С. 8–20.

23. Рябчук М. Сором’язливий колоніалізм. *Збруч*. 2021. URL: <https://zbruc.eu/node/102782> (дата звернення: 14.06.2021).

24. Yuval-Davis N. Gender and Nation. London : Sage Publications, 1997. 168 p.

25. Mohanty Ch. Feminism Without Borders. *Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham : Duke University Press, 2003. 312 p.

26. Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення: націологічні нариси. *Вибрані праці та документи*. Том 2. Київ : Дух і літера, 2018. С. 285–602.

27. Масенко Л. Нариси із соціолінгвістики. Київ : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2010. 242 с.

28. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* / ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ : Видавництво „Києво-Могилянська академія”, 2010. С. 96–131.
29. Frazer N. Feminist Politics in the Age of Recognition: A Two-Dimensional Approach to Gender Issues. *Studies in Social Justice*. 2007. № 1 (1). P. 22–35.
30. Bilanuik L. Gender, Language Attitudes, and Language Status in Ukraine. *Language in Society*. 2003. Vol. 32. № 1. P. 47–78.
31. Fishman J. Bilingualism with and without Diglossia; Diglossia with and without bilingualism. *The Bilingualism Reader*. London : Routledge, 2000. P. 81–88.

References

1. Suchasne rozuminnia maskulinnosti: stavlennia cholovikiv do gendernykh stereotypiv i nasystva shchodo zhinok. *Fond OON v haluzi narodonaselennia*. 2018. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Сучасне%20розуміння%20маскулінності_Звіт%20дослідження.pdf (Modern understanding of masculinity: men's attitudes towards gender stereotypes and violence against women).
2. Mykhailyshyna D., Kobernik O., Soltysiak R. Yak zbilshyty zainiatist zhinok i chomu tse vazhlyvo dlia ekonomiky? Analitychna zapyska. *Tsentr ekonomichnoi stratehii*. 2019. URL: <https://ces.org.ua/gender-paper/> (How to increase women's employment and why is it important for the economy? Analytical note).
3. Oksamytna S. Henderni vidminnosti u sferi zainiatosti, osvity ta navchannia v Ukraini v konteksti Uhody pro asotsiatsiiu. *Ukrainskyi tsentr yevropeiskoi polityky*. 2021. URL: http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Doslid_01_2021_WEB_NEW_2.pdf (Gender differences in employment, education and training in Ukraine in the context of the Association Agreement).
4. Henderni roli i stereotypy. *Hrupa „Reitynh”*, 2021. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_gender_032021_fin.pdf (Gender roles and stereotypes).
5. Stanovyshche ukraïnskoi movy v Ukraini: analitychnyi ohliad. *Prostir svobody*. 2020. URL: <https://prostirsvobody.org/img/ck341/plugins/filemanager/browser/default/images/Stan.pdf> (The situation of the Ukrainian language in Ukraine: an analytical review).
6. Kulyk V. Hibrydna derusyfikatsiia. *Krytyka*, 2017. № 78 (237–238) S. 2–7. (Hybrid derusification).
7. Veber M. Hospodarstvo i suspilstvo / per. z nim. M. Kushnir. Kyiv : Vsesvit, 2012. 1112 s. (Economy and society).
8. Shnapper D. Spilnota hromadian. Pro modernu kontseptsiiu natsii / per. z fr. R. Mardera. Kharkiv : Folio, 2007. 224 s. (Community of citizens. On the modern concept of the nation).
9. Gelner E. Natsii ta natsionalizm. *Natsionalizm* / per. z anhl. Kyiv : Takson, 2003. 300 s. (Nations and nationalism. Nationalism).
10. Anderson B. Uiavleni spilnoty: mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu / per. z anhl. V. Morozova. Kyiv : Krytyka, 2001. 272 s. (Imaginary communities: reflections on the origin and spread of nationalism).
11. Berger P., Berger B. Shcho take instytutsiia? Vypadok movy / per. z anhl. Yu. Yaremka. *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys „I”*. 2004. № 35. S. 186–193 (What is an institution? The case of language).
12. Billig M. Banal Nationalism. London : Sage, 1995. 208 p.
13. Riabchuk M. Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsietvorennia. Kyiv : Krytyka, 2000. 304 s. (From Malorosiato Ukraine: paradoxes of late nation-building).

14. Riabchuk M. *Dvi Ukrainy: realni mezhi, virtualni viiny*. Kyiv : Krytyka, 2003. 338 s. (Two Ukraine: real borders, virtual wars).
15. Riabchuk M. *Dvi Ukrainy: kinets ambivalentnosti? Krytyka*. 2015. № 1–2 (207–208). S. 2–12. (Two Ukraine: the end of ambivalence?).
16. Volobuiev M. *Do problemy ukrainskoi ekonomiky. Dokumenty ukrainskoho komunizmu / za red. I. Maistrenka*. Niu-lork : Proloh, 1962. S. 132–230 (To the problem of the Ukrainian economy. Documents of Ukrainian communism).
17. Shapoval M. *Velyka revoliutsiia (Z nahody 10-littia revoliutsii na Ukraini)*. Praha : Vilna spilka, 1928. 272 s. (The Great Revolution (On the occasion of the 10th anniversary of the revolution in Ukraine)).
18. Shapoval M. *Sotsiologhiia ukrainskoho vidrozhennia*. Praha: Ukrainskyi sotsiologichnyi instytut v Prazi, 1937. 47 s. (Sociology of the Ukrainian revival).
19. Subtelnyi O. *Ukraina: istoriia / per. z anhl. Yu. Shevchuka*. Kyiv : Lybid, 1991. 512 s. (Ukraine: a history).
20. Motyl O. *Pidsumky imperii: zanepad, rozpad i vidrozhennia / per. z anhl. P. Hrytsaka*. Kyiv : Krytyka, 2009. 200 s. (Imperial Ends: the Decay, Collapse and Revival of Empires).
21. Said E. *Kultura y imperializm / per. z anhl. K. Botanova, T. Tsymbal, N. Gkhazali, T. Martseniuk*. Kyiv : Krytyka, 2007. 608 s. (Culture and imperialism).
22. Kappeler A. „Mazepyntsi”, „malorosy”, „khokhly”: ukraintsi v etnichnii ierarhii Rosiiskoi imperii. *Kyivska starovyna: naukovyi istoryko-filolohichni zhurnal*. 2001. № 5. S. 8–20 („Mazepins”, „Little Russians”, „Ukrainians”: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire).
23. Riabchuk M. *Soromiazlyvyi kolonializm. Zbruch*. 2021. URL: <https://zbruc.eu/node/102782> (Shy colonialism).
24. Yuval-Davis N. *Gender and Nation*. London : Sage Publications, 1997. 168 p.
25. Mohanty Ch. *Feminism Without Borders. Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham : Duke University Press, 2003. 312 p.
26. Bochkovskiy O. *Borotba narodiv za natsionalne vyzvolennia: natsiologichni narysy. Vybrani pratsi ta dokumenty. Tom 2*. Kyiv : Dukh i litera, 2018. S. 285–602 (The struggle of peoples for national liberation: national essays. Selected works and documents. Volume 2).
27. Masenko L. *Narysy iz sotsiolinhvistyky*. Kyiv : Vydavnychi dim „Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2010. 242 s. (Essays on sociolinguistics).
28. Masenko L. *Movna sytuatsiia Ukrainy: sotsiolinhvistychnyi analiz. Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: analiz i rekomendatsii / red. Yu. Besters-Dilger*. Kyiv : Vydavnytstvo „Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2010. S. 96–131 (Language situation of Ukraine: sociolinguistic analysis. Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations).
29. Frazer N. *Feminist Politics in the Age of Recognition: A Two-Dimensional Approach to Gender Issues. Studies in Social Justice*. 2007. № 1 (1). P. 22–35.
30. Bilanuik L. *Gender, Language Attitudes, and Language Status in Ukraine. Language in Society*, 2003. Vol. 32. № 1. P. 47–78.
31. Fishman J. *Bilingualism with and without Diglossia; Diglossia with and without bilingualism. The Bilingualism Reader*. London : Routledge, 2000. P. 81–88.

Стаття надійшла до редакції 12.06.2021

Цивілізаційні виклики сучасності в контексті концепцій перевлаштування світу

Анотація. У статті аналізуються глобальне прогнозування суспільного розвитку, концепції й можливі сценарії глобального розвитку людства, обґрунтовується, що сучасні концепції перевлаштування світу повинні враховувати різну динаміку цивілізаційного розвитку країн з їхніми цінностями і традиційною культурою. Окреслено, що в 70-ті роки минулого століття почали вимальовуватися контури процесів, орієнтованих на формування нового світового порядку. Актуалізовано, що в сучасному суспільстві прогнозування майбутнього невід’ємне від обґрунтування світоглядних інтерпретацій явищ і процесів сучасності, віддзеркалення оптимістичних і песимістичних сценаріїв майбутнього, ідеалів і ціннісних перспектив. Обґрунтовано, що основними ідеологами і учасниками цих процесів виступили Римський клуб, в подальшому Більдерберзький клуб, Тристороння комісія, аналітичні центри на кшталт RAND Corporation, Інституту Санта Фе та інших. Розроблені ними загальні принципи були конкретизовані в роботі МВФ, Всесвітнього банку, ВТО тощо.

Визначено, що з початку 1990-х років для прогностичних концепцій характерною рисою стає філософсько-історична і соціально-політична орієнтація глобального характеру. Серед безлічі сценаріїв майбутнього особливо виділяються концепція „кінця історії” Ф. Фукуями, в якій обґрунтовується торжество, після розпаду комуністичного блоку, ліберально-демократичних ідей та настання історичного затишшя внаслідок перемоги ліберальної демократії на всьому геополітичному просторі, а також концепція „зіткнення цивілізацій” С. Гантінгтона, яка стверджує, що після руйнування двополюсного світу на людство чекає загострення суперечностей і зіткнення цивілізацій, що консолідуються навколо традиційних релігій.

Автор дійшов висновків, що гібридна війна, в епіцентрі якої Україна знаходиться вже понад сім років, — це не просто локальна ситуація, це елемент нового світового порядку, який можна визначити як гібридний світовий порядок. Ґрунтується він на технологіях ведення політики чужими руками через застосування інформаційних технологій для системної маніпуляції колективним свідомим і колективним підсвідомим з метою зміни поведінки людини або групи людей стимулом, примушенням або переконанням. Для цього задіяні не стільки військові, скільки політичні, економічні, інформаційні, інституційні, демографічні, технічні, соціальні та інші ресурси.

Ключові слова: футурологія, глобальний розвиток, цивілізація, зіткнення цивілізацій, інформаційні війни, перевлаштування світу, міжнародна безпека, національна безпека.

Микола Дмитренко,
доктор політичних наук,
професор,
Академія зовнішньої
розвідки України
ORCID: 0000-0001-5262-1210
mdmytren@gmail.com

Mykola Dmytrenko,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
The Academy of the Foreign
Intelligence of Ukraine
ORCID: 0000-0001-5262-1210
mdmytren@gmail.com

Modern Civilizational Challenges in the Context of the World Reorganization Concepts

Abstract. The article deals with global forecasting of social development, as well as with the conceptions and possible scenarios for holistic development of mankind. It is justified that contemporary concepts of the world reorganization should consider different dynamics of the country's civilizational development, its values and traditional culture. The article emphasizes that outlines of processes, oriented towards the formation of a new world order, began to emerge in the 70s of the last century. It is manifested that in modern society, forecasting the future is an integral part of substantiating worldview interpretations of modern phenomena and processes, reflecting optimistic and pessimistic future scenarios, ideals and value perspectives. It is proved that main ideologists and participants in these processes were the Club of Rome, later the Bilderberg Club, the Trilateral Commission, think tanks such as the RAND Corporation, the Santa Fe Institute and others. General principles developed by them were specified in the work of the IMF, the World Bank, WTO, etc.

It is defined that since the 1990s, a philosophical-historical and socio-political orientation of a global nature has become a characteristic feature of prognostic concepts. The idea of the „end of history” by F. Fukuyama that validates the post-communist triumph of the liberal-democratic ideas and the onset of historical calm because of liberal democracy victory throughout the geopolitical space. The other one is the „clash of civilizations” idea by S. Huntington, claiming that after the collapse of bipolar world the mankind would face the sharpening of contradictions and the clash of civilizations consolidated around traditional religions.

The author concluded that hybrid war, at the epicenter of which Ukraine has been for more than seven years, is not just a local situation, but an element of a new world order that can be defined as a hybrid world order. It is based on a proxy politics technology using information technologies for the collective conscious and collective subconscious systemic manipulations to change person's or group's behavior through stimulus, coercion, or conviction. This involves mainly political, economic, informational, institutional, demographic, technical, social, and other resources, rather than military ones.

Key words: futurology, global development, civilization, clash of civilizations, information wars, world reorganization, international security, national security.

З початку 1960-х років прогнозування майбутнього стає предметом дослідження закономірностей і способів моделювання майбутнього. У цей час виникає низка урядових і суспільних організацій, які досліджують цивілізаційний розвиток людства, що сприяло формуванню нових філософських, економічних і політологічних концепцій суспільного розвитку, визначенню понять, категорій, соціальних норм, інших теоретичних передумов, необхідних для конструювання моделей майбутнього. До особливостей футурологічних концепцій кінця 70-х – початку 80-х років минулого століття можна віднести зосередження дослідницьких зусиль на екологічних проблемах, розробці концепцій і моделей світового порядку (Г. Кісінджер) і постіндустріального суспільства (Е. Тоффлер, З. Бжезінський, Д. Белл, А. Туреній тощо).

Серед основних наукових публікацій, у яких започатковано або досліджувалися цивілізаційні виклики та проблеми цивілізаційного розвитку, варто відмітити доробки С. Гантінгтона [6], Ф. Фукуями [8], Д. Медоуза [2], М. Говард [9], П. Бергера, Т. Лукмана [12], А. Назаретяна [22], Ю. Пахомова [23] та багатьох інших дослідників. Дослідженням цивілізаційних викликів сучасності значної уваги надають такі науковці, як: О. Коппель [1], В. Горбатенко [3], К. Сокол [4], Дж. Еспозіто [16], Чжао Янь [19], Б. Бенджамін [29], Юваль Ной Харарі [31], Стін Якобсен [35] тощо.

Метою нашої статті є аналіз і узагальнення можливих сценаріїв глобального розвитку людства та сучасних цивілізаційних викликів у контексті концепцій перевлаштування світу та загроз світовій системі безпеки.

У першій половині ХХ століття відомий німецький соціолог О. Флейтгейм для розробки концепцій майбутнього людства та перспектив розвитку соціальних процесів запропонував своєрідну „філософію майбутнього” – футурологію (від латин. *futurum* – майбутнє і *logos* – учення) як галузь суспільствознавства, орієнтовану на науково-теоретичну розвідку, вільну від будь-яких ідеологічних і соціально утопічних доктрин [1].

Першу глобальну модель світового розвитку (системного опису демографії, світового виробництва і вичерпання природних ресурсів) запропонував Дж. Форестер (США, 1971 р.). В основу моделі покладено п'ять чинників: зростання народонаселення, індустріалізація, забруднення навколишнього середовища, виробництво продуктів харчування, видобуток природних ресурсів. Друга модель світового розвитку, що була запропонована групою учених під керівництвом Д. Медоуза у 1972 році, ґрунтувалася на прогнозуванні таких змінних: населення, капіталовкладення, природні ресурси, продовольство, динаміка забруднення навколишнього середовища в часовому інтервалі 1900–2100 рр. Графіки Медоуза демонстрували різке падіння чисельності народонаселення на тлі стрімкого зростання забруднення навколишнього середовища. Орієнтовний час світового колапсу визначався 2050 роком. Головний висновок доповіді полягав у тому, що у разі збереження існуючих темпів цивілізаційного розвитку ресурси землі вичерпаються протягом одного століття. Для запобігання колапсу пропонувалася концепція „глобальної рівноваги” (ідея „нульового зростання”), контрольованого балансу сил [2].

М. Месарович і Е. Пестель у 1974 році у своїй доповіді „Людство на роздоріжжі. Стратегія виживання” (друга доповідь Римського клубу) розглядали світ як систему взаємодіючих регіонів, що відрізняються один від одного рівнем економічного розвитку, культурними цінностями та способом життя. Тому, на думку авторів, людству загрожує не стільки глобальна небезпека, скільки регіональні катастрофи. Вихід із цієї ситуації вони бачили не в зупинці економічного зростання на визначеному критично допустимому рівні, а в збалансованій формі його розвитку [3].

У 1976 році Я. Тінберген і А. Долман у доповіді „Перегляд міжнародного порядку” (третья доповідь Римського клубу) обґрунтовують необхідність політичних змін планетарного масштабу: створення глобальних структур

типу „світового казначейства”, „всесвітньої адміністрації продовольства”. Пропонують створення ідеальної соціальної організації людства – „гуманістичного соціалізму”, який повинен забезпечити рівні можливості для всіх країн і людей відповідно до універсальних гуманістичних цінностей [4].

Черговою концепцією майбутнього людства можна вважати теорію „нового гуманізму”, опубліковану у 1977 році в доповіді Е. Ласло „Цілі для людства”. У ній вирішальними для визначення напрямів розвитку світової цивілізації вважалися політичні, культурні, психологічні межі в життєдіяльності людей і суспільства. Тому необхідною передумовою виживання і прогресу людства мають стати загальні ідеали, цінності і цілі, яким потрібно підпорядкувати індивідуальні інтереси окремих країн і народів. Тобто необхідні перебудова свідомості і впровадження норм поведінки людей і норм державної політики відповідно до „нових стандартів гуманізму”, інтеграція людства і формування нового співтовариства – глобального етносу [4], що згодом знайшло відображення в концепції Ф. Фукуями „кінця історії”.

Починаючи з 1990-х років для прогностичних концепцій характерною рисою стає філософсько-історична і соціально-політична орієнтація глобального характеру. Гібридні війни – сучасний елемент формування нового світового порядку, характер і особливості якого зумовлені веденням інформаційних операцій (війн), що ґрунтуються на використанні інформаційних технологій, націлених на зміну самоідентифікації населення, поглиблення соціальної апатії, подальшої відмови більшості населення від участі в політичному й громадському житті, поширення нестабільності в державі [5]. С. Гантінгтон писав, що поведінку людини або групи людей можна змінити стимулом, примусом або переконанням, яке вимагає від того, хто має владу, економічних, військових, інституційних, демографічних, політичних, технологічних, соціальних та інших ресурсів [6].

У сучасному світі реальною владою володіє той, хто формує інформаційні потоки і керує ними. В період кінця ХХ – початку ХХІ століть інформаційні війни, інформаційно-психологічні операції (операції інформаційної підтримки – Information Support and/to Operations (ISO)) виходять на перший план не тільки у військовій справі, але і в мирному житті. Якщо вважати, що політика – це не тільки концентроване вираження економіки і матеріальних ресурсів, але й, не меншою мірою, практичне втілення національного духу, свідомості народу як цілого, то інформаційна війна – це війна не за території, а за світогляд, думки і душі людей [7].

Для кращого розуміння викликів сучасного нестабільного світу розглянемо більш детально анонсовані в актуальності концепції „кінця історії” Ф. Фукуями та „зіткнення цивілізацій” С. Гантінгтона.

Філософська концепція „кінця історії” Ф. Фукуями обґрунтовує настання після розпаду комуністичного блоку історичного затишся внаслідок перемоги ліберальної демократії західного зразка на всьому геополітичному просторі, свідчить про кінець соціокультурної еволюції людства і формування остаточної форми уряду. „Тріумф західної ідеї очевидний перш за все тому, – писав він у книзі „Кінець історії і остання людина”, – що

в лібералізмі не залишилося ніяких життєздатних альтернатив”. На думку філософа, в кінці 90-х років XX століття змінилася інтелектуальна атмосфера найбільших комуністичних країн, у них почалися ліберальні реформи. І цей феномен можна спостерігати і в значному поширенні західної споживчої культури в найрізноманітніших її видах [8].

Однак такий висновок Ф. Фукуяма, на переконання С. Гантінгтона, є помилковим, тому що в світі етнічних конфліктів і цивілізаційних зіткнень західна віра в універсальність західної культури має три вади: вона помилкова; вона аморальна; вона небезпечна [6]. З ним згідний і Майкл Говард, який також вважає, що „...широко поширене на Заході уявлення, ніби культурна різноманітність – це історичний курйоз, що швидко зникає у зв'язку зі становленням загальної, орієнтованої на Захід, англофонної світової культури, яка формує наші основоположні цінності, просто помилкове” [9].

Західний універсалізм небезпечний для світу, писав С. Гантінгтон, тим, що може призвести до великої міжцивілізаційної війни з негативними наслідками для самого Заходу. Після колапсу Радянського Союзу люди на Заході вважають свою цивілізацію як ніколи пануючою, а тим часом слабші азійські, мусульманські й інші суспільства починають набирати силу [10].

У повороті соціалістичних країн до використання ринкових механізмів Ф. Фукуяма побачив торжество ліберально-демократичних ідей. Тому й висунув тезу про „кінець історії”, яка ґрунтується на двох основних постулатах: ідеї остаточної перемоги лібералізму над комунізмом в ідеологічній боротьбі та представленні сучасного західного суспільства як демократичного і егалітарного ідеалу, досягнутого завдяки лібералізму. Вчений був переконаний, що людство просувається до політичного устрою, заснованого на досягненнях західної цивілізації, ринкової економіки і ліберально-демократичної ідеології, оскільки „...ліберальна демократія як система правління взяла гору над протилежними ідеологічними концепціями, а тому ідеологічні дебати про кінець ідеології, що ведуться з п'ятдесятих років минулого століття ... закінчені” [8]. Д. Белл з цього приводу писав, що в західному світі є сутнісна згода інтелектуалів щодо політичних проблем: ухвалення держави добробуту, принцип децентралізації управління, змішана економіка й політичний плюралізм – „це й означає, що ідеологічне століття кінчилося” [11].

Однак ідеологічний або духовно-ціннісний вакуум політичного процесу вимагав іншого наповнення, що пов'язано з тими функціями ідеології, без яких політичний процес не може функціонувати ефективно. П. Бергер і Т. Лукман у своєму дослідженні „Конструювання соціальної реальності” показали, що суспільство і політика, як одна з його сфер, а також соціальна діяльність, до якої так чи інакше залучені всі члени суспільства, неможливі без легітимації – ідеологічного пояснення і виправдання суспільних і політичних інститутів, їхньої когнітивної й нормативної інтерпретації [12].

Що стосується фактичних змін, які свідчать про ідеологічні трансформації, то вони дають про себе знати в появі таких течій, як

„неоконсерватизм”, „неолібералізм” тощо, а також у змінах традиційних ідеологічних орієнтацій або в напрямі їх пом'якшення (це властиво комуністичній ідеології), або в напрямі розширення (у цьому випадку можна послатися на зміни в соціал-демократичній ідеології). Фукуяма не врахував, що зі зростанням соціокультурних, духовних чинників розвитку західного суспільства і трансформації культури модерн в кінці 60-х років ХХ століття деідеологізація змінилася реідеологізацією, тобто відновленням ідеології, тільки вже в нових формах і з новим змістом [13].

Підлягає сумніву й висновок Ф. Фукуями щодо розвитку єдиної світової цивілізації, яка об'єднає світ в єдину раціонально функціонуючу систему. На його думку, кінець холодної війни – це не просто кінець чергового періоду післявоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління, що „...саме цей, *ідеальний світ* і визначить, врешті-решт, світ матеріальний” [8].

Однак досвід комуністичного Китаю, його досягнення в побудові „модернізованої соціалістичної держави” [14] свідчать, що висновок Ф. Фукуями про „кінець історії” як початок безальтернативного панування соціальних і культурних принципів ліберальної західної демократії видається передчасним і достатньо не обґрунтованим. Цей висновок, на думку З. Бжезінського, був явно передчасним. Політолог говорив, що існує великий ризик масштабного зіткнення між „Заходом і Глобальними Балканами” – частиною Європи, густо заселеною мусульманами, де внутрішня нестабільність була й раніше приводом для зовнішньої інтервенції з боку основних держав світу і суперництва між ними [15].

Можливо, твердження Ф. Фукуями має сенс у тому розумінні, що ХХ століття завершувало історію автономних цивілізаційних систем, таких як СРСР, що намагалися закритися „залізною завісою”. Проте, як зазначав С. Гантінгтон, конфлікт між ліберальною демократією й марксизмом-ленінізмом – це лише швидкоплинний і поверховий історичний феномен, порівняно з безперервними глибоко конфліктними відносинами між ісламом і християнством. У цих відносинах хоча й переважало мирне співіснування, але частіше вони виливалися в гостре суперництво або по-справжньому гарячі війни. Джон Еспозіто писав, що історичний розвиток часто ставив ці два співтовариства в становище конкурентів, а часом „...зводив у смертельній сутичці за владу, землю і душі” [16].

На наш погляд, помилка Ф. Фукуями полягала в тому, що він розглядав лише два шляхи цивілізаційного розвитку – комуністичного і ліберально-демократичного – і не сприймав третього шляху розвитку цивілізації, який поєднує загальні принципи соціалізму і капіталізму. Хоча пошуки „Третього шляху” характерні як для соціал-демократів, так і соціал-лібералів. Зокрема, відомим теоретиком „Третього шляху” в Англії був соціолог Ентоні Гідденс. Його погляди поділяли Тоні Блер і Гордон Браун, які бачили розвиток Великої Британії шляхом етичного соціалізму, що, на противагу традиційному соціалізму, передбачав відмову від державного

контролю за економікою. Прихильники "Третього шляху" в США виступають проти програм державної політики з погіршення соціального забезпечення, використання військ у локальних конфліктах, за суспільний контроль над спецслужбами тощо. Зокрема, як свідчать результати опитування Axijs/ Momentive, проведеного в США у червні 2021 року, серед американців віком 19–24 років – „покоління Z” – позитивно оцінюють капіталізм лише 42%, натомість 54% – негативно [17], що може свідчити про прихований суспільний розкол.

Особливість „Третього шляху” сучасного китайського розвитку полягає в тому, що в Китаї, по суті, зберігається та сама економічна система, від якої відмовилися східноєвропейські країни соціалістичного табору і колишні радянські республіки СРСР. Але, на відміну від постсоціалістичних країн, які пішли шляхом приватизації державної власності, Китай обрав свій шлях розвитку. Зокрема, це збереження лівого контролю і недопущення до влади ліберальних угруповань, а також поєднання соціалістичного шляху розвитку з капіталістичним і традиційною культурою та ідеологією Китаю [14].

Ідеї Сі Цзіньпіна про „соціалізм з китайською специфікою нової епохи” являють собою поєднання і розвиток марксизму-ленінізму, ідей Мао Цзедуну, теорії Ден Сяопіна, ідей потрійного керівництва і наукової концепції розвитку. Вони визначаються як новітнє досягнення китаїзації соціалізму, а також керівництво до дії у здійсненні „великого відродження китайської нації” [18], – сказано в резолюції XIX з’їзду КПК.

Чжао Янь у своїй статті про відмінності радянської та сучасної китайської моделей соціалізму пише, що в процесі реформ Ден Сяопін визначив і планову, і ринкову економіку лише як засоби економічного розвитку, а тому ринок теж може служити соціалізму. Тобто, Китай започаткував практику створення *ринкової системи соціалізму* як нової моделі розвитку суспільства, яка відрізняється як від традиційної планової економіки, так і від ринкової економіки капіталізму. Тобто, „два різні устрої можуть співіснувати і сприяти створенню гармонійного світу” [19].

За сценарієм С. Гантінгтона, через два-три десятиліття співвідношення сил у світі зміниться. В середині XXI століття реальною стане загроза зіткнення цивілізацій – перш за все мусульманської з північноамериканською, а також мусульманської з індійською, – до якого можуть бути втягнутими й інші цивілізації. Проте, оскільки ці цивілізації володітимуть ядерною й іншою зброєю масового знищення, загроза прямих зіткнень буде замінена „тихою експансією” перенаселених цивілізацій: масовою міграцією мусульман до Західної Європи, китайців – на Далекий Схід, латиноамериканців – до Північної Америки і тому подібне. Однак процес „перемішування”, гібридизації цивілізацій породжує й нові, як бачимо на прикладі Європи, проблеми. Поява Китаю як домінуючої сили Східної і Південно-Східної Азії вступить у суперечність з американськими інтересами [6].

Тим більше, враховуючи зростаючі можливості розвитку Китаю, Захід втрачає позиції єдиного локомотива історичного руху людства, в ролі якого він виступав протягом останніх 4–5 століть. Як повідомляє

Американська приватна розвідувально-аналітична компанія Stratfor у своєму прогнозі розвитку світових подій на 2015–2025 рр., ЄС зіткнувся з кризою, інтенсивність якої дедалі посилюється і в наступному десятилітті існуватиме в більш обмеженій і роздробленій формі. „Центром економічного зростання і політичного впливу стане Польща. По мірі того як Німеччина потерпатиме від глобальних економічних і популяційних зрушень, Польща диверсифікує свою зовнішню торгівлю і, врешті, перетвориться на домінуючу силу Північноєвропейської рівнини. Більше того, Польща стане лідером нової антиросійської коаліції, до якої в першій половині десятиліття підключиться Румунія. У другій половині десятиліття Польща, Угорщина і Румунія спробують повернути регіони, втрачені колись у боротьбі з росіянами” [21].

Іншим сценарієм є партнерство цивілізацій, воно вельми перспективне, але й найбільш складне для реалізації. Цей сценарій передбачає розвиток конструктивного діалогу і співробітництва локальних цивілізацій як частин глобальної спільноти націй і держав, вироблення ефективного механізму розв’язання міжцивілізаційних суперечок, що періодично виникають; взаємодопомогу та підтримку менш розвинутим народам і цивілізаціям за умов їхнього політичного рівноправ’я, відсутності диктату, насильства; розвиток глобальної демократії. Створення механізму міжцивілізаційного партнерства є процесом достатньо тривалим і непростим, він охопить все XXI століття і буде розвиватися з різною швидкістю в різних частинах планети, проходячи через послідовні стадії і форми [22].

Окрім названих сценаріїв політичних взаємин цивілізацій, у XXI столітті ймовірними є й інші – проміжні сценарії: збереження сьогоденної нестійкої рівноваги; балансування між співпрацею і зіткненням; конфлікти, які періодично спалахують, встановлення глобального диктату однієї цивілізації з обмеженням незалежності всіх інших тощо. Однак, на жаль, політичні виклики сучасності свідчать, що нині, як передбачав С. Гантінгтон, виникає новий світовий порядок, заснований на цивілізаціях: співпрацюють суспільства, які культурно споріднені; спроби перенесення соціуму із одної цивілізації до іншої, чужої за духом, виявляються марними; країни групуються навколо провідних країн своїх цивілізацій [6]

Отже, за сучасних умов, на противагу оптимістичній концепції „кінця історії” Ф. Фукуями, більш реалістичною сприймається концепція С. Гантінгтона „зіткнення цивілізацій», яка стверджує, що після руйнування двополюсного світу на людство чекає загострення суперечностей і достовірне зіткнення цивілізацій, які консолідуються навколо традиційних релігій [10]. З ним погоджується і Е. Тоффлер, який вважає, що загальні глибокі соціальні й економічні зміни призведуть до поділу світу на три окремі потенційно конфліктні цивілізації, „розподіл світу вже не на два, а на три полюси, які неможливо охарактеризувати традиційними визначеннями” [20].

З падінням європейського комунізму зник спільний ворог Заходу й ісламу, тепер кожен із них перетворився на відчутну загрозу для іншого. Тим паче, що спроби Заходу нав’язувати свої цінності й інститути

іншим державам та втручання у внутрішні конфлікти мусульманського світу викликають все більший опір. Зокрема, криза європейської політики мультикультуралізму показала, що розширення контактів між мусульманами й християнами тільки укріпило впевненість і тих, і інших у власній ідентичності, загостило відмінності в розумінні ними цінностей. Але ще виразніше криза ліберально-демократичної ідеології виявляється в процесі стагнації духовності, що опинилася в майже повній залежності від меркантильних міркувань економічного характеру [6].

Схоже, що оголошений Ф. Фукуямою „кінець історії” в осяжному майбутньому не наступить. Західний, перш за все британський, лібералізм, основи якого були закладені Дж. Локком, Д. Юмом і А. Смітом, виходить з уявлення про самодостатність кожної людини, яка володіє від народження певними невід’ємними правами, серед яких на перший план висувається свобода: релігійна (свобода совісті); політична (соціальне рівноправ’я, парламентаризм); економічна (приватне підприємництво), яка ґрунтується на праві приватної власності. Проте суспільство, засноване на праві приватної власності, не може гарантувати рівні права і свободи всім громадянам унаслідок неможливості рівності в розподілі самої власності. Тому, якщо форми економічної свободи й реалізуються, то лише для прошарку забезпечених людей.

Головне, констатує український дослідник Ю. Пахомов, у тому, що „...надмірне марнотратство західної економічної системи, ментальність західного суспільства, що є властивими нині західному споживчому суспільству, стали чинниками руйнування не тільки економіки і навколишнього середовища, але і духовно-етичних цінностей, які стають непотрібними, особливо молодому поколінню європейців. Вони підміняються матеріальними, споживчими благами, рекламованими засобами масової інформації, що сприяє наростанню духовної кризи, яку Поппер назвав смертельною загрозою для існування відкритого суспільства” [23].

Ситуація ускладнюється зростаючою претензією Заходу на гегемонію, а також ув’язкою допомоги з вимогами перевлаштування життя за західними стандартами, що в принципі неможливо внаслідок їхнього різного історико-цивілізаційного досвіду і традиційних цінностей та відсутності в цих країнах відповідних для такого перевлаштування умов. Як сказав міністр закордонних справ Словаччини Мирослав Лайчак: „Світ змінився. Мультилатералізм піддається атакам. Ми бачимо відхід від зобов’язань, правил, принципів і домовленостей. Ми повинні були реагувати, але виявилися не готовими до цього” [24].

Сучасні виклики пандемії COVID-19 також підсилюють й інші політичні розбіжності у світовій спільноті. Зараз глобальні проблеми вимагають загальносвітового їх розв’язання, міжнародних зусиль і співпраці. Щоб гарантувати безпеку і майбутнє людства, усім державам потрібно співпрацювати заради загального блага. У зв’язку з цим Генеральний секретар ООН Антоніо Гутерреш закликав провідні держави до підтримки вакцинації не тільки своїх народів, але і населення бідних держав [25]. Тим паче, що для закінчення

пандемії і повернення до „докарантинного” життя світу може знадобитися, за прогнозом видання „Bloomberg”, не менше семи років [26].

Окрім цього, вірус дуже добре адаптувався до організму людини, у зв'язку з чим може знадобитися подальша корекція вакцин, вважає керівниця Європейського центру з профілактики і контролю захворювань (ECDC) Андреа Аммон. На думку Аммон, „COVID-19 залишиться з людством на тривалий час, незважаючи на вакцинацію”. Вона закликає країни не втрачати пильність щодо інфекції і бути готовими до того, що повністю вивести її не вдасться [27]. Наразі виявлено низку нових штамів коронавірусу. Крім „Дельта”, „Гамма”, з'явилися такі, як „Епсилон”, „Мю”, які руйнують нейтралізовані антитіла, що виробилися внаслідок вакцинації, та „С. 1.2” – агресивний і стійкий до вакцин [28].

За час пандемії ми стали свідками, ймовірно, найбільшого експерименту зі системами державного управління. Того, як різні держави реагують на кризу, як місто або держава втручаються в ситуацію, ґрунтуючись на інформації, яка в них є, або на тій, якої немає, або яку вони вважають за краще не помічати. Найбільш успішні з держав, як інструмент для дій, використовують надійні емпіричні моделі прогнозування ситуації. Інші працюють з ненадійними даними, які не дають відповіді на те, що відбувається насправді і, отже, що робити – говорить професор Бенджамін Браттон. Урок у тому, що статистично обґрунтовані моделі, які справляються зі ситуацією зараз, повинні бути використані як ключові засоби державного управління і після епідемії. Невдале планування, недолік тестів і ефективних вакцин призводять до неправильного моделювання і, як наслідок, до хаотичного управління, „...міста з нерозвиненим сенсорним розвитком перетворюють суспільні конференц-зали на імпровізовані мори”, – заявив Браттон [29].

Проблема також у тому, що наявні засоби та результати наукового прогнозування часто використовуються певними політичними силами, державами й міжнародними об'єднаннями для дестабілізації, у першу чергу, політико-економічної ситуації як в окремих країнах і регіонах світу, так і в світовому масштабі. Тому світова спільнота повинна враховувати далекосяжні політичні наслідки пандемії, яка триває, можливі ризики для системи міжнародних відносин. Одним з основних таких викликів є популізм політиків, урядів, державних діячів на всіх рівнях держави й суспільства.

Популізм небезпечний завжди. Особливу небезпеку таїть ухвалення популістських законів, якими часто порушуються норми конституційного права, їх застосування в угоду тих чи інших політичних сил або під поточні політичні події. Не менш небезпечним є й ухвалення популістських урядових рішень, мотивованих політичною доцільністю, які суперечать нормам конституції та законів, що ми і спостерігаємо зараз. І те й інше, зрештою, веде до колапсу права, а відповідно – до диктатури виконавчої влади. Тому на місце популізму повинна прийти компетентність. Для протидії сучасним викликам, у тому числі й викликам пандемії COVID-19, політичною стратегією держав і світової спільноти повинні стати прагматична

технократія, необхідність нових геополітичних стратегій, „заснованих на продуманому плані координації в масштабах планети, інакше поточне надзвичайне становище просто стане постійним” [30].

Особливо небезпечними є наслідки глобальної пандемії для держав, які знаходяться в геополітичних „сірих зонах” і схильні до великих ризиків. У зв’язку з цим виникає проблема забезпечення національної, регіональної і міжнародної безпеки, для чого буде потрібно вироблення адекватних заходів реагування на нові виклики та загрози як окремих держав, так і світової спільноти. „Світовий порядок нині схожий на дім, у якому мешканці нічого не ремонтують. Він може простояти ще декілька років, але якщо ми продовжимо в тому ж дусі, він завалиться і знову опиниться в джунглях усюдисущої війни”, – вважає професор Юваль Ной Харарі [31].

Тим паче, на думку Біла Гейтса, загрози для людства пандемією не закінчатся. Пов’язана з пандемією тема, яку люди не дуже люблять порушувати, це біотероризм, вважає Гейтс. Хтось, хто хоче завдати збитку, може створити вірус, а це означає, що вірогідність зіткнутися з цим вища, порівняно з природними епідеміями, подібними нинішній. З його слів, біотероризм насправді більш небезпечний, ніж ядерна війна, тому люди мають бути підготовленими до цього. Для запобігання майбутнім пандеміям необхідно створити глобальну систему виявлення небезпечних інфекцій, потрібно постійно тестувати мінімум 20% населення на наявність інфекцій. А також створити резерв лікарів, готових до боротьби з пандеміями [32].

Нині держави світу знаходяться на різних етапах карантину і стикаються з різними викликами, Китай, наприклад, швидко відновлюється. За висновком експертів британського Центру економічних і ділових досліджень (Centre for Economics & Business Research, CEBR), китайська економіка пережене США вже в 2028 році. Хоча рік тому CEBR вважав, що Китай випередить США на п’ять років пізніше – у 2033 році. Також, за даними CEBR, Китай може стати країною з високим рівнем доходів уже в 2023 році [33].

Після того, як на вимогу властей закрилася велика частина бізнесу, а люди залишаються вдома, пандемія коронавірусу може позбавити світову економіку більше 5 трлн доларів зростання протягом наступних двох років. І навіть за безпрецедентного рівня монетарних і фіскальних стимулів валовий внутрішній продукт навряд чи повернеться до свого докризового тренду, принаймні до 2022 року, прогнозує Bloomberg [34].

Директор з інвестицій Saxo Bank Стін Якобсен вважає, що Франція найближчими роками опиниться в числі європейських країн з найважчим борговим навантаженням. Адже ще до початку пандемії її державний борг був на порозі 100% ВВП, а приватний борг наближався до 140% ВВП, що значно більше ніж, наприклад, в Італії (106%) або Іспанії (119%). А пандемія тільки прискорила процес: у 2021 році, як очікується, державний борг Франції перевищить 120% ВВП і країні не вдасться уникнути хвилі банкрутств. Багато компаній у сфері послуг не витримають переривистої серії припинення роботи через карантин. Інвестори все менше сподіваються

на майбутній прибуток від акцій, що призводить до розпродажу активів найбільших французьких банків [35].

Президент США Джо Байден заявив, що економічна криза в США тільки поглиблюється. А президент Всесвітнього економічного форуму в Давосі Клаус Шваб вважає, що різкий економічний спад уже почався, тому необхідно запустити „Велике перезавантаження”. На його думку, глибоко укорінені хвороби суспільств і економік різних країн таять у собі ризик потрясінь, конфліктів і навіть революцій. „Пандемія дає нам цей шанс: це вузьке „вікно можливостей” для роздумів, рішень і перезавантаження нашого світу”, – заявив він [24].

Однак великим ризиком для „Великого перезавантаження” можуть стати напружені відносини між США та Китаєм і Росією, які продовжили дію російсько-китайської угоди про добросусідство, дружбу і співпрацю до 2026 року [36]. Крім цього, Джо Байден 15 квітня 2021 року оголосив режим надзвичайної ситуації у сфері національної безпеки. У зверненні до Конгресу США, опублікованому на сайті Білого дому, сказано, що Росія становить надзвичайну і екстраординарну загрозу національній безпеці країни. „Я оголошую надзвичайний стан для усунення цієї загрози” – заявив він [37].

Свого часу Збігнев Бжезінський, перед своєю смертю, попереджав президента США Дональда Трампа про небезпеку російсько-китайського альянсу. „Сполучені Штати, – говорив він, – повинні пам’ятати про серйозну небезпеку укладання стратегічного альянсу між Китаєм і Росією, до якого їх може частково підштовхнути внутрішня політична й ідеологічна інерція, а частково – непродумана зовнішня політика США. Сполученим Штатам не слід поводитися стосовно Китаю так, ніби він уже був ворогом, оскільки в цьому разі тісніший зв’язок між Китаєм і Росією буде практично гарантований. Для Сполучених Штатів не може бути нічого небезпечнішого за тісний союз цих двох держав” [15].

Д. Трамп говорив, зокрема, „що китайська економіка загрожує світовій стабільності і всій міжнародній системі торгівлі і безпеки. За цими словами криється принциповий геостратегічний ризик конфлікту, який може затягнутися на десятиліття, а в гіршому разі це може означати, що світова економіка буде розділена на дві частини – з одного боку знаходиться блок, у якому домінуюче становище займає Китай, з іншого боку – блок на чолі зі США” [38]. Ознаками цього можуть слугувати наміри G7 створити, за пропозицією США, фонд підтримки інфраструктур для країн, що розвиваються, на противагу китайській ініціативі „Один пояс, один шлях”. На цей проєкт адміністрація США планує витратити кілька трильйонів доларів [39].

Наразі Джо Байден теж вважає Китай найбільшим конкурентом США. Він заявив, що Сполученим Штатам необхідно протистояти зростаючим загрозам, які створює Китай, щоб захистити інтереси США в Індо-Тихоокеанському регіоні і в усьому світі. „Ми безпосередньо стикаємося з викликами нашому процвітанню, безпеці й демократичним цінностям у вигляді найсерйознішого конкурента США – Китаю”, – заявив президент [40], а також доручив

Міністерству оборони переглянути військову стратегію США стосовно Китаю. Для цього була сформована спеціальна робоча група, завдання якої – визначити загрози для США з боку Китаю.

Радник президента Джо Байдена з питань національної безпеки Джейк Салліван, враховуючи суперництво США з Китаєм, закликає до тіснішої співпраці з європейськими країнами. З іншого боку, міністр закордонних справ Китаю Ван І під час відеопереговорів 8 лютого 2021 року з Верховним представником ЄС із закордонних справ і політики безпеки Жозепом Боррелем закликав ЄС діяти „самостійно і автономно”. Крім цього, під час перемовин США та Китаю на Алясці 18–19 березня 2021 року держсекретар США Ентоні Блінкен, висловлюючи стурбованість діями Китаю в Сінцзян-Уйгурському автономному районі, Гонконгу і Тайвані, заявив, що ці дії загрожують „порядку, заснованому на правилах, який забезпечує стабільність у світі” (йдеться про міжнародну систему, відому як *ліберальний міжнародний порядок*). Відповідь китайської сторони, яку озвучив глава делегації Ян Дзечі, ґрунтувалася на тому, що Китай дотримується та підтримує міжнародну систему ООН, засновану на міжнародному праві, „а не те, що просувається невеликою кількістю країн, не так званий порядок, заснований на правилах”. Також він додав, що США мають „менталітет холодної війни” і намагаються „нацькувати” країни для формування негативного ставлення до Китаю [41].

Така жорстка позиція, що формується між Вашингтоном і Китаєм, є сигналом для інших країн у тому, що їм варто готуватися до ускладнення ситуації в найближчі роки. Аналітики вважають, що основним приводом для нинішнього загострення відносин США і Китаю стали питання, які стосуються Сходу Китаю – Південно-Китайського моря і Тайваню [42].

Таким чином, ми спостерігаємо поступове цивілізаційне розділення світу, назрівання конфлікту між супердержавами за домінування в геополітичному просторі, про що випадково або умисно проговорився Джо Байден, коли говорив про захист інтересів США у всьому світі. Іншими словами, він оголосив увесь світ зоною впливу США, тобто зробив заявку на одноосібне світове панування. Свого часу Радянський Союз також вважав увесь світ зоною своїх інтересів і мав намір, як співалося в Інтернаціоналі – гімні СРСР (1922–1944 рр.): *увесь світ насилля ми зруйнуємо, а потім свій новий світ побудуємо*. Чим це закінчилося, добре відомо – роками застою та пошуком ворогів, щоб відвернути увагу народу від внутрішніх проблем, а в кінцевому результаті – крахом держави. І нічого дивного в такому результаті немає, адже ще Аристотель застерігав, що *застигла політична система – це смерть для держави*. Таким же чином, як і Радянський Союз, розпадалися й інші імперії та держави. Наприклад, каталізатором падіння Афін стала війна зі Спартою (431–404 рр. до н. е.). Римська імперія розпалася через війну з готами (378–395 рр.). Причиною розпаду Речі Посполитої Обох Народів стала Російсько-польська війна 1792 року, держава була розділена між Німецькою, Австро-Угорською і Російською імперіями, які також припинили своє існування внаслідок Першої світової війни. Каталізатором розпаду СРСР стала війна в Афганістані.

Ті самі ознаки застиглих політичних систем спостерігаються і в США, особливо у світлі подій останніх років: розколу суспільства на два антагоністичні табори за результатами президентських виборів 2016 та 2020 років, що закінчилися масовими протистояннями, заворушеннями та штурмом і захопленням Капітолію, застосуванням військової сили проти протестувальників, посиленням репресивного апарату і тому подібним. Питання в тому, яка чергова війна може стати каталізатором можливої катастрофи. Не випадково четвертий президент США (один із ключових батьків-засновників Конституції США та авторів „Записок Федераліста”) Джеймс Медісон попереджав: *„Якщо тиранія коли-небудь прийде в цю країну, то вона прийде під приводом боротьби із зовнішнім ворогом”* [43].

Хоча Ф. Фукуяма вважає, що вже нині каталізатором поступової втрати 20-літньої гегемонії США стало вторгнення в Афганістан 2001 року та в Ірак 2003 року. Ці виснажливі війни, на думку вченого, відвадили багатьох американців від втручання в міжнародну політику, розкололи американське суспільство, і наразі майже половина республіканців вважають демократів більшою загрозою для американського способу життя, ніж Росію: „розкол безпосередньо позначився і на зовнішній політиці” [44]. В контексті зазначеного виникає питання, відповіді на яке наразі немає: чи наважиться США на воєнний конфлікт із Росією, якщо вона вторгнеться в Україну? Проте це тема вже наступних наукових розвідок.

І хоча глобальна війна за участю основних світових цивілізацій поки маловірогідна, але не виключена повністю. С. Гантінгтон вважав, що така війна може виникнути через ескалацію конфлікту по лінії розколу між групами країн, що належать до різних цивілізацій; причому, швидше за все, однією зі сторін такої війни будуть мусульмани, іншою — не мусульмани. А поява Китаю як домінуючої сили Східної і Південно-Східної Азії вступає в суперечність з американськими інтересами [10].

Підтверджується нині й прогноз С. Гантінгтона, який передбачав, що протягом наступних декількох десятиліть наявні в 90-х роках минулого століття територіальні домовленості щодо Північно-Східної Азії можуть стати нестабільними в геополітичному сенсі, часом навіть вибухонебезпечними, що, зрештою, може прискорити початок найбільш тривалого перегляду критичних вододілів на євразійському континенті. Наразі поспішне виведення військ США з Афганістану тягне за собою ризики недовіри союзників до Сполучених Штатів як надійного партнера та занепокоєння, що підтримка США для них може припинитися так само швидко, як і для Афганістану [45].

Висновки. Отже, ми є свідками явного різнобою і замішання у виборі світових цивілізаційних орієнтирів і відповідних регуляцій. Захопливе ставлення до західних цінностей і західних моделей розвитку Ф. Фукуяма та твердження щодо безальтернативного панування соціальних і культурних принципів ліберальної демократії поділяє лише певна частина незахідних країн, які не хочуть або нездатні, з різних причин, самостійно проводити перетворення і реформи з урахуванням своїх традиційних цінностей. Інші

країни, зокрема й постсоціалістичного табору, або пристосовують ліберально-демократичну модель до своїх умов, або не сприймають її як згубну.

Небезпечним джерелом глобальної міжцивілізаційної війни є зміна балансу сил між цивілізаціями. Глобалізація часто трактується як „поступове зміцнення взаємодії між націями, цивілізаціями і культурами, що веде до утворення структур глобального управління”. Провідна ідея глобалізму – забезпечення пропорційного розвитку і зближення націй та народностей має на меті об’єднання людства в єдину постіндустріальну цивілізацію інформаційного суспільства, що може призвести до зміни життєвого простору кожної людини таким чином, що належність до певної групи країн або цивілізації стає проблемою особистого вибору і психологічною необхідністю, яка призведе до поглиблення культуроїдентичних розбіжностей.

Наразі до позитивних результатів глобалізації слід зарахувати зростання зв’язків між країнами і націями в суспільно-економічній, торговій, культурній, технологічній сферах. Проте, окрім позитивних аспектів, сучасний розвиток людства супроводжується ризиками і проблемами, які також за своїми масштабами стають глобальними: майнова диференціація країн і населення світу, різний рівень соціального забезпечення, посилення нерівномірності економічного розвитку тощо. Крім того, на суто політичні моменти органічно накладаються і загальносвітові проблеми країн „першого” і „третього” світу. Тому світові лідери повинні прагнути до співпраці для дотримання рівноваги між цивілізаціями.

Перспективи подальших досліджень. Сучасні прогностичні концепції глобалізаційних процесів викликають неоднозначні й суперечливі оцінки вітчизняних і зарубіжних дослідників. До того ж проблема конфронтації Китаю із Заходом вимагає вироблення адекватних заходів реагування на нові виклики як окремих держав, так і світової співдружності. Крім цього, поразка Антитерористичної коаліції в боротьбі з Ісламською Державою Афганістан і Талібаном таїть у собі виклики, пов’язані з посиленням радикального ісламізму, що тягне за собою зміну балансу сил і, як наслідок, геополітичної ситуації у світі. Все це потребує нових знань та наукових розвідок щодо гарантування національної, регіональної й міжнародної безпеки.

Бібліографічні посилання

1. Коппель Е. Глобалистика как новая интегральная наука о современном мире. URL: helen-koppel.narod.ru/030.htm (дата звернення: 23.06.2021).

2. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя URL: <http://зеленыевузы.рф/wp-content/uploads/2018/09/Пределы-роста.-30-лет-спустя.pdf> (дата звернення: 23.06.2021).

3. Горбатенко В. Римський клуб і організація трансдисциплінарних проєктів з довгострокового прогнозування глобальних проблем. *Політичний менеджмент*. 2012. №3. С. 52–64. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/gorbatenko_gumskyi.pdf (дата звернення: 23.06. 2021).

4. Сокол К. Доповіді Римського клубу про перспективи виживання людства в умовах глобалізації. URL: <https://repo.knmu.edu.ua> (дата звернення: 22.06.2021).

5. Майбутнє особистості і сім'ї : збірник наукових праць / за ред. Н. В. Хамітова. Київ : ТОВ „КНТ”, 2019. 264 с.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка : монографія / пер. с англ. Т. Велимеев, Ю. Новиков. Москва : ООО Изд-во АСТ, 2003. 603 с.
7. Дмитренко М. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. 192 с.
8. Fukuyama F. The End of History and The Last. *Free Press*. 1992. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 28.08.2021).
9. Hovard M. Conservative and Community: The 1994 Disraeli Lecture. URL: <http://books.com.ua> (дата звернення 24.05.2021).
10. Hantington S. *The Clash of Civilizations and Remaking the World Order* (Simon & Schuster. New York, 1996. 368 p.
11. Белл Д. Конец идеологии. *Новое время*. 1990. № 24. С. 48–61.
12. Бергер П. Конструирование социальной реальности: Трактат по социологии знания. Москва : МЕДИУМ, 1995. 323 с.
13. Кара-Мурза С. Идеология и наука — не антиподы. *Общественные науки и современность*. 1991. № 5. С. 91–99.
14. Си Цзиньпин. Социализм с китайской спецификой вступил в новую эпоху. Агентство „Синьхуа”. URL: <http://russian.news.cn/2017-10/18/c136688754.htm> (дата звернення 02.09.2021).
15. Бжезинский Збигнев. Кризис мировой власти и тройственные отношения. URL: <http://globalaffairs.ru/global-processes/Krizis-mirovoi-vlasti-i-troistvennye-otnoshenia.com> (дата звернення: 20.06.2021).
16. Esposito John. The Islamic Threat. URL: <https://global.oup.com/john.esposito.hte.islamic.threatis> (дата звернення: 29.06.2021).
17. Прихований суспільний розкол у Сполучених Штатах в цифрах. URL: <https://tyzhden.ua/World/252421> (дата звернення: 26.07.2021).
18. Полный текст доклада Си Цзиньпина на 19-м съезде КПК. URL: http://russian.news.cn/2017-11/03/c_136726299.htm (дата звернення: 24.05.2021).
19. Чжао Янь. Советская и китайская модели социализма: взгляд из Китая. URL: <http://rusrand.ru/analytics/sovetskaja-i-kitajskaja-modeli-sotsializma-vzgljad-iz-kitaja> (дата звернення: 24.05.2021).
20. Тоффлер Е. Создание новой цивилизации, политика третьей волны. *Независимый культурологический журнал «І»*. 2000. № 19. С. 153–168.
21. Defence Planning Guidance for the Fiscal Years 1994-1999. *Draft*. 18.01.1992. *New York Times*. 8.03.1992. P. 14.
22. Назаретян А. В зеркале двух веков. Предварительные оценки и сценарии. *Общественные науки и современность*. 2001. № 1. С. 115–124.
23. Пахомов Ю. Пути и перепутья современной цивилизации. Киев : Изд-во Международный деловой центр, 1998. 254 с.
24. Давос-2021. Теория „Большой перезагрузки”. URL: <https://www.finam.ru/analysis/forecasts/davos-2021-teoriya-bolshoiy-perezagruzki-20210125-134140/> (дата звернення: 25.02.2021).
25. ООН виступає проти „вакцинного націоналізму”. URL: ukr.net/news/details/covid19/83466841.html (дата звернення: 18.02.2021).
26. С нынешними темпами вакцинации мир вернется к нормальной жизни через 7 лет. URL: <https://babel.ua/ru/news/58892-bloomberg-s-nyneshnimi-tempami-vakcinacii-mir-vernetsya-k-normalnoy-zhizni-cherez-7-let> (дата звернення: 18.02.2021).

27. У ЄС попередили, що коронавірус з людством надовго. URL: <https://bizua.org/18146/u-yes-poperedyly-shho-koronavirus-z-lyudstvom-nadovgo> (дата звернення: 25.02.2021).

28. Агрессивен и устойчив к вакцинам. URL: <https://sud.ua/ru/news/abroad/212334-opasnee-dely-obnaruzhili-ocherednoy-shtamm-koronavirusa> (дата звернення: 01.09.2021).

29. Бенджамін Браттон. 18 уроков карантинного урбанізма. URL: <https://syg.ma@strelka-institute/18-urokov-karantinnoho-urbanizma> (дата звернення: 30.09.2021).

30. Пандемия COVID-19. Вызовы, последствия, противодействие : монография / под. ред. А. В. Торкунова. Москва : Изд-во Аспект Пресс, 2021. 248 с. URL: <https://испи.рф/wp-content/uploads/2021/07/> (дата звернення: 30.09.2021).

31. Юваль Ной Харари. Будущее мира. URL: <https://nv.ua/opinion/recommends/budushchee-mira> (дата звернення: 05.06.2021).

32. Гейтс Білл. Загрози для людства. URL: <https://focus.ua/world/473969-bill-geyts-nazval-globalnye-ugrozy-dlya-chelovechestva-posle-covid-19-video> (дата звернення: 18.02.2021).

33. Названы сроки превращения КНР в крупнейшую экономику мира. URL: <https://kurs.com.ua/novost/261381-nazvany-sroki-prevrasheniya-knr-v-krupneishuju-ekonomiku-mira> (дата звернення: 24.05.2021).

34. Збиток глобальній економіці від пандемії складе більше \$5 трлн. *Bloomberg*. URL: <https://pravda.com.ua/rus/news/2020/04/9/7247143/> (дата звернення: 24.05.2021).

35. Saxo Bank представив „шокуючі прогнози” на 2021 рік. URL: <https://www.interfax.ru/business/740373> (дата звернення: 24.05.2021).

36. Путин и Цзиньпин объявили о продлении договора о дружбе и сотрудничестве между РФ и Китаем. URL: <https://focus.ua/world/486559-putin-i-zhinpin-obyavili-o-prodlenii-dogovora> (дата звернення: 28.06.2021).

37. Протистояння з РФ: Байден оголосив у США надзвичайний стан у сфері нацбезпеки. URL: <https://prm.ua/v-ssha-vidreahuvaty-na-vysylannia-amerykanskyhk-dyplomativ> (дата звернення: 19.04.2021).

38. Следующее десятилетие перевернет мировую экономику. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1123785/die-welt-sleduiushchee-desiatiletie-perevernet-mirovuiu-ekonomiku> (дата звернення: 01.12.2020).

39. G7 створить проект на противогу китайському „Один пояс, один шлях”. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/.2021/05/12/7124366> (дата звернення: 14.06.2021).

40. Китай є найсерйознішим конкурентом США. URL: <https://rbc.ua/rus/news/biden>

41. Жесткий разговор на Аляске: США и Китай договаривались о новом порядке в мире. URL: <https://www.eurointegration.com.ua> (дата звернення: 03.05.2021).

42. Страны G7 планируют вести дела с Китаем с позиции силы. URL: <https://www.rbk.ua/rus/news/strany-g7-planiruyut-vesti-dela-kitaem-pozitsii-162.360.1601.html> (дата звернення: 14.06.2021).

43. Джеймс Медисон. Викицитатник. URL: ru.m.wikiquote.org/Джеймс_Медисон_Цитаты (дата звернення: 01.06.2021).

44. Будущее американской мощи: Френсис Фукуяма о конце гегемонии США. URL: <https://novosti-n.org/analitic/Budushhee-amerykanskoj-moshhy-Frensys-Fukuyama-o-koncze-gegemony-SSHA.4391> (дата звернення: 30.08.2021).

45. Чому Україна після Афганістану боїться за власне майбутнє. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/press-review-58242858> (дата звернення: 18.08.2021).

References

1. Koppel E. Hlobalistika kak novaya intehralnaya nauka o sovremenom mire URL: helen-koppel.narod.ru/030.htm (Globalism as new integral science about the modern world).
2. Medouz D. Predely rosta. 30 let spustya. URL: <http://zelenye.vuzy.rf/wp-content/uploads/2018/09/Predely-rosta.-30-let-spustj.pdf> (Limits to Growth. 30 Year Update).
3. Horbatenko V. Rymskiy klub i orhanizatsiya transdystsyplinarnykh proektiv z dovhrostrokovoho prohnovannya hlobalnykh problem. *Politychnyi menedzhment*. 2012. № 3. S. 52–64. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/gorbatenko_rymskiy.pdf (The Roman club and organization of transdisciplinary projects of long-term forecasting of global problems).
4. Sokol K. Dopovidi Rymskoho klubu pro perspektyvy vyzhyvannya lyudstva v umovakh hlobalizatsii. URL: <https://repo.knmu.edu.ua> (Reports of the Roman Club on the prospects for human survival in the context of globalization).
5. Maybutnye osobystosti i simyi : zbirnyk naukovykh prats / za red. N. V. Khamitova. Kyiv : TOV „KNT”, 2019. 264 p. (The future of personality and family).
6. Hantinhon S. Stolknoveniye tsivilizatsiy i preobrazovaniye mirovogo poriyadka : monografiya / per. s angl. T. Velimeev, Ju. Novikov. Moskva : Izd-vo AST, 2003. 603 p. (The Clash of Civilizations and Remaking the World Order).
7. Dmytrenko M. Formuvannya politychnoyi kultury suspilstva v transformatsiynnyy period : monohrafiya. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2006. 192 p. (Formation of the Politic culture of society in the transformation period).
8. Fukuyama F. Hhe End of History and The Last. *Free Press*. 1992/ URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
9. Hovard M. Conservative and Community: The 1994 Disraeli Lecture. URL: <http://books.com.ua>
10. Hantington S. The Clash of Civilizations and Remaking the World Order (Simon Schuster). New York, 1996. 368 p.
11. Bell D. Konets ideologii. *Novoe vremya*. 1990. № 24. P. 48-61. (The and of Ideology).
12. Berger P. Konstruirovaniye sotsialnoy realnosti: Traktat po sotsiologii znaniya. Moskva : MEDIUM, 1995. 323 p. (Constructing Social Reality. Treatise on the Sociology of Knowledge).
13. Kara-Murza S. Ideologii i nauki – ne antipody. *Obshchestvennye nauki i sovremennost*, 1991. № 5. P. 91–99. (Ideology and science are not antipodes).
14. Si Czin'pin. Socializm s kitajskoj specifikoju vstupil v novuju jepohu. Agentstvo „Sin'hua”. URL: <http://russian.news.cn/2017-10/18/c136688754.htm> (Socialism with Chinese specificity has entered a new era).
15. Bzhezinskiy Zbigneu. Krizis mirovoy vlasti i troystvennyye otnosheniya». URL: <http://globalaffairs.ru/global-processes/Krizis-mirovoi-vlasti-i-troistvennyye-otnosheniya.com> (The crisis of World power and the Triple Relationship).
16. Esposito John. The Islamic Threat. URL: <https://global.oup.com/john.esposito.hte.islamic.threatis>
17. Prykhovanyi suspilnyi rozkol u Spoluchenykh Shtatakh v tsyfrakh. URL: <https://tyzhden.ua/World/252421> (The hidden social divide in the United States in numbers).
18. Polnyy text doclada Si Dzipina na 19-m siezde KPK. URL: http://russian.news.cn/2017-11/03/c_136726299.htm (Full text of Xi Jumping's speech at the 19-th Congress of the Chinese Communist Party)

19. Chzhao Yan. Sovetskaya I kitayskaya modeli socializma: vzglyad is Kitaya. URL: <http://rusrand.ru/analytics/sovetskaja-i-kitajskaja-modeli-sotsializma-vzglyad-iz-kitaja> (Soviet and Chinese models of socialism: look from China).

20. Tofler E. Sozdanie novoy tsivilizatsiyi, politika tretey volny. *Nezavisimyy kulturologicheskyy zhurnal „I”*. 2000. № 19. P. 153–168 (Creation of a new civilization, third wave policy).

21. Defence Planning Guidance for the Fiscal Years 1994-1999. *Draft*. 18.01.1992. New York Times. 8.03. 1992. P. 14.

22. Nazaretyan A. V zerkale dvukh vekov. Predvaritelnye otsenki i stsennarii. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost*. 2001. № 1. P. 115–124. (In the mirror of two centuries. Preliminary estimates and scenarios).

23. Pakhomov Yu. Puti i pereputiya sovremennoy civilizatsiy. Kyiv : Izd-vo Mezhdunarodnyy delovoy centr, 1998. 254 p. (Paths and crossroads of modern civilization)

24. Davos-2021. Teoriya „Bol'shoj perezagruzki”. URL: <https://www.finam.ru/analysis/forecasts/davos-2021-teoriya-bolshoiy-perezagruzki-20210125-134140/> (The theory of the „Large restart”).

25. OON vystupaye proty „vaksynnoho natsionalizmu”. URL: ukr.net/news/details/covid19/83466841.html (The UN opposes „vaccine nationalism”).

26. S nynishnimi tempami vaksynatsii mir vernetsya k normalnoy zhizni cherez 7 let. URL: <https://babel.ua/ru/news/58892-bloomberg-s-nynishnimi-tempami-vaksynatsii-mir-vernetsya-k-normalnoy-zhizni-cherez-7-let> (The present rates of vaccination will return the world to normal life in 7 years).

27. U YES poperedyly, shcho koronavirus z lyudstvom nadovho. URL: <https://bizua.org/18146/u-yes-poperedyly-shho-koronavirus-z-lyudstvom-nadovgo> (In the EU warned, that the coronavirus will bi with humanity for a long time)

28. Agresiven i ustoychiv k vaksynam. URL: <https://sud.ua/ru/news/abroad/212334-opasnee-dety-obnaruzhili-ocherednoy-shtamm-koronavirusa> (Aggressive and resistant to vaccines).

29. Bendzhamin Bratton. 18 urokov karantinnoho urbanizma. URL: <https://syg.ma@strelka-institute/18-urokov-karantinnoho-urbanizma> (18 lessons of quarantine urbanism).

30. Pandemiya COVID-19. Vyzovy, posledstviya, protivodeystviya : monografiya / pod. red. A. V. Torkunova. Moskva : Aspekt Press, 2021. 248 p. URL: <https://испи.рф/wp-content/uploads/2021/07/> (Pandemic of COVID-19. Challenges, consequences, counteraction).

31. Yuval Noy Kharari. Budushchee mira. URL: <https://nv.ua/opinion/recommends/budushchee-mira> (The future of the world).

32. Heits Bill. Zahrozy dlya leudstva. URL: <https://focus.ua/world/473969-bill-geyts-nazval-globalnye-ugrozy-dlya-chelovechestva-posle-covid-19-video> (Threats to humanity).

33. Nazvany sroki prevrashcheniya KNR v krupmeyshuyu ekonomiku mira. URL: <https://kurs.com.ua/novost/261381-nazvani-sroki-prevrasheniya-ksnr-v-krupneishuju-ekonomiku-mira> (Timeline for turning into the largest economy in the world announced).

34. Zbytok hlobalniy ekonomitsi vid pandemii sklade bilshe \$5 trln. *Bloomberg*. (Losses to the global economy from the pandemic is more than \$5 trillions).

35. Saxo Bank precstavyy „shokyuchi prohnozy” na 2021 rik. URL: <https://www.interfax.ru/business/740373> (Saxo Bank presented «shocking prognoses» on 2021 year).

36. Putin i Tszinpin obyavili o prodlenii dogovora o druzhbe i sotrudnichestve mezhdru RF i Kitayem. URL: <https://focus.ua/world/486559-putin-i-czinpin-obyavili-o>

prodlennii-dogovora- (Putin and Jinping announce extension of China-Russia friendship and cooperation agreement).

37. Protystoyannya z RF: Bayden oholosyv u SSHA nadzvychaynyy stan u sferi natsbezpeky. URL: <https://prm.ua/v-ssha-vidreahuvaty-na-vysylannia-amerykanykh-dyplomativ> (Confrontation with Russia: Joe Biden declared a state of emergency in the USA in the field of national security).

38. Sleduyushcheye desyatiletie perevernet mirovuyu ekonomiku. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1123785/die-welt-sleduyushchee-desyatiletie-perevernet-mirovuyu-ekonomiku> (The next decade will revolutionize the global economy).

39. G7 stvoryt proekt na protyvagy kytayskomu „Odyn poyas, odyn shlyakh”. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/.2021/05/12/7124366> (G7 will create a project unlike the Chinese „One belt, one way”).

40. Kytay ye nayseryoznishym konkurentom SSHA. URL: <https://rbc.ua/rus/news/biden> (China is the most serious competitor of the USA).

41. Zhostkiy razgovor na Alyaske: SSHA i Kitay dogovorilis o novom porядke v mire. URL: <https://www.eurointegration.com.ua> (Hard talk on Alaska: The USA and China negotiated on a new order in the world).

42. Strany G7 planiruyut vesti dela s Kitayem s pozitsii sily. URL: <https://www.rbk.ua/rus/news/strany-g7-planuyt-vesti-dela-kitaem-pozitsii-162.360.1601.html> (G7 countries plan to do business with China from a position of strength).

43. Dzheyms Madison. Vikitsyatnik. URL: ru.m.wikiquote.org/Dzheyms_Madison_Tsyaty (James Madison is the fourth President of the United States, quotation book).

44. Budushchee amerikanskoy moshzhi: Frensis Fukuyama o kontse gegemonii SSHA. URL: <https://novosti-n.org/analytic/Budushchee-amerykanskoi-moshhy-Frensis-Fukuyama-o-koncze-gegemony-SSHA.4391> (Future of American power: Frensis Fukuyama about the end of our hegemony).

45. Chomu Ukraina pislya Afhanistanu boitsya za svoje maybytnye. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/press-review-58242858> (Why Ukraine after Afghanistan is afraid for their own future).

Стаття надійшла до редакції 30.09.2021

Згортання демократії як небезпека повернення до авторитаризму

Анотація. У статті розглядаються актуальні проблеми загрози згортання демократії. Приклади згортання демократії засвідчили відсутність вільних і справедливих виборів у низці країн світу, що під загрозою є незалежність судової системи, порушення права на свободу слова, що обмежує здатність політичної опозиції кидати виклик уряду, залучати до відповідальності, пропонувати альтернативи режиму. Розкривається специфіка згортання демократії. Аналізується взаємозв'язок між політичними інститутами, кореляція з ефектом демократичного дизайну. З'ясовуються завдання для розв'язання проблеми глобалізації і консолідації демократії. Розглядається проблема згортання демократії у зв'язку з поширенням COVID-19, оскільки демократичний спектр неодноразово вдавався до надмірного контролю, обмеження свобод, таких як пересування та

Олег Ткач,
доктор політичних наук,
професор,
Київський національний
університет імені Тараса
Шевченка
ORCID: 0000-0003-3131-1533
tio19@ukr.net

Oleg Tkach,
Doctor of Political Science,
Professor,
Taras Shevchenko National
University of Kyiv
ORCID: 0000-0003-3131-1533
tio19@ukr.net

масові збори, а також довільний або насильницький примус. Звертається увага на те, що економічний розвиток зменшує вірогідність перетворення демократій на авторитаризм. З урахуванням цього було визначено мету дослідження – систематизувати чинники згортання демократії. Задля досягнення мети було проаналізовано та систематизовано критерії підходів до аналізу проблем згортання демократії. У підсумку, до чинників згортання демократії віднесено: популізм, ослаблення політичних інститутів, порушення прав особистості і свободи думки, які ставлять під сумнів ефективність, стійкість демократичних систем. Встановлено, що проблемними аспектами є розходження в ідентичності; демократизація за допомогою мирних протестів знизу вгору призвела до вищого рівня демократії і демократичної стабільності, ніж демократизація, викликана елітами; конституції, що виникають унаслідок плюралізму (відображають різні сегменти суспільства), з більшою імовірністю сприятимуть ліберальній демократії (принаймні у короткостроковій перспективі); що загроза громадянського конфлікту спонукає режими на демократичні поступки; розвиток у демократичному напрямі вимагає колективної безпеки; процес демократизації може відбуватися випадково, оскільки залежить від унікальних характеристик, обставин; кореляція демократизації з поширенням знань як здатність легітимізувати їх серед громадян, на відміну від знань під контролем елітних груп.

Ключові слова: демократія, згортання демократії, політичний режим, демократизація, політична криза.

Democratic backsliding as a threat of a return to authoritarianism

Abstract. The article considers the problems of threats to the collapse of democracy, when the components of democracy are at risk. Examples of the collapse of democracy have shown the lack of free and fair elections, which threatens the independence of the judiciary, the restriction of the right to freedom of speech, and the political opposition's ability to challenge the government, prosecute and offer alternatives to the regime. The government poses a threat to national security in order to create a „sense of crisis” that allows the government to „denigrate critics as pro-government or unpatriotic” and portray defenders of democratic institutions as „representatives of a tired, isolated elite”.

With this in mind, the purpose of the study was determined – to systematize the factors of the collapse of democracy. In order to achieve this goal, the criteria of approaches to the analysis of the problems of coagulation of democracy were analyzed and systematized.

As a result, the factors of the collapse of democracy include: the weakening of political institutions, violations of individual rights and freedom of thought, which call into question the efficiency and stability of democratic systems. It is established that the problematic aspects are the level of inequality, differences in identity; democratization through bottom-up peaceful protests has led to a higher level of democracy and democratic stability than democratization caused by elites; constitutions resulting from pluralism (reflecting different segments of society) are more likely to promote liberal democracy (at least in the short term); that the threat of civil conflict encourages regimes to make democratic concessions; development in a democratic direction requires collective security; the process of democratization can occur by chance, as it depends on unique characteristics and circumstances; correlation of democratization with democratization of knowledge as the spread of the ability to create and legitimize knowledge among citizens, in contrast to knowledge under the control of elite groups; correlation with the effect of democratization of design.

Key words : democracy, democratic backsliding, political regime, democratization, political crisis.

Постановка проблеми. Дослідження сучасного стану розвитку демократії, чинників її згорання та небезпеки повернення до авторитаризму зумовлене змінами політичних інститутів та їхньої діяльності протягом досить короткого періоду. Причини, форми та темпи зазначених тенденцій мали відмінності. Проте мали й домінуючу характеристику – одночасний рух щонайменше кількох країн від демократичного правління до авторитарного. Ці тенденції впливали і певною мірою залежали одна від одної. Внаслідок цього чимало дослідників розглядали їх як складові авторитарної тенденції. Авторитарні режими зміцніли. Виявилися „демократичні дефіцити”, наприклад, неефективне представництво інтересів громадян, низький рівень політичної участі поза голосуванням, зловживання законами державними чиновниками, вибори з невизначеною легітимністю, низький рівень довіри громадськості до державних установ та неефективні інституційні показники держави.

Більшість досліджень стану сучасної демократії починається з тези, що після закінчення холодної війни здавалося, що демократія поширюється. Згорання демократії може відбуватися декількома способами: через те, що процес часто очолюють демократично обрані лідери, які використовують „поступову, а не революційну тактику” [1]; процес повернення до авторитаризму виявляється через „повільні, ледь помітні кроки” [2, р. 76–78]; через прихований авторитаризм, щоб описати практику авторитарного лідера (або потенційного авторитарного лідера), який використовує „уявні законними правові механізми для антидемократичних цілей, приховування антидемократичної практики під маскою закону” [3]; неприйняття або недостатній рівень прихильності до демократичних правил гри, заперечення легітимності політичних опонентів, терпимість або заохочення, готовність обмежити свободи опонентів, у тому числі ЗМІ; маніпулювання законами про наклеп, виборчими законами або законами про „тероризм” як інструментами для переслідування, дискредитації політичних опонентів; використання демократичної риторики як відволікання від антидемократичних практик, як прояв прихованого авторитаризму [2, р. 76–78]; через авторитарну політичну культуру як фактор, що сприяє відступу від демократії [4, р. 23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Невідповідність перебігу посткомуністичних трансформацій постулатам транзитологічної парадигми та її рефлексія проаналізовані в працях Валері Банс [5], Хуана Лінца і Альфреда Степана [6, р. 26]; проаналізовано критику недоліків транзитологічної парадигми Томасом Карозерсом [7]. Відступи від демократії визначено в концепції „подвійного переходу” в праці Адама Пшеворського „Демократія і ринок. Політичні й економічні реформи в Східній Європі та Латинській Америці” [8, р. 13], концепції „потрійного переходу” в праці Клауса Оффе „Капіталізм через демократичний проєкт? Демократична теорія потрійного переходу в Центральній-Східній Європі” [9, р. 19], концепції „четвертого переходу” в праці Тараса Кузьо „Перехід у посткомуністичних державах: потрійний або четвертий” [10], концепції „четвертої хвилі” політичних переходів Майкла Макфола в праці „Четверта хвиля демократії та диктатури: неузгоджені переходи в посткомуністичному світі” [11], в гіпотезі „третьої зворотної хвилі”.

У межах теорії режимів концепція розпаду демократичних систем належить Х. Лінцу, який проаналізував процес зміцнення нелояльної опозиції різних країн, завоювання нею значної частини поміркованої опозиції, нейтральних верств населення; процес виникнення нерозв’язних проблем і криз; появу в суспільстві кризових груп; роль політичного насильства за розпаду демократій; поступову втрату урядом монопольного володіння органами державного примусу, відмову від цінностей демократії; вплив інститутів парламентаризму на дестабілізацію демократичного режиму. Хуан Лінц визначив імовірні шляхи зміни режиму через неконституційні заміни демократично обраного уряду групою, яка має намір використати силу, дії якої набувають легітимації через інституційні механізми, які створені за умови запровадження надзвичайного стану. Встановлюється

перехідна влада з наміром відновити демократичний процес, що згодом зіштовхується з новими відхиленнями. У цьому випадку „вони скоріше використають превентивний військовий переворот, тому що будуть мати значну підтримку суспільних верств, які відчують цю загрозу. Наслідком може бути авторитарний режим, але природа його буде бюрократично-технократичною” [12].

Биокремлення не розв’язаних раніше проблем. Попри інтенсивну демократизацію на початку століття роль демократії не стала провідною. Тому дослідження потребують такі аспекти, як вплив громадянського суспільства на збереження демократичних цінностей, інституційні перетворення, зростання впливу інноваційних сил.

Метою дослідження є визначення причин згорання демократії в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Проблема згорання демократії заслуговує на особливу увагу, оскільки існують теоретичні та методологічні виклики: по-перше, незважаючи на різноманітну літературу, бракує теорій, щоб пояснити відступ, і по-друге, існують теоретичні суперечки, наприклад, щодо причин демократичних переходів, згорання демократії, демократичної консолідації, які залишаються невирішеними. Методологічний виклик містить вимірювання режимних змін. Демократичний занепад супроводжується ослабленням політичних інститутів, процесом передачі влади мирним шляхом, зміною важливих компонентів демократії, наприклад, порушенням прав і свобод.

Яша Мунк (Yascha Mounk), ад’юнкт-професор Університету Джонса Хопкінса, старший науковий співробітник Ради з міжнародних відносин у статті „Democracy on the Defense” визначив, що поширення демократії у світі викликало оптимізм [13]. Але цей упевнений оптимізм був недоречним. Оглядаючись у минуле, стає зрозуміло, що було наївно очікувати, що демократія пошириться на всі куточки світу. Авторитарний поворот останніх років відбиває недоліки демократичних систем. Але вони опускають важливу частину картини. Історія останніх двох десятиліть – це не просто історія слабкості демократії, це також визначає авторитарну спроможність. За офіційними заявами, демократизація усього світу проголошується однією з основних цілей зовнішньої політики США, однак ці заяви викликають серйозну критику. Така спрямованість зовнішньої політики обумовлена популярною в США теорією демократичного світу, яка згадується у виступах лідерів з обох домінуючих партій.

Яша Мунк у вищезгадуваній статті визначив, що США прагнуть відновити роль „лідера вільного світу”. Байден і його команда заявили про намір скликати саміт демократій з метою підтримки демократичних країн у боротьбі з загрозами автократій, що стане сигналом прихильності США до демократичних цінностей. Проблема в тім, що дві основні цілі зусиль (стримування впливу могутніх автократій і запобігання згоранню в ключових демократіях) часто взаємно суперечать [13].

Тому американський дослідник Яша Мунк визначає, що у найближчі десятиліття передбачається тривала боротьба між демократією і

автократією. З 1990-х років автократичні режими просунулися вперед з погляду економічних показників і військової могутності. Лідери навчилися використовувати цифрові інструменти для витонченого придушення опозиційних рухів. Вони відбили демократичні кампанії, значно посилили міжнародний вплив, це є не лише відступом від демократії, а відродженням авторитарних режимів [13].

Результат цього змагання не визначений. Щоб перемогти, США та демократичним союзникам необхідно зрозуміти, наскільки важливі ці історичні моменти, працювати разом, щоб захистити глобальну демократію творчими, сміливими способами, на відміну від минулого. Їм також необхідно буде вирішити дилему, яка виникла через суперечності між двома основними цілями: з одного боку, зупинити відступи у своїх лавах, з іншого боку – підтримати єдиний фронт проти авторитарних режимів, таких як у Китаї і РФ. Вирішення цієї дилеми потребує вмілого підходу, який зберігає можливість співробітництва з країнами, що мають сумнівні демократичні принципи сумлінності, зберігаючи при цьому тісне партнерство зі справді демократичними союзниками. Це також буде означати відмову від „просування демократії” на користь „захисту демократії” задля безпеки.

Яша Мунк підкреслив, що кроком у запобіганні відродженню авторитарного режиму є реформа двох основних інститутів ліберального міжнародного порядку: ЄС і НАТО. Американці і європейці, що створили ці органи, вважали, що їхні власні країни ніколи не матимуть проблем зі згортанням демократії [13].

Унаслідок такого підходу ці організації не мають простих засобів для призупинення членства або виключення члена, чия поведінка змінилася. Це особливо проблематично для ЄС, що вимагає від своїх членів пожертвувати ступенем суверенітету, щоб приєднатися до блоку. Національним політикам іноді важко пояснити це своїм виборцям. Більшість країн ЄС не розв’язують транснаціональні проблеми, такі як зміна клімату або вплив на світову політику. Оскільки ці країни підтримують прихильність до демократії, верховенство закону, відмову від певного ступеня незалежності, це дозволяє їм просувати загальні демократичні цінності. Однак збільшення кількості авторитарних лідерів у державах ЄС (Угорщина та ін.) підриває легітимність блоку. Важливо усунути ці суперечності, адже ЄС зіштовхується з кризою легітимності, яку нинішні інститути не здатні вирішити. Це вимагає політичного капіталу, дипломатичного тиску, юридичного, організаційного переосмислення.

Яша Мунк у статті „Democracy on the Defense” визначив, що перебування Дональда Трампа в Білому домі викликало сумніви, на чієму боці Сполучені Штати виступлять у конфлікті між демократією і диктатурою. Ще до 2016 року адміністрація регулярно підтримувала автократичні уряди, коли перспективи знайти демократичних союзників у стратегічно важливій країні здавалися примарними. Але останні чотири роки стали першим випадком, коли президент США, здавалося, відкрито надавав перевагу авторитарним тенденціям, на відміну від демократії, і посилив автократичні сили демократичних союзників [13].

Трамп поставив під сумнів необхідність НАТО. Він неодноразово відмовлявся засуджувати спроби автократії втрутитися в демократичні вибори, усунення дисидентів на чужій території. Він демонстрував прихильне ставлення до диктаторів, включаючи В. Путіна з РФ, Абдель Фаттаха аль-Сісі (Abdel Fattah el-Sisi) з Єгипту і Кім Чен Іна (Kim Jong Un) з Північної Кореї, незважаючи на те, що вони і їхні країни недостатнім чином сприймали ідеологію або геостратегічне значення демократії.

В інтерв'ю ультраправому агентству Breitbart Річард Гренелл (Richard Grenell), тодішній посол США в Німеччині, натякнув, що він прагнув „розширити можливості” популістських рухів в Європі. Тим часом Піт Хекстра (Pete Hoekstra), посол США в Нідерландах, провів приватну зустріч з членами екстремістської політичної партії Нідерландів та її спонсорами у посольстві США. Трамп вітав у Білому домі низку авторитарних популістів, у тому числі прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана (Viktor Orbán) і прем'єр-міністра Індії Нарендру Моді (Narendra Modi).

На перший погляд, помірковані лідери демократій у Європі й інших країнах мають мало спільного з Трампом. Між ним і президентом Франції Е. Макроном або канцлером Німеччини А. Меркель відбувалися суперечності. Незважаючи на уявну підтримку демократичних цінностей цими європейськими лідерами та їхні промови на підтримку прав людини, реальні дії неодноразово підтримували і заохочували сили автократії.

Наприклад, коли А. Меркель намагалася впоратися з великим потоком біженців із Близького Сходу і країн Африки до півдня від Сахари в 2016 р., вона ініціювала угоду між ЄС і президентом Туреччини Реджепом Тайпом Ердоганом (Recep Tayyip Erdoğan), яка перекрила один з основних маршрутів для мігрантів, що спрямовувався до континентальної Європи. Навіть коли Ердоган прагнув сконцентрувати владу у своїх руках, усунути понад 100 журналістів, вигідна угода допомогла йому зміцнити власне політичне становище. Німеччина і кілька інших європейських держав також наполягали на створенні „Північного потоку-2”, будівництва газопроводу РФ, що забезпечить постачання енергоносіїв, у той же час залишивши деякі демократичні країни Центральної і Східної Європи надто уразливими перед тиском РФ.

Однак послугою, яку А. Меркель і інші європейські лідери зробили автократичному таборі, була їхня нездатність протистояти відступу від демократії в сусідніх країнах, таких як Угорщина і Польща. За останнє десятиліття уряди змінили характер верховенства закону, поділу влади, усунули вільну пресу і провели несправедливі вибори. Freedom House, організація, що здійснює моніторинг статусу демократичного управління у світі, зменшила рівень статусу Угорщини до „частково вільної”, що є прикриттям для члена ЄС [14].

Незважаючи на це, Брюссель ще не запровадив санкцій щодо Угорщини, Польщі. Вони і надалі одержують мільярди євро від ЄС. Оскільки блок не зміг здійснити ефективний контроль над розподілом фінансів, він, по суті, надав антидемократичним популістам, які очолюють уряди, фонд для підкупу, щоб винагородити їхніх політичних союзників і покарати їхніх супротивників.

Проте перемога Джо Байдена на президентських виборах повернула до влади політиків, глибоко прихильних до демократичних цінностей.

У ЄС нападки на демократію з боку деяких країн-членів стали відкритими, декілька протестуючих політиків, наприклад, Марко Рютте (Mark Rutte), прем'єр-міністр Нідерландів, Софі Вельд (Sophie Veld) і Сергій Лагодінський (Sergey Lagodinsky), два члени Європейського парламенту, змусили блок розпочати протистояння авторитарним урядам.

Спроби ЄС стримати автократію усередині блоку є прикладом того, як нещирі зусилля можуть зазнати невдачі. У 2020 р. після значного періоду бездіяльності ЄС нарешті спробував нав'язати суворіші умови.

Пропозиція Європейської комісії передбачала систему, яка заморожувала б фінансові виплати державам-членам, якщо вони порушили верховенство закону у своїх країнах. Польща й Угорщина пручалися, загрожуючи накласти вето на бюджет ЄС, який включав фінансування зусиль з допомоги COVID-19.

Політологиня Ненсі Бермео (Nancy Bermeo) стверджує, що форми відступів від демократії, такі як і класичні через державні перевороти і фальсифікації в день виборів, зменшилися після закінчення холодної війни, у той час як більш тонкі і „прикрі” форми відступів зростають. Останні форми відступів спричиняють ослаблення демократичних інститутів зсередини. Ці форми є ефективними внаслідок легітимізації через ті самі інститути, від яких маси очікують захисту демократичних цінностей [15].

„Третя хвиля демократизації” в середині 1970-х років змінила існуючі формальні політичні структури в країнах, що розвиваються, проте процеси демократизації не є лінійними, оскільки лише обмеженій кількості країн, в яких відбувся перехід до демократії, вдалося створити консолідовані демократичні режими. Згорання демократії може також призвести до авторитарних революцій і гібридних режимів, регресу, коли вони входять у політичні „сірі зони” [17].

Причини відступу від демократії: популізм як політична позиція та стиль риторики (через незадоволення традиційною політикою), економічна нерівність і соціальне невдоволення, персоналізм, вплив пандемії COVID-19 на політику. Піппа Норріс (Pippa Norris) з Гарвардської школи Кеннеді та Сіднейського університету стверджує, що дві „подвійні сили” є найбільшою загрозою для західних ліберальних демократій: „спорадичні і випадкові терористичні атаки на внутрішній території, що підбивають відчуття безпеки, і зростання рівня популістських настроїв – авторитарні сили, що паразитують на цих проблемах”. П. Норріс визначає популізм як „стиль управління з трьома визначальними рисами”: риторичний акцент на ідеї, що „законна політична влада заснована на народному суверенітеті і правлінні більшості”; несхвалення і виклик легітимності визнаних носіїв „політичної, культурної й економічної влади”; лідерство з боку „інакомислячих сторонніх осіб”, які заявляють від імені vox populi і служать простим людям [18].

Окремі популісти також мають авторитарні риси, підкреслюючи „важливість захисту традиційного способу життя від передбачуваних

загроз з боку "сторонніх", навіть за рахунок свобод та прав меншин". За словами Норріс, посилення рівня невпевненості з боку „подвійних сил” призвело до підтримки популістських авторитарних лідерів, і цей останній ризик особливо був помітний у США під час президентства Дональда Трампа. Наприклад, П. Норріс стверджує, що Трамп використав недовіру до „істеблїшменту” і прагнув підірвати довіру до легітимності ЗМІ і незалежності судів [18].

У 2017 р. Кас Мудде і Крїстобаль Ровір Кальтвассер (Cas Mudde, Cristóbal Rovira Kaltwasser) стверджували, що популізм не справляє однакового впливу на кожному етапі процесу демократизації, припускали, що популізм має тенденцію відігравати позитивну роль у просуванні електоральної або мінімальної демократії, але негативну роль, коли йдеться про сприяння розвитку повноцінного ліберально-демократичного режиму. Отже, хоча популізм має тенденцію сприяти демократизації авторитарних режимів, він схильний знижувати якість ліберальних демократій. Популізм підтримує народний суверенітет, але він схильний протистояти будь-яким обмеженням правління більшості, таким як незалежність судової влади і права меншин. Популізм влади призвів до процесів дедемократизації (наприклад, Віктор Орбан в Угорщині або Уго Чавес у Венесуелі) і, у деяких крайніх випадках, навіть до краху демократичного режиму (наприклад, Альберто Фухіморі у Перу) [19, р. 95–96].

Дослідження 2018 року, проведене політологами Яшей Мунком та Джорданом Кайлом (Jordan Kyle), пов’язує популізм із відступом від демократії, показуючи, що з 1990 року було 15 лівих популістських урядів; з них п’ять призвели до значного згорання демократії [20].

У звіті Інституту глобальних змін Тоні Блера (Anthony Charles Lynton Blair) за грудень 2018 р. вчені дійшли висновку, що популістське правління лівого або правого спрямування призводить до значного ризику згорання демократії. Автори досліджують вплив популізму на три основні аспекти демократії: якість демократії, систему стримувань виконавчої влади і право громадян на політичну участь. Крім того, більше половини лідерів-популістів внесли поправки або переписали конституцію країни таким чином, щоб підірвати систему стримувань і противаг виконавчої влади. Нарешті, популісти атакують індивідуальні права, свободи, політичні права [21].

У статті про згорання демократії у 2018 р. дослідники Л. Джанетті (Licia Cianetti), Джеймс Доусон (James Dawson) і Сіан Хенлі (Seán Hanley) стверджували, що поява популістських рухів у Центральній та Східній Європі, таких як „Бабиш АНО” (ANO) у Чехії, є „потенційно неоднозначним явищем, формулюючи справжні суспільні потреби в політичній реформі, висуваючи питання ефективного управління до центру уваги” [22].

У документі 2019 р., поданому Міжнародною асоціацією політичних психологів, Шон Розенберг (Shawn Rosenberg) стверджує, що правий популізм оголює уразливість демократичних структур і що „демократія, імовірно, поглине сама себе” [23].

Дослідники визначають вплив пандемії COVID-19 на згорання демократії. Чимало національних урядів відклали або скасували

демократичні вибори як на національному, так і субнаціональному рівні через пандемію COVID-19, яка визначила прогалини в демократичних практиках [24].

Так, місцеві вибори в Великобританії у 2020 р. були перенесені на рік. На початку кризи експерти ООН рекомендували урядові відповідні заходи, які були „необхідними і недискримінаційними” [25].

Згортання демократії через пандемію – це особливий тип відступу від демократії, пов’язаний з національними кризами. Це відбувається, коли лідери запроваджують авторитарні правила під час надзвичайного стану, кризи в країні або залишаються на своїх місцях після поліпшення ситуації. Це відбулося в декількох країнах під час пандемії коронавірусу.

За даними Інституту V-Dem, лише 39% усіх країн не вчинили незначних порушень демократичних стандартів у відповідь на COVID-19 [26].

Незважаючи на те, що ліберальна демократія захищалася і переживала зростання кількості автократів і авторитарних режимів у багатьох частинах світу до першої смерті від коронавірусу в грудні 2019 р., пандемія вплинула на згортання демократії [27].

За умови, що COVID-19 поширився по всьому світу на початку 2020 р., посилюється глобальний спад рівня свободи [28].

Спалах пандемії викрив слабкі місця всіх складових демократії, від виборів та верховенства права до надзвичайно непропорційного обмеження свободи зібрань та пересування. Демократії та автократії зазнали успіхів і невдач у боротьбі зі самим вірусом, хоча у громадян в авторитарних державах було недостатньо інструментів для протистояння. Зрештою, зміни, які спричинила пандемія, залишили чимало суспільств (з різними режимами, рівнем доходів та демографією) у гірших політичних ситуаціях, з більш вираженими расовими, етнічними та гендерними ознаками нерівності, вразливими до довгострокових наслідків. Прозорість була одним із найбільш постраждалих аспектів демократичного управління. Національні та місцеві чиновники в Китаї старанно перешкоджали інформації про спалах пандемії, в тому числі шляхом масових арештів користувачів Інтернету, які поділилися інформацією.

У грудні 2020 р. журналіста Чжана (Zhang Zhan) засудили до чотирьох років позбавлення волі за повідомлення про Ухань як початковий епіцентр збудника коронавірусу. Білоруський уряд активно применшував серйозність пандемії для громадськості, яка відмовлялася вживати запобіжних заходів, а режим Ірану приховував справжні жертви вірусу. Деякі репресивні уряди, в тому числі Туркменістану та Нікарагуа, ігнорували реальність та заперечували наявність збудника на їхній території. Відкритіші політичні системи також зазнали значних проблем з прозорою інформацією [28].

На президентському рівні, на рівні штатів, чиновники США подавали фіктивні дані та активно сіяли дезінформацію про передачу та лікування коронавірусу, що призводило до плутанини та політизації того, що мало стати питанням охорони здоров’я. Так само і президент Бразилії Джаїр Болсонаро (Jair Bolsonaro) неодноразово пропагував неперевірені методи лікування, які посіяли сумнів щодо корисності масок та вакцин.

Свобода озвучення поглядів особи як обмеження права на свободу висловлювань у РФ зазнала найбільшого рівня спаду показника демократії з 2012 р. Спостерігалось жорстке блокування додаткової інформації на Філіппінах за президента Родріго Дутерте (Rodrigo Duterte), влада посилила переслідування та арешти користувачів соціальних мереж, у тому числі тих, хто критикував пандемічну реакцію уряду. У Камбоджі авторитарний прем'єр-міністр Хун Сен (Hun Sen) очолював арешти за нібито поширення фальшивої інформації, пов'язаної з вірусом та критикою держави щодо ефективності заходів [28].

Уряди також розгорнули заходи спостереження, які часто мали сумнівну цінність для здоров'я громадян, та вживали обмежену кількість запобіжних заходів проти зловживань. Але поза їхніми наслідками у 2020 р. офіційні відповіді на COVID-19 створили основу для державних ексцесів, які могли вплинути на демократію. Як і у відповідь на теракти 11 вересня 2001 р., коли США та багато інших країн різко розширили свою діяльність з нагляду та обмеження прав задля гарантування національної безпеки, пандемія COVID-19 спричинила зміну норм та прийняття проблемного законодавства, яке буде складно скасувати після подолання вірусу. Наприклад, в Угорщині вживали надзвичайних заходів, що дозволило уряду затвердити укази, незважаючи на те, що випадки поширення коронавірусу були незначними. Серед інших зловживань цими новими повноваженнями уряд відкликав фінансову допомогу з муніципалітетів на чолі з опозиційними партіями. Мотивація кращої виконавчої влади та підвищення рівня авторитету сприяли поступовій концентрації влади прем'єр-міністра Віктора Орбана [28].

В Алжирі президент Абдельмаджід Табун (Abdelmadjid Tebboune) обійняв посаду через жорстко контрольовані вибори після авторитарного лідера Абделазіза Бутефліка, який подав у відставку через тиск з боку громадськості, заборонив усі форми масової діяльності. Навіть коли інші обмеження були послаблені, заборона на масові збори залишалася, влада посилила арешти активістів продемократичного протестного руху. Чимало арештів відбулося на основі квітневих поправок до кодексу з кримінальної відповідальності. Змінений кодекс посилив вироки за наклеп, криміналізував поширення неправдивої інформації.

Індонезія звернулася до військових та інших сил безпеки як ключових гравців під час пандемії. Чимало військових діячів було призначено на керівні посади в країні як оперативна група COVID-19, а збройні сили надавали значну підтримку з розвитку лікарень швидкої допомоги та забезпечення медичних служб постачанням [28].

Згорання демократії відбувається, коли під загрозою опиняються компоненти демократії через відсутність вільних і справедливих виборів, прав на свободу слова, асоціацій; бюрократичні обмеження уряду, наприклад, коли є загроза незалежності судової системи, що обмежує здатність політичної опозиції кидати виклик урядові, вимагати відповідальності, пропонувати альтернативи режиму [29].

У Щорічному звіті про демократію за 2019 р. Інституту V-Dem визначені проблеми, з якими стикається глобальна демократія: „маніпулювання

ЗМІ з боку урядів, громадянським суспільством, верховенством закону і виборами”; зростання рівня „токсичної поляризації”, включаючи „поділ суспільства на антагоністичні табори”; зменшення „поваги до опонентів, фактичних міркувань і взаємодії зі суспільством” серед політичних еліт; зростання рівня використання мови ненависті політичними лідерами; зростання кількості зарубіжних кампаній, дезінформації у цифровому форматі, в основному це стосувалося Тайвані, США і пострадянських країн, наприклад, Латвії. Уряд створює загрозу національній безпеці, щоб викликати „відчуття кризи”, що дозволяє урядові „усунути критиків як провладних, так і непатріотичних” і охарактеризувати захисників демократичних інститутів як „представників утомленої, ізольованої еліти” [24].

Згідно з думкою Сюзанни Меттлер (Suzanne Mettler) та Роберта К. Лібермана (Robert Lieberman) чотири характеристики створювали умови для згорання демократії (окремо або в поєднанні): політична поляризація [30], нативізм, економічна нерівність, надмірні повноваження виконавчої влади [31, р. 2].

І. Кейтлітц зазначив, що на згорання демократії вплинула пандемія коронавірусу та масова імміграція [32].

У Звіті про демократію „Демократія перед глобальними викликами” Інституту V-Dem визначено, що на згорання демократії вплинули глобальні проблеми, фінансова криза [33].

Дослідження 2020 р., у якому використовувалися дані World Values Surveys, засвідчило, що прихильники культурного консерватизму є ідеологічною групою, найвідкритішою для авторитарного правління в західних демократіях. В англомовних західних демократіях, які „засновані на захисті” суспільних відносин, поєднуються культурний консерватизм і ліві економічні погляди, що їх підтримували авторитарні режими [34].

Стівен Хаггард (Stephan Haggard) і Роберт Кауфман (Robert Kaufman) виділяють три ключові причини згорання демократії: „наслідки поляризації; перебудову партійних систем, що дозволяє обраним автократам здобути законодавчу владу; поступовий характер відступів, що роз’єднує опозицію, виводить з рівноваги” [35].

Річний звіт Інституту V-Dem про демократію за 2019 рік засвідчив, що тенденція автократизації не припиняється: „24 країни на сьогодні серйозно постраждали від так званої „третьої хвилі автократизації”, включаючи „густонаселені країни (наприклад, Бразилія, Бангладеш і США), а також кілька країн Східної Європи (Болгарія і Сербія)”. Звіт засвідчив, що значна частина світового населення мешкає в авторитарних країнах (2,3 мільярда в 2018 р.); що, хоча більшість країн були демократичними, кількість ліберальних демократій скоротилася до 39 у 2018 р. (порівняно з 44 раніше)” [36; 16].

Дослідницька група Freedom House у своїх звітах за 2019 і 2020 рр. виявила згорання демократії в різних регіонах світу [37].

Статистично такий результат, вважав Філіп С. Шміттер (Philippe S. Schmitter), є типовим, якщо звернутися до політичного досвіду

демократичних переходів. Усі попередні хвилі демократизації завершувалися тим, що частина суспільств, що демократизувалися, поверталася до авторитарного правління. Вживала менша частина, закріплюючи досягнуті перетворення [38].

Повернення до авторитаризму може відбуватися різними шляхами, за впливу зовнішніх і внутрішніх сил, унаслідок, як сформулював Я. Мунк (Y. Mounk), „повільного” і „раптового усунення” демократії, перевороту або революційного колапсу [39, р. 25].

Висновки. Аналіз процесів відступу від демократичних цінностей дозволив дослідникам дійти згоди щодо оцінки ролі та значення чинників згорання демократії. Регрес демократії як autocratization (автократизація) є поступовим зниженням якості демократії і протилежним демократизації, що може призвести до зміни складових демократії, становлення авторитарного режиму. Занепад, викликаний ослабленням політичних інститутів держави, економічною нерівністю і соціальним невдоволенням, популізмом, персоналізмом, маніпуляціями під час виборів, призводить до згорання демократії, порушення прав особистості і свободи думки, ставить під сумнів ефективність, сталий характер демократичних систем.

Захисники демократії зазнали нових втрат у боротьбі з авторитарними прихильниками, зсуваючи міжнародний баланс на користь авторитаризму. Діючі лідери частіше застосовують силу для усунення опонентів і зведення рахунків начебто для охорони здоров'я, в той час як активісти, не маючи ефективної міжнародної підтримки, зіткнулися з важкими вироками, катуваннями або вбивствами за різних обставин, занепадом глобальної свободи. Генерувалися хвилі неправдивої та оманливої інформації. Просувалася хибна думка про те, що демократія занепадає, оскільки вона не здатна розв'язати проблеми і потреби людей.

З поширенням COVID-19 демократичний спектр неодноразово вдавався до надмірного контролю, дискримінаційного обмеження свобод, наприклад, пересування та масових зборів, а також довільний або насильницький примус до таких обмежень з боку поліції і недержавних суб'єктів.

Перспективи подальших досліджень наукової проблеми: зв'язок між соціальною рівністю і демократичним переходом; правила демократизації, впроваджені авторитарними лідерами, можуть спотворити демократію на користь авторитарного режиму, що призведе до появи „неефективних” інститутів.

Бібліографічні посилання

1. Diamond Larry. Democratic regression in comparative perspective: scope, methods, and causes. *Democratization*. 15 September 2020. P. 1–21.
2. Levitsky Steven; Ziblatt Daniel. *How Democracies Die*. United States : Crown, 2018.
3. Varol Ozan O. Stealth Authoritarianism in Turkey. Graber Mark A.; Levinson Sanford; Tushnet Mark V. (eds.). *Constitutional Democracy in Crisis?* Oxford University Press. 2018. P. 339–354.

4. Huntington Samuel. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK. : University of Oklahoma Press, 1991. p. 23.
5. Bunce V. Rethinking Recent Democratization: Lessons from the Postcommunist Experience. *World Politics*. 2003. Vol. 55. No. 2. 2003. P. 167-192.
6. Linz Juan, Alfred Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996.
7. Carothers Thomas. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 1 January 2002. No. 13 (1). P. 5–21.
8. Przeworski Adam. *Democracy and the Market : Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge, 1991.
9. Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East-Central Europe. Lengyl G., Offe C. and Tholen J.(eds.). *Economic Institutions, Actors and Attitudes : East-Central Europe in Transition*. Budapest, 1992.
10. Kuzio T. Transition in Post-Communist States : Triple or Quadruple. *Politics*. 2001. No. 1 (3). P. 168–177.
11. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship : Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics*. 2002. No. 54 (2). P. 212–244.
12. Linz J. J., Stepan A. C. Toward consolidated democracies. *Journal of Democracy AC*. 1996. No. 7 (2). P. 14–33.
13. Mounk Yascha. Democracy on the Defense. *Foreign Affairs*. 2021. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2021-02-16/democracy-defense>
14. Freedom House. Democracy in Retreat (Report). 2019. URL: <http://www.freedomhouse.org>
15. Bermeo Nancy. On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy*. January 2016. No. 27 (1). P. 5–19.
16. Maerz Seraphine F.; Lührmann Anna; Hellmeier Sebastian; Grahn Sandra; Lindberg Staffan I. State of the world 2019: autocratization surges - resistance grows. *Democratization*. 18 May 2020. No. 27 (6). P. 909–927.
17. O'Donnell Guillermo. Debating the Transition Paradigm : In Partial Defense of an Evanescent „Paradigm”. *Journal of Democracy*. 1 July 2002. No. 13 (3). P. 6–12.
18. Norris Pippa. Is Western Democracy Backsliding? Diagnosing the Risks. *Journal of Democracy* (Scholarly response to column published online). *Online Exchange on „Democratic Deconsolidation”*. April 2017. Johns Hopkins University Press, 2018.
19. Mudde Cas, Kaltwasser Cristóbal Rovira. *Populism: a Very Short Introduction*. New York : Oxford University Press, 2017.
20. Kyle Jordan, Mounk Yascha. What Populists Do to Democracies. *The Atlantic*. 26 December 2018.
21. Kyle Jordan, Mounk Yascha. The Populist Harm to Democracy: An Empirical Assessment. *Tony Blair Institute for Global Change*. December 2018.
22. Cianetti Licia, Dawson James, Hanley Seán. Rethinking „democratic backsliding” in Central and Eastern Europe - looking beyond Hungary and Poland. *East European Politics*. 2018. No. 34 (3). P. 243–256.
23. Rosenberg S. Democracy Devouring Itself: The Rise of the Incompetent Citizen and the Appeal of Right-Wing Populism. *eScholarship, University of California*. 1 January 2019.
24. Pandemic Backsliding V-Dem. URL: <https://www.v-dem.net>. 2021
25. Democracy under Lockdown. *Freedom House*. 28 January 2021. URL: <http://www.freedomhouse.org>

26. English local elections postponed over coronavirus. *BBC News*. 13 March 2020. URL: <https://www.v-dem.net>
27. OHCHR. COVID-19. 2021: States should not abuse emergency measures to suppress human rights – UN experts. URL: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=2572>
28. Democracy under Siege. Freedom in the world 2021. *Highlights from Freedom House's annual report on political rights and civil liberties*. URL: https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/2021-02/FIW2021_World_02252021_FINAL-web-upload.pdf
29. Waldner David, Lust Ellen. Unwelcome Change: Coming to Terms with Democratic Backsliding. *Annual Review of Political Science*. 11 May 2018. No. 21 (1). P. 93–113.
30. Lieberman Robert C., Mettler Suzanne. The Fragile Republic. *Foreign Affairs*. 15 August 2020. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-08-07/democracy-fragile-republic>
31. Mettler Suzanne. *Four Threats: The Recurring Crises of American Democracy*. New York : St. Martin's Press, 2020.
32. Keilitz I. Illiberalism Enabled by the Coronavirus Pandemic: An Existential Threat to Judicial Independence. *International Journal for Court Administration*. 2020. No. 11 (2).
33. Democracy Facing Global Challenges: V-Dem Annual Democracy Report 2019 (Report). *V-Dem Institute at the University of Gothenburg*. May 2019.
34. World Values Survey. *WVS Database*. URL: <https://www.worldvaluessurvey>
35. Haggard Stephan, Kaufman Robert. *Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World*. Cambridge University Press, 2021.
36. Edgell A. B, Grahn S., Lachapelle J., Lührmann A., Maerz S. F. 2021. An Update on Pandemic Backsliding: Democracy Four Months After the Beginning of the COVID-19 Pandemic. *V-dem.net*. URL: https://www.vdem.net/media/filer_public/b9/2e/b92e59da-2a06-4d2e-82a1-b0a8dece4af7/v-dem_policybrief-24_update-pandemic-backsliding_200702.pdf
37. Democracy in Retreat (Report). *Freedom House*. 2019. URL: <http://www.freedomhouse.org>
38. Schmitter Ph. O'Donnel G., Whitehead L. (eds.). *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore : The Johns Hopkins University, 1986. 198 p.
39. Mounk Y. The Undemocratic Dilemma. *Journal of Democracy*. 2018. No. 29. P. 98–112.

References

1. Diamond Larry. Democratic regression in comparative perspective: scope, methods, and causes. *Democratization*. 15 September 2020. P. 1–21.
2. Levitsky Steven, Ziblatt Daniel. *How Democracies Die*. United States : Crown, 2018.
3. Varol Ozan O. Stealth Authoritarianism in Turkey. Graber Mark A.; Levinson Sanford; Tushnet Mark V. (eds.). *Constitutional Democracy in Crisis?* Oxford University Press. 2018. P. 339–354.
4. Huntington Samuel. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* Norman. OK. : University of Oklahoma Press, 1991.
5. Bunce V. Rethinking Recent Democratization: Lessons from the Postcommunist Experience. *World Politics*. 2003. Vol. 55. No. 2. 2003. P. 167–192.

6. Linz Juan, Alfred Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996.

7. Carothers Thomas. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 1 January 2002. No. 13 (1). P. 5–21.

8. Przeworski Adam. *Democracy and the Market : Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge, 1991. P.13.

9. Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East-Central Europe. Lengyl G., Offe C. and Tholen J.(eds.). *Economic Institutions, Actors and Attitudes : East-Central Europe in Transition*. Budapest, 1992.

10. Kuzio T. Transition in Post-Communist States : Triple or Quadruple. *Politics*. 2001. No. 1 (3). P. 168–177.

11. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship : Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics*. 2002. No. 54 (2). P. 212–244.

12. Linz J. J., Stepan A. C. Toward consolidated democracies. *Journal of Democracy AC*. 1996. No. 7 (2). P. 14–33.

13. Mounk Yascha. Democracy on the Defense. *Foreign Affairs*. 2021. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2021-02-16/democracy-defense>

14. Freedom House. Democracy in Retreat (Report). 2019. URL: <http://www.freedomhouse.org>

15. Bermeo Nancy. On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy*. January 2016. No. 27 (1). P. 5–19.

16. Maerz Seraphine F.; Lührmann Anna; Hellmeier Sebastian; Grahn Sandra; Lindberg Staffan I. State of the world 2019: autocratization surges - resistance grows. *Democratization*. 18 May 2020. No. 27 (6). P. 909–927.

17. O'Donnell Guillermo. Debating the Transition Paradigm : In Partial Defense of an Evanescent „Paradigm”. *Journal of Democracy*. 1 July 2002. No. 13 (3). P. 6–12.

18. Norris Pippa. Is Western Democracy Backsliding? Diagnosing the Risks. *Journal of Democracy* (Scholarly response to column published online). *Online Exchange on „Democratic Deconsolidation”*. April 2017. Johns Hopkins University Press, 2018.

19. Mudde Cas, Kaltwasser Cristóbal Rovira. *Populism: a Very Short Introduction*. New York : Oxford University Press, 2017.

20. Kyle Jordan, Mounk Yascha. What Populists Do to Democracies. *The Atlantic*. 26 December 2018.

21. Kyle Jordan, Mounk Yascha. The Populist Harm to Democracy: An Empirical Assessment. *Tony Blair Institute for Global Change*. December 2018.

22. Cianetti Licia, Dawson James, Hanley Seán. Rethinking „democratic backsliding” in Central and Eastern Europe - looking beyond Hungary and Poland. *East European Politics*. 2018. No. 34 (3). P. 243–256.

23. Rosenberg S. Democracy Devouring Itself: The Rise of the Incompetent Citizen and the Appeal of Right-Wing Populism. *eScholarship, University of California*. 1 January 2019.

24. Pandemic Backsliding V-Dem. URL: <https://www.v-dem.net>. 2021

25. Democracy under Lockdown. *Freedom House*. 28 January 2021. URL: <http://www.freedomhouse.org>

26. English local elections postponed over coronavirus. *BBC News*. 13 March 2020. URL: <https://www.v-dem.net>

27. OHCHR. COVID-19. 2021: States should not abuse emergency measures to suppress human rights – UN experts. URL: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=2572>

28. Democracy under Siege. Freedom in. the world 2021. *Highlights from Freedom House's annual report on political rights and civil liberties*. URL: https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/2021-02/FIW2021_World_02252021_FINAL-web-upload.pdf

29. Waldner David, Lust Ellen. Unwelcome Change: Coming to Terms with Democratic Backsliding. *Annual Review of Political Science*. 11 May 2018. No. 21 (1). P. 93–113.

30. Lieberman Robert C., Mettler Suzanne. The Fragile Republic. *Foreign Affairs*. Retrieved. 15 August 2020. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-08-07/democracy-fragile-republic>

31. Mettler Suzanne. Four Threats: The Recurring Crises of American Democracy. New York : St. Martin's Press, 2020.

32. Keilitz I. Illiberalism Enabled by the Coronavirus Pandemic: An Existential Threat to Judicial Independence. *International Journal for Court Administration*. 2020. No. 11 (2).

33. Democracy Facing Global Challenges: V-Dem Annual Democracy Report 2019 (Report). *V-Dem Institute at the University of Gothenburg*. May 2019.

34. World Values Survey. *WVS Database*. URL: <https://www.worldvaluessurvey>

35. Haggard Stephan, Kaufman Robert. Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World. Cambridge University Press, 2021.

36. Edgell A. B, Grahn S., Lachapelle J., Lührmann A., Maerz S. F. 2021. An Update on Pandemic Backsliding: Democracy Four Months After the Beginning of the COVID-19 Pandemic. *V-dem.net*. URL: https://www.vdem.net/media/filer_public/b9/2e/b92e59da-2a06-4d2e-82a1-b0a8dece4af7/v-dem_policybrief-24_update-pandemic-backsliding_200702.pdf

37. Democracy in Retreat (Report). *Freedom House*. 2019. URL: <http://www.freedomhouse.org>

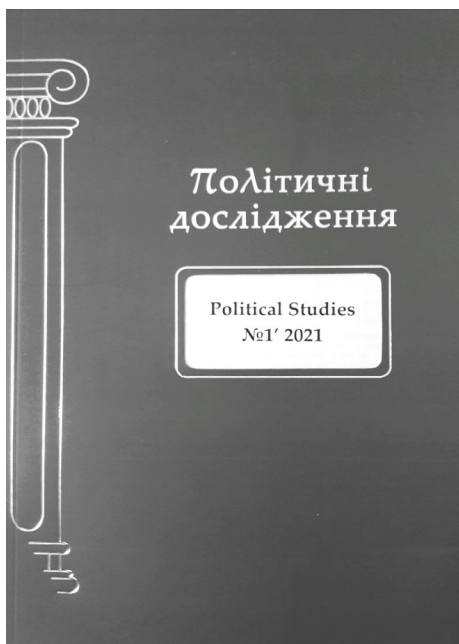
38. Schmitter Ph. O'Donnel G., Whitehead L. (eds.). *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore : The Johns Hopkins University, 1986. 198 p.

39. Mounk Y. The Undemocratic Dilemma. *Journal of Democracy*. 2018. No. 29. P. 98–112.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2021

Для нотаток

РОЗПОЧАТО ПРИЙМАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ
ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У ЧЕРГОВОМУ НОМЕРІ ЖУРНАЛУ

Розпочато приймання рукописів статей **для публікації у № 3** наукового журналу „Політичні дослідження”.

Тематичне спрямування журналу представлено такими рубриками:

- Теорія та історія політичної науки. Теоретико-методологічні засади політичної науки. Політична філософія.
- Політичні інститути та процеси. Політична соціологія.
- Політична культура та ідеологія. Політична психологія.
- Проблеми світового політичного розвитку. Основи національної безпеки держави.
- Етнополітологія та етнологознавство

З основами редакційної політики журналу можна ознайомитися на сайті Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за посиланням URL: <https://ipiend.gov.ua/anonsy-podij/>, або в журналі „Політичні дослідження”. 2021. № 1. С. 187-191.

Рукописи статей, які будуть опубліковані в черговому номері журналу, приймаються протягом жовтня 2021 – лютого 2022 (до 1 березня 2022 року).

Вихід друком – до 30 квітня 2022 року.

Електронна адреса редакції: editor_ipiend@ukr.net

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

POLITICAL STUDIES

№2' 2021

Підписано до друку 17.11.2021 р.
Формат: 70×100/16. Гарнітура Trebuchet MS, Palatino Linotype
Ум. друк. арк. 15,48. Обл.- вид. арк. 13,5.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Наклад 200 прим. Зам. №1989

Видавець
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61;
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.